

Πανεπιστήμιο Κρήτης
Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Φιλολογίας

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα
Βυζαντινής Φιλολογίας

Διπλωματική εργασία

Ζητήματα Θεωρίας της Επιστολής σε Επιλεγμένους
Βυζαντινούς Επιστολογράφους
4^{ος}-12^{ος} αι.

Σκουντάκης Μίνως
Α.Μ. 0622

Επιβλέπων καθηγητής: Πατεδάκης Μανόλης

Τριμελής επιτροπή:
Πατεδάκης Μανόλης
Δετοράκη Μαρίνα
Παναγιωτάκης Στέλιος

Ρέθυμνο, Μάϊος 2015

Στην οικογένειά μου

Ευχαριστίες

Κατ' αρχάς θα ήθελα να αφιερώσω την παρούσα εργασία στην οικογένειά μου, στους γονείς μου Ευγενία και Γιώργο και την αδελφή μου Κατερίνα, με την βοήθεια και την στήριξη των οποίων έγιναν δυνατές οι σπουδές μου. Στην συνέχεια θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στον επόπτη μου Μανόλη Πατεδάκη, ο οποίος με προθυμία με κατηύθυνε και με βοήθησε καθ' όλη την διάρκεια των σπουδών μου και ιδιαίτερα κατά την εκπόνηση της παρούσας μελέτης. Ευχαριστίες οφείλω και στους καθηγητές της τριμελούς επιτροπής Μαρίνα Δετοράκη και Στέλιο Παναγιωτάκη για την αξιολόγηση της μελέτης αυτής και τις παρατηρήσεις τους. Ευχαριστώ επίσης και τους καθηγητές Αλέξη Πολίτη, Νίκο Λίτινα και Αναστάσιο Νικολαΐδη, των οποίων οι γνώσεις στάθηκαν πολύτιμες για την συγγραφή της παρούσας μελέτης. Δεν θα μπορούσα να μην ευχαριστήσω και τον Γιώργο Μοτάκη, γραμματέα του μεταπτυχιακού, που πάντα πρόθυμα βοηθούσε σε κάθε πρόβλημα που πρόκυπτε.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τους συμφοιτητές μου στο μεταπτυχιακό, όχι μόνο του βυζαντινού τομέα, αλλά και των υπολοίπων κατευθύνσεων, για την φιλική ατμόσφαιρα που δημιούργησαν. Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω τους Πρόδρομο Ανδρέου και Ελένη Μαυράκη, που με τις συζητήσεις και την βοήθειά τους ξεπέρασα αρκετά προβλήματα που προέκυψαν στην συγγραφή της παρούσας εργασίας. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον Νίκο Παχάκη, για την φιλοξενία του στο τμήμα μαθηματικών, όταν κατά την παραμονή μου στο Ηράκλειο χρειαζόμουν έναν ήσυχο χώρο εργασίας.

Περιεχόμενα

Πρόλογος	4
Εισαγωγή: Η εξέλιξη της επιστολής μέχρι τον 4 ^ο αι.	5
Κεφ. 1 ^ο : Θεωρία επιστολογραφίας στην Ύστερη Αρχαιότητα	8
1.1 Μίμηση και <i>Corpus</i> επιστολών	8
1.2 Η επιστολογραφία στα ρητορικά εγχειρίδια	10
1.3 Εγχειρίδια επιστολογραφίας	12
Κεφ. 2 ^ο : Πρότυπα και εγχειρίδια επιστολογραφίας στο Βυζάντιο.....	17
2.1 Θεωρητικές θέσεις σε εγχειρίδια και πρότυπα.....	17
2.2 Χειρόγραφη παράδοση εγχειριδίων και προτύπων (9 ^{ος} -15 ^{ος} αι.)	21
Κεφ. 3 ^ο : Ύστερη Αρχαιότητα – Πρώιμη Βυζαντινή περίοδος (4 ^{ος} - 7 ^{ος} αι.)	23
3.1 Ζητήματα ορισμού της περιόδου	23
3.2 Το ύφος των επιστολών	23
3.3 Λακωνικότητα.....	30
3.4 Επιστολικό προοίμιο	33
3.5 Ηθοποιία	34
3.6 Είδη (τύποι) επιστολών	35
3.7 Κανονικές επιστολές.....	37
3.8 Ορισμός του είδους.....	38
3.9 Σχέση επιστολής - γραμματοκομιστή	39
3.10 Σύνθεση και συγγραφή επιστολών	41
3.11 Επιστολογραφική εκπαίδευση	41
3.12 Βασίλειος - Λιβάνιος: Λογοτεχνικός συναγωνισμός	44
Κεφ. 4 ^ο : Μέση Βυζαντινή περίοδος (9 ^{ος} - 12 ^{ος} αι.).....	46
4.1 Σκοτεινοί αιώνες και αναβίωση	46
4.2 Το ύφος των επιστολών	47
4.3 Λακωνικότητα.....	63
4.4 Επιστολικό προοίμιο	66
4.5 Ηθοποιία	68
4.6 Είδη (τύποι) επιστολών	70
4.7 Κανονικές επιστολές - ζητήματα και επιστολές	73
4.8 Ορισμός του είδους.....	74
4.9 Σχέση επιστολής - γραμματοκομιστή	76
4.10 Σύνθεση και συγγραφή επιστολών	77
4.11 Επιστολογραφική εκπαίδευση	79
Συμπεράσματα.....	82
Βιβλιογραφία	85
Όροι επιστολογραφικής θεωρίας.....	91

Οι Poster και Mitchell, στο βιβλίο τους για τη θεωρία της επιστολής και τα επιστολογραφικά εγχειρίδια, χωρίζουν τη μελέτη της επιστολογραφίας σε δύο κατηγορίες: των ίδιων των επιστολών και της θεωρίας της επιστολής¹. Με βάση τον χωρισμό αυτό, σκοπό της παρούσας εργασίας αποτελεί ο συνδυασμός των δύο πεδίων έρευνας. Εκτός από ό,τι ορίζουν τα εγχειρίδια, το ενδιαφέρον μου θα εστιασθεί κυρίως στις απόψεις που διατυπώνουν ή ανταλλάσσουν οι ίδιοι οι βυζαντινοί επιστολογράφοι για τη θεωρία της επιστολής και τη διαμόρφωσή της στις επιστολές τους. Παρά το γεγονός ότι και στα δύο πεδία στόχο αποτελεί ο εντοπισμός της θεωρίας, βασικό αντικείμενο της μελέτης αποτελούν οι ίδιες οι επιστολές.

Μετά από μία πολύ σύντομη ανασκόπηση για την εξέλιξη της επιστολής μέχρι την Ύστερη Αρχαιότητα, στο πρώτο και το δεύτερο κεφάλαιο θα επιχειρηθεί μία πρώτη παρουσίαση της θεωρίας, όπως είχε διαμορφωθεί μέσα σε εγχειρίδια που σκοπό είχαν την εκπαίδευση των επιστολογράφων. Αντικείμενο μελέτης θα αποτελέσει η συμφωνία των απόψεων τους, η ενδεχόμενη εξέλιξή τους, καθώς και μία σύντομη διερεύνηση για την εκπαίδευση που αφορούσε την επιστολογραφία. Στη συνέχεια, στο τρίτο και το τέταρτο κεφάλαιο, η συζήτηση θα περάσει στις θεωρητικές απόψεις των επιστολογράφων, μέσα στις ίδιες τις επιστολές τους. Εκτός από την παρουσίαση των αναφορών αυτών, αντικείμενο μελέτης αποτελεί η συμφωνία με την υπάρχουσα θεωρία των εγχειριδίων, αν παρατηρείται τυχόν εξέλιξη στη θεωρία, αν εισήγαγαν καινούρια δεδομένα και, τέλος, αν η θεωρία προέρχεται από άλλους τομείς της ρητορικής, πέραν της επιστολογραφίας. Δε θα παραλειφθεί η εξέταση περισσότερο πρακτικών παραμέτρων σε σχέση με την επιστολογραφία, όπως η εκπαίδευση ενός επιστολογράφου και η εφαρμογή των βασικών αρχών στην πράξη.

Από την Ύστερη Αρχαιότητα θα μελετηθούν οι συγγραφείς Βασίλειος Καισαρείας, Γρηγόριος Ναζιανζηνός και Γρηγόριος Νύσσης, με κριτήριο επιλογής το γεγονός ότι στους επόμενους αιώνες του Βυζαντίου θα θεωρηθούν ως βασικά επιστολικά πρότυπα. Μαζί τους, εξίσου σημαντική θέση έχει ο Λιβάνιος και ο Ισίδωρος Πηλουσιώτης, από τις συλλογές των οποίων θα γίνει επιλεκτική παρουσίαση χωρίων με βάση τη θεωρία². Στο Μέσο Βυζάντιο η επιλογή συγγραφέων κινήθηκε επίσης με κύριο γνώμονα τη διάδοση των κειμένων και τη χειρόγραφη παράδοσή τους, κάτι που αποτελεί ένδειξη για τον πιθανό αντίκτυπό τους ως πρότυπα σε σύγχρονους ή μεταγενέστερους επιστολογράφους. Επιλέχθηκαν τέσσερις συλλογές επιστολών, του Θεόδωρου Στουδίτη, του πατριάρχη Φωτίου, του Μιχαήλ Ψελλού και του Ιωάννη Τζέτζη³. Σε μικρότερο βαθμό στην παρούσα ανάλυση, θα χρησιμοποιηθούν οι συλλογές του Ιωάννη Μαυρόποδος και Θεοφύλακτου Αχρίδος⁴. Βασικό ζήτημα συζήτησης θα συνεχίσει να αποτελεί κατά πόσο συμφωνούν οι θεωρητικές ενδείξεις που παρέχονται από τους επιστολογράφους της εποχής, με τις αντίστοιχες στα εγχειρίδια και στους επιστολογράφους της Ύστερης Αρχαιότητας.

¹ Poster και Mitchell, 2007, 3.

² Αναφέρονται ανάμεσα στους συγγραφείς που λειτουργούν ως πρότυπα στην επ. 207 του Φωτίου και στο κεφάλαιο σχετικά με την επιστολογραφία του Ιωσήφ Ρακενδύτη (βλ. κεφ. 2.1).

³ Για τη χειρόγραφη παράδοση βλ. αντίστοιχα Fatouros, 1992, τ. Α', 42-119. Laourdas και Westerink, 1983, τ. Α', VI-IX. Papaioannou, 2012, 301-309. Leone, 1972, IX-XVI.

⁴ Για το ύφος των δύο δεν θα γίνει αναλυτική παρουσίαση στην παρούσα μελέτη. Για το ύφος του Ιωάννη Μαυρόποδος βλ. Karpozilos, 1990, 32-34. Για το ύφος του Θεοφύλακτου Αχρίδος βλ. Mullett, 1997, 133-161.

Εισαγωγή: Η εξέλιξη της επιστολής μέχρι τον 4^ο αι.

Στην αρχαϊκή και κλασική Ελλάδα η επικοινωνία ήταν κυρίως προφορική. Αυτό, σε συνδυασμό με τις μικρές αποστάσεις μίας πόλης κράτους, καθιστούσε μη αναγκαία την ύπαρξη επιστολών. Ένα μήνυμα μπορούσε να διαδοθεί εύκολα και προφορικά¹. Οι παλαιότερες σωζόμενες επιστολές χρονολογούνται στον 4^ο αι. και είναι αποτυπωμένες σε φύλλα μολύβδου². Η επιστολογραφία φαίνεται να συστηματοποιείται στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.³. Αν όμως θέλουμε να αναζητήσουμε τις πρώτες λογοτεχνικά δουλεμένες επιστολές, θα τις βρούμε στα ιστοριογραφικά έργα του Ηροδότου και του Θουκυδίδη⁴. Τον 4^ο αι. η επιστολή αποκτάει έναν καινούριο ρόλο: λειτουργεί ως μέσο διάδοσης φιλοσοφικών ιδεών. Οι ρήτορες και οι φιλόσοφοι της εποχής χρησιμοποιούν επιστολές ώστε να μεταδώσουν την διδασκαλία τους σε απόμακρα μέρη, και ταυτόχρονα να διατηρήσουν την ορθότητα της, έχοντας διατυπωμένες τις θέσεις τους σε γραπτή μορφή. Με τον τρόπο αυτό κάνουν την εμφάνισή τους επιστολές γνωστών προσώπων⁵. Πρώτη συλλογή που καταρτίζεται είναι αυτή των επιστολών του Επίκουρου (341-270 π.Χ.), η οποία δεν σώζεται όμως ολοκληρωμένη σήμερα. Η πρώτη που παραδίδεται ολοκληρωμένη είναι αυτή των επιστολών του Κικέρωνα (106-43 π.Χ.). Επιπλέον πρώτος εκδότης επιστολών είναι ο Αρτέμων που συντάσσει τη συλλογή των επιστολών του Αριστοτέλη (2^{ος} αι. π.Χ.)⁶. Γενικά μετά τον Κικέρωνα και τον 1^ο αι. π.Χ. υπάρχει η υπόνοια της έκδοσης των επιστολών κάποιου γνωστού προσώπου⁷.

Περνώντας στην καθημερινή (ιδιωτική) τους χρήση, οι επιστολές αποτελούν συχνό φαινόμενο από τον 3^ο αι. Αρχικά εξαιτίας των μεγάλων Ελληνιστικών βασιλείων, και ύστερα εξαιτίας της αχανούς Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Αυτό μας το μαρτυρούν και τα παπυρικά ευρήματα της Αιγύπτου, των οποίων η χρονολόγηση ξεκινάει από το 260 π.Χ. και παραμένουν από τότε αρκετά πολυάριθμα⁸. Αργότερα, στην Ύστερη Αρχαιότητα, η ιδιωτική επιστολή παύει να είναι αποκλειστικά μέσο μεταφοράς μηνυμάτων, καθώς οι επιστολές ιδιωτών αποκτούν και λογοτεχνικό χαρακτήρα. Αυτό ισχύει για την αριστοκρατία της εποχής, που φροντίζει να εισάγει λογοτεχνικά και ρητορικά στοιχεία, πάντα στο πνεύμα του Αττικισμού. Εκτός όμως από είδος λογοτεχνικό είναι και στοιχείο κοινωνικής αποδοχής. Αποτελεί μέσο αναγνώρισης και σύμβολο της αριστοκρατίας της αυτοκρατορίας. Η ικανότητα συγγραφής τέτοιου είδους επιστολών μπορεί να είναι μέσο εισαγωγής σε αυτή, όπως φαίνεται από τον Θεοδοσιανό Κώδικα⁹. Πολλές φορές μάλιστα, μία επιστολή δεν απευθύνεται σε ένα άτομο, αλλά όπως οι επιστολές των φιλοσόφων - ρητόρων, έχουν ένα ευρύτερο κοινό, άσχετα με το ποιος είναι ο παραλήπτης¹⁰. Η λειτουργία των λογοτεχνικών επιστολών παραμένει σε μεγάλο βαθμό ίδια στο μέσο Βυζάντιο, αν και με αλλαγές.

Αυτό όμως που μπορούμε να αναρωτηθούμε είναι το πότε ακριβώς ξεκίνησε η αλλαγή από τον πρακτικό χαρακτήρα στον λογοτεχνικό. Ήδη ανέφερα τις επιστολές των φιλοσόφων, που όμως δεν είχαν να κάνουν με καθημερινά γεγονότα, αλλά αποκλειστικά φιλοσοφικά προβλήματα. Εξαίρεση σε αυτό είναι οι επιστολές του Κικέρωνα (στα λατινικά όμως) που αφορούν και ζητήματα της

¹ Littlewood, 1976, 198.

² Παλαιότερη είναι το ονομαζόμενο «Berezan Letter» (500 π.Χ. περίπου). Ακολουθούν τα SIG 1259 και SIG 1260 (4^{ος} αι. π.Χ.). Trapp, 2003α, 6. Το κείμενο των επιστολών στο ίδιο, 50-3. Η χρήση του μολύβδου στην αρχαιότητα ως υλικό γραφής ήταν συνηθισμένη (Blanck, 1994, 57-61).

³ Trapp, 2003α, 6-7.

⁴ Hutchinson², 2007, 285.

⁵ Littlewood, 1976, 198.

⁶ Trapp, 2003α, 12-3. Από την συλλογή του Επίκουρου σώζονται μόλις 3 επιστολές. Για την έκδοση των επιστολών του Αριστοτέλη από τον Αρτέμωνα βλ. σ. 9-10.

⁷ Littlewood, 1976, 200.

⁸ Trapp, 2003α, 7.

⁹ Mommsen και Meyer, 1905, §14.1.1: *In decuriarum ordine insigni, cui librorum vel fiscalium sive censualium nomen est, nequaquam aliquis locum primi ordinis adipiscatur nisi is, quem constiterit studiorum liberalium usu adque exercitatione pollere et ita esse litteris expolitus, ut citra offensam vitii ex eodem verba procedant* (Αγγ. Μετάφρ. από Pharr, Davidson και Pharr, 1952, 405: *In the distinguished order of the decuries which bears the name of either copyists or fiscal clerks or tax assessment clerks, by no means shall any person obtain a place of the first order, unless it is established that he excels in the practice and training of the liberal studies and that he is so polished in the use of letters that words proceed from him without the offence of imperfections, and it is Our will that all men shall be so informed*). Επίσης Poster, 2007, 37.

¹⁰ Dennis, 1988, 155 και Trapp, 2003, 42.

καθημερινότητας. Όσον αφορά τα Ελληνικά, πρώτη επιστολή που φανερώνει την εξέλιξη του είδους βρίσκουμε στον *P. Oxy XVIII 2190* (1^{ος}-2^{ος} αι. μ.Χ.). Ο αποστολέας, ένας μαθητής ρητορικής στην Αλεξάνδρεια, ενημερώνει τον πατέρα του για διάφορα ζητήματα που προέκυψαν (ανάγκη εύρεσης καλού καθηγητή, φυγή δούλου κ.τ.λ.). Η επιστολή δεν θυμίζει το σχεδόν «τηλεγραφικό» χαρακτήρα άλλων παπυρικών επιστολών. Αντίθετα είναι εμπλουτισμένη με όρους που αντλούνται από την ρητορική εκπαίδευση, την λογοτεχνία και είναι δομημένη με τρόπο, ώστε να παρουσιάσει ο αποστολέας σε μία σειρά τα γεγονότα, ανάλογα με την σημασία που θέλει να τους προσδώσει. Αυτή η επιστολή δεν παρουσιάζει την ωριμότητα άλλων επιστολών του είδους, καθώς αποτελεί και προϊόν ενός ατόμου που ακόμα εκπαιδεύεται στην ρητορική. Ίσως μία τέτοια επιστολή, εκτός από το περιεχόμενό της, έδινε και μία εικόνα της προόδου του μαθητή στον γονιό του, μέσα από την ίδια την γλώσσα της επιστολής¹.

Μέχρι το σημείο αυτό έχω παρουσιάσει τρία είδη επιστολών. Τις φιλοσοφικές επιστολές, που σκοπό είχαν την παρουσίαση και διασαφήνιση φιλοσοφικών ιδεών κάποιας σχολής. Τις καθημερινές επιστολές, που σκοπό είχαν την απλή πληροφόρηση, και τέλος τις λεγόμενες «φιλολογικές» επιστολές της αριστοκρατίας. Ένα τέταρτο είδος που εμπίπτει καθαρά στην λογοτεχνία είναι οι φανταστικές επιστολές². Αυτές συνήθως βρίσκονταν σε συλλογές και αποτελούσαν αλληλογραφία ανάμεσα σε φανταστικά πρόσωπα, π.χ. δύο ερωτευμένους³. Το είδος όμως αυτό δεν θα απασχολήσει την παρούσα εργασία⁴.

Τον 1^ο αι. μ.Χ., με την εμφάνιση του Χριστιανισμού, η επιστολογραφία αγγίζει ένα νέο επίπεδο, αυτό της θρησκείας. Μέσω των επιστολών του Παύλου και των άλλων αποστόλων διαδίδεται το μήνυμα της νέας θρησκείας, ενώ λειτουργεί και ρυθμιστικά, προσπαθώντας να καθορίσει τον αποδεκτό τρόπο λατρείας μέσα στις σκόρπιες εκκλησίες της αυτοκρατορίας. Ο Παύλος και οι απόστολοι ακολουθούν την παράδοση των φιλοσοφικών επιστολών, αν δεν μπορούμε να πούμε ότι κατά κάποιον τρόπο εντάσσονται σε αυτή. Μεγάλη είναι και η επιρροή από την στωική φιλοσοφία⁵. Το είδος αυτό των επιστολών βρίσκει συνέχεια στις επιστολές των αποστολικών πατέρων του 1^{ου} και 2^{ου} αι., όπως είναι η πρώτη επιστολή του Κλήμη, επισκόπου Ρώμης, και οι επτά επιστολές του Ιγνατίου Αντιοχείας⁶. Τον 3^ο αι. ο Κλήμης Αλεξανδρείας θα θέσει τα θεμέλια για την εισαγωγή της παγανιστικής λογοτεχνίας στην χριστιανική⁷. Οι συγγραφείς αυτοί θα οδηγήσουν σε μία νέα παράδοση, η οποία θα επηρεάσει καθοριστικά το επιστολικό είδος, εισάγοντας επιπλέον χαρακτηριστικά. Πρώτα δείγματα της νέας παράδοσης αυτής είναι οι επιστολές των Πατέρων της εκκλησίας του 4^{ου} αι. Ενώ πρωτύτερα οι πρωτοχριστιανικές επιστολές ήταν αρκετά απλές ως προς το ύφος, οι Πατέρες της εκκλησίας συνέχισαν την παράδοση των αποστολικών επιστολών, αφού κατάφεραν να την αναμείξουν με την παγανιστική παράδοση⁸. Έτσι, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι έχουμε τα πρώτα δείγματα Βυζαντινής επιστολής. Σε μία τέτοια επιστολή συναντάμε ταυτόχρονα ελληνικούς μύθους και χωρία από την Παλαιά Διαθήκη, μέσα σε ένα περιβάλλον αττικίζουσας γλώσσας και ρητορικής τέχνης. Σκοπός στο σημείο αυτό είναι πάλι, σε μεγάλο βαθμό, η συνοχή της εκκλησίας και η κήρυξη του ορθού δόγματος μέσα σε μία εποχή έντονου δογματικού αναβρασμού.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ήδη βασικό χαρακτηριστικό της παγανιστικής ελίτ της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ήταν οι «φιλολογικές» επιστολές. Τον 4^ο αι. οι Χριστιανοί εισέρχονται και αυτοί στον χώρο της αριστοκρατίας (εκκλησιαστική ιεραρχία) με τις αναμορφώσεις των αυτοκρατόρων. Πάλι στον παγανιστή Λιβάνιο βρίσκουμε τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό, τον Μέγα Βασίλειο και άλλους χριστιανούς

¹ Hutchinson¹, 2007, 19-22 το κείμενο του παπύρου με μετάφραση. Στο ίδιο 23-8 η ανάλυση του κειμένου, αναφορικά με τα λογοτεχνικά στοιχεία που περιέχει. Επίσης Poster, 2007, 38.

² Ο χωρισμός του παρόντος κεφαλαίου έχει να κάνει με τα χαρακτηριστικά που οδήγησαν στην εξέλιξη του είδους προς την επιστολή όπως αυτή γραφόταν στο Βυζάντιο. Για έναν αναλυτικότερο χωρισμό των αρχαίων επιστολών βλ. Trapp, 2003β, 846.

³ Littlewood, 1976, 199.

⁴ Οι φανταστικές επιστολές δεν αποτελούν ανταλλαγή απόψεων μεταξύ πραγματικών προσώπων, ώστε να υπάρχει συζήτηση και για θέματα θεωρίας του είδους.

⁵ Littlewood, 1976, 201 και Trapp, 2003α, 17-18. Για περισσότερο λεπτομερή εξέταση του θέματος του ρόλου των επιστολών του Παύλου βλ. Muir, 2009, 148-150.

⁶ Muir, 2009, 175.

⁷ Gregory, 1991, (ODB, «Clement of Alexandria») 470-471. Αναλυτικότερα βλ. Heine, 2008, 117-121. Από τον Κλήμη Αλεξανδρείας σώζεται μόνο μία επιστολή, χωρίς να μπορεί να αποδοθεί με σιγουριά στον ίδιο.

⁸ Littlewood, 1976, 201-2.

επισκόπους¹, οι οποίοι, έχοντας ρητορική και κλασική παιδεία, καλούνται να γράψουν επιστολές αντάξιες της κοινωνικής τους θέσης και των αποδεκτών τους (χριστιανών και μη). Δημιουργείται μία δυναμική, η οποία δίνει μορφή στην επιστολή των επόμενων αιώνων. Εκείνη, μάλιστα, την περίοδο είναι που πρώτοι ο Ναζιανζηνός και ο Λιβάνιος εκδίδουν τις επιστολές τους, ενώ οι ίδιοι ζουν, καθώς βλέπουν την ωφέλειά τους σε επίπεδο λογοτεχνίας και ρητορικής².

¹ Trapp, 2003α, 17-18.

² Trapp, 2003β, 846. Poster, 2007, 39 και Papaioannou, 2010, 191.

1.1 Μίμηση και Corpus επιστολών

Η βασικότερη ιδέα που κυριαρχεί στην εκμάθηση της επιστολογραφίας, αλλά και στην μετέπειτα συγγραφή επιστολών από λόγιους, είναι η *μίμηση*¹. Η σημασία της λέξης σύμφωνα με το *LSJ* είναι «*reproduction of a model*»². Η χρήση δηλαδή συγκεκριμένων μορφών και μοντέλων από υπάρχουσες, πρότυπες θα λέγαμε, επιστολές. Αυτός ακριβώς είναι και ο λόγος που η Βυζαντινή επιστολογραφία κατηγορείται συχνά για δουλική μίμηση, αλλά όπως παρατηρούμε στην περιγραφή της σημασίας της λέξης είναι μίμηση μοντέλων, όχι των ίδιων των επιστολών³. Το σχετικό άρθρο του Hunger παρουσιάζει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο μέχρι τώρα την λειτουργία της μίμησης στην βυζαντινή λογοτεχνία. Σε πρώτο στάδιο μέσα από την εισαγωγή παραθεμάτων και παραδειγμάτων από τους κλασικούς και σε δεύτερο στάδιο, και σημαντικότερο, την μίμηση του ύφους σε επίπεδο λεξιλογίου, γραμματικής και σύνταξης. Με λίγα λόγια την μίμηση του αττικού ύφους⁴. Το ζήτημα που τίθεται τώρα είναι το πως ο μαθητής ερχόταν σε επαφή με τα μοντέλα αυτά.

Ο μαθητής της επιστολογραφίας, ή όποιος ενδιαφερόταν να γράψει επιστολογραφία, με το πέρασμα των αιώνων (τον 2^ο αι. π.Χ. ίσως ξεκινάει μια περισσότερο συστηματική εκμάθηση) αποκτούσε όλο και περισσότερα μέσα για να μπορέσει να εκπαιδευτεί στο είδος. Ο Hunger απαριθμεί τους εξής τρόπους⁵:

- Υποδείγματα αρχαίων συγγραφέων.
- Θεωρία και υποδειγματικές επιστολές εγχειριδίων.
- Επιστολάρια (ανθολογίες επιστολών διάφορων επιστολογράφων).
- Συλλογές από συγκεκριμένα μέρη επιστολών (π.χ. προοίμια ή χαιρετισμοί).

Η τελευταία κατηγορία αποτελεί μία ειδική περίπτωση, που στόχο έχει να καλύψει κυρίως πρακτικές ανάγκες και όχι τόσο την βασική εκπαίδευση. Για παράδειγμα, ο αριθμός των αξιωμάτων και των τίτλων των αξιωματούχων, ανέδειξε την ανάγκη τέτοιων καταλόγων και βοηθημάτων, εφόσον η επιστολογραφία είχε να κάνει κυρίως με άτομα που κατάρτιζαν την κρατική μηχανή της αυτοκρατορίας.⁶

Ξεκινώντας από τα υποδείγματα των αρχαίων συγγραφέων, οι επιστολογράφοι της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, και ύστερα της Βυζαντινής (αλλά και στην αναγέννηση), βασιζόνταν σε ένα εκτενές corpus υποδειγματικών επιστολών, που προέρχεται από τον 6^ο αι. π.Χ., έως και τον 2^ο αι. μ.Χ. Εμπεριέχει επιστολές προσωπικοτήτων της λογοτεχνίας όπως ο Αριστοτέλης, ο Δημοσθένης, ο Ευριπίδης, ο Πλάτων, αλλά και προσωπικοτήτων της ιστορίας όπως ο Αρταξέρξης, ο Θεμιστοκλής και άλλοι. Το Corpus αυτό σήμερα είναι διαθέσιμο στο σύνολό του μέσω της έκδοσης του Hercher *Epistolographi Graeci*⁷. Εκείνο όμως που είναι σημαντικό, είναι πως ο Bentley το 1897 αμφισβήτησε την γνησιότητά τους. Όντως, μεγάλο μέρος τους είναι πλαστό και γραμμένο τον 2^ο αι. μ.Χ., έως και από βυζαντινούς συγγραφείς⁸. Αυτό αποθάρρυνε μέχρι πρόσφατα πολλούς μελετητές της κλασικής λογοτεχνίας να ασχοληθούν με τις επιστολές αυτές. Από την άλλη, όποιος μελετάει τους επιστολογράφους του Βυζαντίου, δεν ενδιαφέρεται για τη γνησιότητά τους, όπως δεν ενδιαφέρει ούτε τους ίδιους τους Βυζαντινούς, οι οποίοι τις συμβουλευόνταν και εκπαιδεύονταν με βάση αυτές⁹.

¹ Την σημασία της τονίζει ήδη στις τρεις πρώτες σελίδες του κεφαλαίου της επιστολογραφίας ο Hunger. Hunger, 2010, 306.

² Liddell κ.α., 1996, 1134.

³ Kennedy, 1983, 57 για την μίμηση των ρητορικών μορφών (σχήματα κ.τ.λ.). Για τις αρνητικές κριτικές βλ. Hunger, 2010, 323. Ιδιαίτερα σκληρή είναι η κριτική του Jenkins. «*We have noted throughout our period the paralyzing grip of Hellenistic rhetoric, a strait-jacket which held its prisoners in a state of mental retardation*». Jenkins, 1963, 52. Διαφορετική είναι η άποψη του Horrocks, 2006, 314-317, όπου γίνεται λόγος για μία δημιουργικότερη χρήση των γλωσσικών στοιχείων και δομών, με έμφαση περισσότερο στην παράδοση παρά στην πρωτοτυπία.

⁴ Hunger, 1969/1970. Ο Conley επίσης στοχευμένα τονίζει ότι οι Βυζαντινοί συγγραφείς «they clearly saw the past as a resource, not as a limitation». Conley, 2005, 691.

⁵ Hunger, 2010, 306.

⁶ Hunger, 2010, 306 και Krumbacher, 1974, T.B', 92.

⁷ Hercher, 1873. Για άλλες εκδόσεις αρχαίων επιστολογράφων βλ. Συκουτρής, 1988, 19-20.

⁸ Russel, 1988, 96-7. Αναφέρει πως ο Wilamowitz είχε βρει Βυζαντινά στοιχεία στις επιστολές του Φάλαρη. Κύριο λόγος για την παρεμβολή ψευδεπίγραφων στο corpus ήταν η εκμάθηση στην ηθοποιία (βλ. παρακάτω).

⁹ Πιο αναλυτικά Trapp, 2003a, 27-28. Hutchinson², 2007, 286-287.

Ιδιαίτερα χρήσιμες είναι οι μελέτες πάνω σε ζητήματα ύφους και ρητορικής των επιστολών του corpus, που έχουν δημοσιευτεί τα τελευταία χρόνια.

Αρχικά για τις επιστολές του Ισοκράτη υπάρχει η ανάλυση του Sullivan σχετικά με την θεωρία που φέρεται να υποστηρίζεται μέσα από τις επιστολές, και την οποία θα είχε στο μυαλό του όποιος τις μελετούσε ώστε να γράψει επιστολή¹. Ο Ισοκράτης, αρχικά, χρησιμοποιεί τις επιστολές για να επιτύχει διάφορους σκοπούς. Δεν είναι ένα είδος το οποίο έχει συγκεκριμένο ρόλο, αλλά μία μορφή για να μεταφέρει άλλα ρητορικά είδη (συστήνει κάποιον, προσπαθεί να πείσει κ.τ.λ.)². Η έκταση ζητάει να είναι σύντομη³. Το ύφος να είναι κατάλληλο για συζήτηση δύο ατόμων. Επίσης δίνει και μία λίστα από υπερβολές στις οποίες μπορεί να υποπέσει όποιος γράφει επιστολές: *περιεργότερον* (περισσότερο υψηλό ύφος απ' ότι αρμόζει), *χαριέστερον* (με περισσότερη χάρη), *προθυμότερον* (με περισσότερο ζήλο), *όχληρό* (δουλοπρεπές), *πρεσβυτικώτερον* (με υπερβολικό ζήλο), *ταχέον* (με βιασύνη). Άλλες παρατηρήσεις της συγκεκριμένης μελέτης είναι ο προσωπικός χαρακτήρας του ύφους και όχι το υπερβολικά έντεχνο στοιχείο, όπως και άλλα στοιχεία δομής⁴. Διαβάζοντας τις ισοκρατικές επιστολές βρίσκουμε μπροστά σε ένα ύφος γλώσσας με αρκετά ρητορικά στοιχεία, των οποίων όμως δεν γίνεται κατάχρηση.

Τις επιστολές των φιλοσόφων και συγκεκριμένα του Πλάτωνα, του Ισοκράτη, του Δημοσθένη, των Επικούριων και των Κυνικών αναλύει σύντομα στην μονογραφία του ο Muir⁵. Μπορεί να μην υπάρχει κάποια άμεση αναφορά σε επιστολική θεωρία, όμως όταν τις εξετάσουμε αναλυτικά θα βρούμε αρκετά κοινά σημεία με τις βυζαντινές επιστολές. Είναι γραμμένες σε υψηλό λογοτεχνικό ύφος, στολισμένες με αρκετά ρητορικά σχήματα και, όπως οι ισοκρατικές, έχουν διάφορα θέματα με τα οποία ασχολούνται. Ταυτόχρονα υπάρχουν και αναφορές σε άλλα λογοτεχνικά κείμενα (π.χ. Οδύσεια). Τέλος μπορεί να έχουν έναν παραλήπτη, όμως το περιεχόμενό τους απευθύνεται σε ένα ευρύτερο κοινό. Γενικά, η εντύπωση που μας μένει είναι η εξής: πως μπορεί οι επιστολές αυτές να μην έχουν τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις βυζαντινές, η ρητορική όμως που θα χρησιμοποιήσουν οι βυζαντινοί επιστολογράφοι είναι εκεί. Εξάλλου πρέπει να τονιστεί και το εξής γεγονός, για να καταλάβουμε το πόσο επηρέασαν οι επιστολές αυτές την βυζαντινή περίοδο. Ότι πολλές από αυτές είναι πλαστές και μάλιστα γραμμένες μετά τον 2^ο αι. μ.Χ., για διάφορους λόγους. Ένας λόγος είναι η προσπάθεια μίμησης του ύφους ενός συγγραφέα και έτσι, στο πλαίσιο μίας τέτοιας ρητορικής άσκησης, γραφόταν μία επιστολή, όπως θα την έγραφε π.χ. ο Θουκυδίδης ή ο Πλάτωνας. Ως συνέπεια οι επιστολές αυτές, αν και πλαστές, ενσωματώνονται μέσα στο έργο των αντίστοιχων προσώπων (τα λεγόμενα *spuria*), μαζί με τα υπόλοιπα γραπτά τους, προτού αρχίζουν να καταρτίζονται συλλογές επιστολών.

Σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της θεωρίας είχαν και οι επιστολές του αποστόλου Παύλου. Οι επιστολές αυτές παρουσιάζονται σύντομα στην ίδια μονογραφία του Muir⁶. Μελετώντας τις προσεκτικά, θα βρούμε τόσο ομοιότητες ως προς τις φιλοσοφικές επιστολές που προανέφερα, κυρίως όσο αφορά την ρητορική, αλλά και νέα στοιχεία, αυτά που θα οδηγήσουν στην συγγραφή των επιστολών των πατέρων της εκκλησίας του 4^{ου} αι., όπως τα χωρία από την παλαιά διαθήκη που ενσωματώνονται στο κείμενο της επιστολής. Ούτε στο σημείο αυτό θα βρούμε κάποια σαφή αναφορά σε θεωρία επιστολογραφίας, αλλά μία γενική ιδέα για το ύφος και την μορφή των επιστολών. Μάλιστα τα ρητορικά στοιχεία είναι ακόμα περισσότερα από τις προηγούμενες. Βρίσκουμε πλήθος σχημάτων όπως ασύνδετα, ρητορικές ερωτήσεις, εκφράσεις, ιδιαίτερα έντονες αντιθέσεις και άλλα, που μας παραπέμπουν στο ασιανικό ρητορικό ύφος⁷.

Οι πρώτες εκδόσεις επιστολών συντάχτηκαν τον 2^ο αι. π.Χ. Πρώτος ο Αρτέμων συγκέντρωσε και εξέδωσε τις επιστολές του Αριστοτέλη. Ο ίδιος όμως δεν αρκέστηκε μόνο στην έκδοση, αλλά εξήγαγε κάποια στοιχεία θεωρίας της επιστολής, τα οποία ενσωμάτωσε στην έκδοση. Δυστυχώς δεν σώζεται κάτι από την έκδοση αυτή⁸. Η θέση του Αρτέμωνα όμως είναι γνωστή από το εγχειρίδιο του Δημητρίου,

¹ Sullivan, 2007.

² Sullivan, 2007, 16.

³ Σύμφωνα με τον Συκουτρή, ο Ισοκράτης επιζητά την συντομία, όχι ακολουθώντας κάποιο κανόνα, αλλά με το φυσικό ένστικτο, πως δεν γράφει βιβλίο (Συκουτρή, 1988, 22).

⁴ Sullivan, 2007, 10-11.

⁵ Muir, 2009, 117-147.

⁶ Muir, 2009, 148-175.

⁷ Για το ύφος του ασιανισμού βλ. Vanderspoel, 2007, 132-133 και Connolly, 2007, 154-157. Κύριο χαρακτηριστικό είναι η αφθονία ρητορικών σχημάτων.

⁸ Hunger, 2010, 304 και Trapp, 2003β, 847.

Περί ἑρμηνείας και είναι η εξής: *Ἀρτέμων μὲν οὖν ὁ τὰς Ἀριστοτέλους ἀναγράφας ἐπιστολάς φησιν, ὅτι δεῖ ἐν τῷ αὐτῷ τρόπῳ διάλογόν τε γράφειν καὶ ἐπιστολάς· εἶναι γὰρ τὴν ἐπιστολὴν οἷον τὸ ἕτερον μέρος τοῦ διαλόγου*¹. Εἰδὼ παρατηρούμε την ίδια θέση με αυτή του Ισοκράτη, σχετικά με το ότι η επιστολή είναι πολύ κοντά στον προφορικό λόγο ὅσον αφορά το ὕφος. Ἐτσι, μπορούμε να υποστηρίξουμε ὅτι η προφορικότητα του ὕφους αποτελεί την βασικότερη ιδέα για την επιστολογραφία της αρχαιότητας. Επιπλέον, αυτή η παρατήρηση του Ἀρτέμονα μας δείχνει ὅτι αρχαῖοι και βυζαντινοί, μελετητές και σπουδαστές των επιστολών, μπορούσαν να ἐξάγουν συμπεράσματα αναφορικά με την θεωρία του εἶδους μέσα ἀπὸ τις επιστολές, με τον ἴδιο τρόπο που το κάνει ο Sullivan.

Ἀν ἐξαίρεσουμε τις παρατηρήσεις του Ἀρτέμονα και τις πιθανές παρόμοιες ἐνέργειες ἄλλων εκδοτῶν επιστολῶν, ὅλες οι παραπάνω επιστολές ἀνήκουν περισσότερο στην σφαῖρα της κλασικῆς γραμματείας και, ἐκτὸς αὐτοῦ, δεν ἔχουν ἀμεσες αναφορές στην θεωρία. Ἀποτελοῦν παραδείγματα, μέσα ἀπὸ την μελέτη των οποίων ο επιτήδειος επιστολογράφος υιοθετοῦσε το ὕφος και την ρητορική τους (ὄχι ὅμως και το περιεχόμενό τους) ἢ ἀκόμα ἐξήγαγε κάποιου εἶδους θεωρία. Για να ἐπιτύχει με τον καλύτερο τρόπο ο μαθητής την υιοθέτηση του ὕφους, καλοῦνταν, ὡς ἀσκηση, να γράφει επιστολές, ὅπως θα τις ἔγραφε κάποια ἄλλη λογοτεχνική ἢ ιστορική προσωπικότητα. Ἀυτή η τακτική, βασική στην Βυζαντινὴ ἐκπαίδευση, οδήγησε στον εμπλουτισμό του corpus των αρχαίων επιστολῶν ἠθελήμενα ἢ ἄθελα με *scrinia*. Η ἀσκηση ονομαζόταν *ἠθοποιία* και αποτελοῦσε μία ἀπὸ το σύνολο ασκήσεων των προγυμνασμάτων, τα οποία εισήγαγαν και ἐκπαίδευαν τον ρήτορα πάνω στα διάφορα ρητορικά σχήματα². Ἀυτή η φύση της ἐκπαίδευσης στην επιστολογραφία οδήγησε ἴσως στην αρχική της ἐμφάνιση, μέσα σε ἐγχειρίδια προγυμνασμάτων και ἄλλων γραμματικῶν ἐγχειριδίων.

1.2 Η επιστολογραφία στα ρητορικά ἐγχειρίδια

Στα γνωστότερα ἐγχειρίδια προγυμνασμάτων (του Ἐρμογένη και του Ἀφθόνιου) δεν γίνεται λόγος για την επιστολή³. Ὁ Θέων ο Ἀλεξανδρεὺς (1^{ος} αἰ. μ.Χ.) είναι ο πρώτος που γράφει ἐγχειρίδιο προγυμνασμάτων, το οποίο δεν μας σώζεται ολόκληρο⁴. Στο κεφάλαιο της ἠθοποιίας, ἀφού πρώτα δίνει τον ορισμό και ἓνα σύντομο περιεχόμενο της ἀσκησης, ἀναφέρει σε ποια εἶδη ρητορικῆς χρησιμεύει: *ὑπὸ δὲ τοῦτο τὸ γένος τῆς γυμνασίας πίπτει καὶ τὸ τῶν πανηγυρικῶν λόγων εἶδος, καὶ τὸ τῶν προτρεπτικῶν καὶ τῶν ἐπιστολικῶν*⁵. Ἐχουμε στο σημεῖο αὐτό για πρώτη φορά την κατάταξη των επιστολῶν σε ἓνα ἐγχειρίδιο. Στην συνέχεια ο Θέων ἀναλύει το τι πρέπει να λάβει ὑπόψιν ὅποιος γράφει ἠθοποιία, δηλαδή το ποιος στέλνει την επιστολή και σε ποιον την στέλνει. Σημαντικό λοιπὸν είναι, ο αποστολέας να ἔχει στο μυαλό του παράγοντες, ὅπως την *ἡλικίαν*, την *φύσιν* (το φύλο), την *τύχην* (δούλος ἢ ἐλεύθερος), το *ἐπιτήδευμα* (ἐπάγγελμα), την *διάθεσιν*, το *γένος* (καταγωγή), ὅπως και ἐκεῖνο που ονομάζει *τόποις καὶ καιροῖς*⁶. Καθ' αὐτὸν τον τρόπο, ὅποιος σκόπευε να γράφει επιστολή θα ἔπρεπε να σκεφτεῖ σχετικά με τον παραλήπτη του. Το ὕφος προσαρμόζεται στην προσωπικότητα και του αποστολέα και του ἀποδέκτη. Ἔστερα κάνει ἄλλη μία ἀρκετά σημαντική παρατήρηση: *Ταύτης δ' ἂν ἐγκρατεῖς γενοίμεθα, ἐὰν μῆτε περὶ μεγάλων πραγμάτων ταπεινῶς λέγωμεν, μῆτε περὶ μικρῶν ὑψηλῶς, μῆτε περὶ εὐτελῶν σεμνῶς, μῆτε περὶ ἐλεεινῶν περιττῶς, ἀλλὰ τὸ πρέπον ἐκάστῳ τῶν πραγμάτων ἀποδιδῶμεν*⁷. Πολύ σημαντικό είναι *το πρέπον*, δηλαδή το κατάλληλο ὕφος και η κατάλληλη ἔκταση της επιστολῆς σε σχέση με το θέμα της, κάτι το οποίο είναι μία θεμελιώδης ιδέα για το εἶδος της επιστολῆς. Στη συνέχεια παρουσιάζει τις διαφορές αιτίες για τις οποίες γράφεται η ἠθοποιία, ὥστε να τις ἀναλύσει κάπως διεξοδικά: *ἢ γὰρ αἰτούμεθα τι, ἢ προτρέπομεν, ἢ ἀποτρέπομεν, ἢ παρηγοροῦμεν, ἢ συγγνώμην αἰτούμεν ἐφ' οἷς ἐρπάζαμεν*⁸. Τα «εἶδη» ἠθοποιίας θυμίζουν τον διαχωρισμό των επιστολῶν στα ἐγχειρίδια της

¹ Radermacher, 1901, §223.

² Για την ἠθοποιία βλ. Lausberg, 1998, 366-370 ὡς ρητορικό σχῆμα (*Sermocinatio*). Lausberg, 1998, 495-6 ὡς ρητορικό προγύμνασμα. Για ἀντίστοιχα κεφάλαια προγυμνασμάτων βλ. Rabe, 1926, §34 για Ἀφθόνιο και Rabe, 1913, §9 για Ἐρμογένη. Για τον Θέωνα και τον Νικόλαο παρακάτω στο ἴδιο κεφάλαιο. Για τον ρόλο της ἠθοποιίας, ὅπως και ἄλλα αἰτία για τα *scrinia* των επιστολῶν βλ. Συκουτρῆς, 1988, 68-74.

³ Kennedy, 1983, 70. Ἐπίσης Jeffreys και Kazhdan, 1991, 718.

⁴ Russel, 2003α, 1503-4 και Kennedy, 1983, 56-58.

⁵ Spengel, 1966, 115.

⁶ Spengel, 1966, 115-116.

⁷ Spengel, 1966, 116.

⁸ Spengel, 1966, 116.

επιστολογραφίας, ανάλογα με τον σκοπό για τον οποίο γράφονται, όμως είναι ακόμα πολύ λίγα¹. Στο κλείσιμο του κεφαλαίου, τονίζει ότι η ηθοποιία δεν απασχολεί την αρχική εκπαίδευση, αλλά όσους έχουν ήδη εκπαιδευτεί στα υπόλοιπα ρητορικά σχήματα: *τοῖς δὲ ἀκριβέστερον καὶ τελεώτερον βουλομένοις τὰς προσωποποιῖας μεταχειρίζεσθαι*². Αυτός είναι και ο λόγος που δεν γίνονται πιο συγκεκριμένες αναφορές στη χρήση ρητορικών σχημάτων μέσα στο πλαίσιο της ηθοποιίας, καθώς ο εκπαιδευόμενος τα έχει ήδη μάθει. Η επιστολογραφία δεν είναι μία απλή αναφορά στο εγχειρίδιο αυτό³, αλλά αποτελεί ένα ολοκληρωμένο δείγμα θεωρίας.

Ένα άλλο εγχειρίδιο προγυμνασμάτων, αρκετά διαδεδομένο, είναι αυτό του Νικολάου Μύρων (5^{ος} αι. μ.Χ.)⁴. Διαβάζοντας όμως το συγκεκριμένο κεφάλαιο του Νικολάου θα το βρούμε αρκετά διαφορετικό. Αφού δώσει ένα παρόμοιο ορισμό, ότι δηλαδή η ηθοποιία είναι λόγος που αρμόζει σε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο, προσθέτει ένα ακόμα χαρακτηριστικό, στο οποίο δίνει έμφαση, το *ἦθος* και το *πάθος*⁵. Βασική ιδέα στο παρόν κεφάλαιο είναι πως ο ρήτορας, χρησιμοποιώντας την ηθοποιία, δεν πετυχαίνει πρακτικούς σκοπούς *ἀλλὰ μόνον κινῶν τὸν ἀκροατὴν εἰς ἡδονὴν ἢ εἰς δάκρυα*⁶. Επεξηγούνται οι διαφορές του ἦθους και του πάθους και δίνεται μία περιγραφή σχετικά με τους χρόνους που χρησιμοποιούνται στην ηθοποιία⁷. Στη συνέχεια αναφέρει ότι ταιριάζουν οι σύντομες προτάσεις, όχι οι περίοδοι, και τέλος αναφέρει την επιστολογραφία λέγοντας: *γυμνάζει δὲ πρὸς τὸν ἐπιστολικὸν χαρακτήρα, εἴ γε καὶ ἐν ἐκείνῳ δεῖ τοῦ ἦθους τῶν <τε> ἐπιστελλόντων <καὶ> πρὸς οὓς ἐπιστέλλουσι, ποιεῖσθαι πρόνοιαν ἐκ παντός*. Η ηθοποιία παρουσιάζεται αποκλειστικά ως άσκηση, όπως φαίνεται και από τα μυθολογικά παραδείγματα. Δεν γίνεται εκτενής αναφορά όπως στον Θέωνα για το πώς θα προσαρμόσει ο συγγραφέας τον δικό του χαρακτήρα ή θα προσαρμοστεί στον χαρακτήρα του αποδέκτη και στις περιστάσεις. Παρουσιάζεται περισσότερο ένα ρητορικό στοιχείο που θα προσδώσει πάθος στον αναγνώστη ή τον ακροατή. Είναι μία άσκηση για να εγείρει το συναίσθημα.

Γυρνώντας πίσω, στην περίοδο που γράφει ο Θέων, ένα άλλο γραμματικό εγχειρίδιο που έχει να κάνει με την επιστολή είναι το *Περὶ Ἑρμηνείας* του Δημητρίου⁸. Όσο αφορά την περίοδο συγγραφής του έργου διάφορες χρονολογήσεις έχουν προταθεί⁹. Η άποψη που μοιάζει να κερδίζει έδαφος είναι η χρονολόγηση μεταξύ 1^{ου} αι. π.Χ. – 1^ο αι. μ.Χ. Το εγχειρίδιο αυτό έχει ως κύριο στόχο τη μελέτη του ύφους¹⁰, το οποίο χωρίζεται σε τέσσερα είδη: *ἰσχνόν* (απλό), *μεγαλοπρεπές* (υψηλό), *γλαφυρόν* (κομψό) και *δεινόν* (δυναμικό)¹¹. Προτού προχωρήσω στο κεφάλαιο περί του *ἰσχνοῦ* ύφους, που περιέχει την θεωρία για την επιστολή, ενδιαφέρον είναι και το κεφάλαιο για το *γλαφυρό* ύφος. Αφορά την μετατροπή ενός άχαρου θέματος σε χαριτωμένο με την χρήση σχημάτων λόγου (ανάδιπλωση, αναφορά, μεταφορά, παρομοίωση κ.τ.λ.), χωρίων από άλλους συγγραφείς, με τον *γρῖφον* (χρήση λέξης που δεν περιμένει ο αναγνώστης), επανάληψη όρων κ.τ.λ.¹², χαρακτηριστικά που αποτελούν στοιχεία της βυζαντινής επιστολής και τα οποία υπάρχουν στις αρχαίες επιστολές που αναφέρθηκαν.

¹ Για μια συνολική εικόνα βλ. Τωμαδάκης, 1993, 53-55.

² Spengel, 1966, 118.

³ Kennedy, 1983, 70.

⁴ Kennedy, 1983, 66-70.

⁵ Felten, 1913, §64.1-2.

⁶ Felten, 1913, §67.7.

⁷ Felten, 1913, §64.2-66.5. Το ἦθος αποτελεί την μόνιμη συναισθηματική κατάσταση ενός ατόμου (χαρακτήρας), ενώ το πάθος την στιγμιαία συναισθηματική κατάσταση (π.χ. φόβος, θυμός κ.τ.λ.). Η χρονική σειρά της διήγησης που δίνεται είναι παρόν, παρελθόν και μέλλον.

⁸ Αρχικά ο συγγραφέας λανθασμένα ταυτιζόταν με τον Δημήτριο τον Φαληρέα. Russel, 2003β, 450.

⁹ Στη Mullett, 2008, 883 κατατάσσεται μεταξύ 1^{ου} αι. π.Χ. – 1^{ου} αι. μ.Χ. Στον Poster, 2007, 23 μεταξύ 3^{ου} π.Χ.-1^{ου} μ.Χ. και στον Russel, 2003β, 450 κατά την Ύστερη Ελληνιστική και Πρώιμη Ρωμαϊκή. Βλ. και Innes, 1995, 312-321, όπου γίνεται εκτενής ανάλυση και καταλήγει ότι ίσως γράφτηκε κατά τον 1^ο αι. π.Χ.

¹⁰ Το εγχειρίδιο ξεκινά με την φράση: *Ὅσπερ ἡ ποίησις διαιρεῖται τοῖς μέτροις, οἷον ἡμιμέτροις ἢ ἑξαμέτροις ἢ τοῖς ἄλλοις, οὕτω καὶ τὴν ἔρμηνειαν τὴν λογικὴν διαιρεῖ καὶ διακρίνει τὰ καλούμενα κῶλα* (Weichert, 1910, §1.1-3). Σε αυτό το σημείο λογική ἔρμηνεία είναι ο πεζός λόγος. Σε όλο το υπόλοιπο εγχειρίδιο ο όρος ἔρμηνεία αφορά το ύφος (Halliwell κ.α., 1995, 345, σημ. b).

¹¹ Weichert, 1910, §36-37. Εκτός από τα τέσσερα είδη γίνεται και διαχωρισμός, ανάλογα με το είδος των περιόδων: *ἱστορική*, *διαλογική* και *ρήτορική*. Η *διαλογική* έχει να κάνει με το απλό ύφος και τις σύντομες προτάσεις, η *ρήτορική* με εξεζητημένο ύφος και πολύπλοκες - μακροσκελές και τέλος η *ἱστορική* είναι η μέση κατάσταση. Αυτός ο διαχωρισμός μας φέρνει στον νου τα τρία είδη που θα επικρατήσουν στο Βυζάντιο σχετικά με το ύφος. Weichert, 1910, §19-21.

¹² Weichert, 1910, §128-156.

Περνώντας στο κεφάλαιο για το *ίσχνον* ύφος, χαρακτηριστικά του ύφους αυτού είναι η απλότητα στο λεξιλόγιο, η απουσία ασύνδετου και υποτακτικών συνδέσμων, συνηθισμένη ακολουθία όρων την πρότασης και άλλα στοιχεία που το καθιστούν απλό¹. Στην συνέχεια παραφράζει Θεόφραστο, ο οποίος θέτει, ότι δεν πρέπει να εξηγούνται όλα, ώστε να νιώθει ο αναγνώστης έξυπνος, και πως έτσι τον αντιλαμβάνονται². Στοιχείο που ταιριάζει και αυτό στην βυζαντινή επιστολή, ειδικά όπως αυτή γράφεται από τον 9^ο αι., όπου δίνεται έμφαση στο γριφώδες ύφος. Ύστερα μεταβαίνει στο ίδιο το θέμα των επιστολών³. Αφού πρώτα αναπαράγει την άποψη του Αρτέμωνα, ότι η επιστολή είναι πιο κοντά στον διάλογο, τονίζει πως η επιστολή είναι περισσότερο έντεχνη από τον διάλογο: *δει γάρ ύποκατεσκενάσθαι πως μᾶλλον τοῦ διαλόγου τὴν ἐπιστολήν*⁴. Μάλιστα μπορεί να χρησιμεύσει και ως δώρο προς τον αποστολέα: *γράφεται καὶ δῶρον πέμπεται τρόπον τινά*⁵. Παρακάτω εξηγεί πως πρέπει να αποφεύγονται οι συχνές περιόδους: *Καὶ λύσεις ἴσχναι ὅποια οὐ πρέπεισιν ἐπιστολαῖς (...) ἢ γὰρ τοιαύτη πᾶσα ἐρμηνεία καὶ μίμησις ύποκριτῆ πρέπει μᾶλλον, οὐ γραφομέναις ἐπιστολαῖς*⁶. Αυτό είναι άλλο ένα στοιχείο που την απομακρύνει από τον προφορικό λόγο, προς ένα περισσότερο έντεχνο ύφος. Προτού όμως προχωρήσει στην θεωρία παρουσιάζει έναν αρκετά σημαντικό ορισμό της επιστολής: *Πλεῖστον δὲ ἔχεται τὸ ἠθικὸν ἢ ἐπιστολή, ὡσπερ καὶ ὁ διάλογος· σχεδὸν γὰρ εἰκόνα ἕκαστος τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς γράφει τὴν ἐπιστολήν. καὶ ἔστι μὲν καὶ ἐξ ἄλλου λόγου παντὸς ἰδεῖν τὸ ἦθος τοῦ γράφοντος*⁷. Η αναφορά αυτή θυμίζει τις απόψεις του Θεώνα για την ηθοποιία. Για την Βυζαντινή επιστολογραφία η προβολή της επιστολής ως δώρο (μικρό λογοτεχνικό έργο) και η ιδιότητά της ως *εἰκόνα τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς* αποτελούν βασικές έννοιες που επαναλαμβάνονται συχνά μέσα στις επιστολές.

Στην συνέχεια, αναφορικά με την έκταση της επιστολής, ονοματίζει τις ιδιαίτερα μακροσκελές επιστολές ως πραγματείες με χαιρετισμό στην αρχή τους: *συγγράμματα τὸ χαίρειν ἔχοντα προσγεγραμμένον*⁸. Έπειτα, ονομάζει τον ιδιαίτερα έντεχνο λόγο (*περιοδεύειν*) ως μη φιλικό. Τονίζει πως δεν ταιριάζουν όλα τα θέματα για επιστολή, αλλά: *φιλοφρόνησις γὰρ τις βούλεται εἶναι ἢ ἐπιστολὴ σύντομος, καὶ περὶ ἀπλοῦ πράγματος ἔκθεσις καὶ ἐν ὀνόμασιν ἀπλοῖς*⁹. Θέτει τον κανόνα, ότι η επιστολή δεν ασχολείται με πραγματείες και φιλοσοφία, αλλά αποτελεί ένα κείμενο με προσωπικό ύφος, σχετικά με κάποιο θέμα των προσώπων που συνομιλούν. Αυτό το επεξηγεί στην συνέχεια λέγοντας πως όσον αφορά τα σοφίσματα: *Κάλλος μέντοι αὐτῆς αἶ τε φιλικαὶ φιλοφρονήσεις καὶ πικραὶ παροιμίαι ἐνοῦσαι. Αὐτὸ γὰρ κρύβουν γενικὲς ἀλήθειες (δημοτικὸν τί ἐστὶν ἢ παροιμία καὶ κοινόν)*¹⁰. Αντίθετα ο *γνωμολογῶν* φαίνεται ότι παρουσιάζει έναν φτιαχτό λόγο (*μηχανῆς*). Τονίζει επίσης πως πρέπει να λάβουμε υπόψιν τον παραλήπτη, ώστε να προσαρμόσουμε το ύφος της επιστολής: *Ἐπεὶ δὲ καὶ πόλεσιν ποτε καὶ βασιλεῦσιν γράφομεν, ἔστωσαν τοιαῦται αἱ ἐπιστολαὶ <οἶαι> μικρὸν ἐξηρμένα πως. Στοχαστέον γὰρ καὶ τοῦ προσώπου ᾧ γράφεται· ἐξηρμένη μέντοι [καὶ] οὐχ ὡστε σύγγραμμα εἶναι ἀντ' ἐπιστολῆς*¹¹. Η αναφορά στις επιστολές κλείνει με την εξής φράση: *Καθόλου δὲ μεμίχθω ἢ ἐπιστολὴ κατὰ τὴν ἐρμηνείαν ἐκ δυοῖν χαρακτηροῖν τούτων, τοῦ τε χαρίεντος καὶ τοῦ ἴσχνου*¹². Τα χαρακτηριστικά του *γλαφυροῦ* (*χαρίεν*) ύφους αναφέρθηκαν παραπάνω. Κλείνοντας, το συγκεκριμένο εγχειρίδιο έδινε οδηγίες για συγγραφή προσωπικής, «φιλολογικής» θα μπορούσαμε να πούμε, επιστολής¹³.

1.3 Εγχειρίδια επιστολογραφίας

Πρώτο χρονολογικά, από τα εγχειρίδια με αντικείμενο αποκλειστικά τις επιστολές, είναι εκείνο του Ψευδο-Δημήτριου, *Τύποι ἐπιστολικοί*. Το έργο είναι γραμμένο μεταξύ 2^{ου} αι. π.Χ. και 3^{ου} αι. μ.Χ. Οι συνεχείς προσθήκες που φαίνεται να δέχτηκε το εγχειρίδιο δυσχεραίνουν την ακριβέστερη

¹ Weichert, 1910, §190-220.

² Weichert, 1910, §221-222.

³ Βλ. Kennedy, 1983, 71. Mullett, 2008. 883-4. Poster, 2007, 23.

⁴ Radermacher, 1901, §224.1-2.

⁵ Radermacher, 1901, §224.3.

⁶ Radermacher, 1901, §226.

⁷ Radermacher, 1901, §227.2-4.

⁸ Radermacher, 1901, §228.3-4.

⁹ Radermacher, 1901, §231.2-4.

¹⁰ Radermacher, 1901, §232.1-3.

¹¹ Radermacher, 1901, §234.1-4.

¹² Radermacher, 1901, §235.1-2.

¹³ Poster, 2007, 23.

χρονολόγησή του¹. Απευθύνεται σε κάποιον Ηρακλείδη και στο προοίμιο καθορίζει τον στόχο του: *καὶ καθηκόντων μὲν ὡς τεχνικώτατα γράφεσθαι, γραφομένων δ' ὡς ἔτυχεν ὑπὸ τῶν τὰς τοιαύτας τοῖς ἐπὶ πραγμάτων ταττομένοις ὑπουργίας ἀναδεχομένων*². Το εγχειρίδιο απευθύνεται σε εκείνον που αναλαμβάνει κάποια θέση που απαιτεί επιστολογραφικές ικανότητες και θα κατείχε ήδη ρητορική εκπαίδευση (γι' αυτό ίσως και η απουσία θεωρίας). Στο υπόλοιπο του προοιμίου δεν γίνεται κάποια αναφορά σε επιστολογραφική θεωρία. Άμεσα, λοιπόν, εισέρχεται στην απαρίθμηση των είκοσι ενός ειδών επιστολής που ορίζει: *Γένη μὲν οὖν ἔστιν, οἷς ἐντετυχήκαμεν, ἓν καὶ εἴκοσι. τάχα δ' ἂν ἐνέγκοι πολλαπλάσια τούτων ὁ χρόνος. εὐφυῆς γὰρ εὐρετῆς καὶ τεχνῶν καὶ θεωρημάτων οὗτος*³. Ίσως η αναφορά στο ότι ο χρόνος θα παρουσιάσει περισσότερα είδη επιστολών, αποτελεί προσθήκη την περίοδο που είχαν εμφανιστεί νέα εγχειρίδια που περιείχαν περισσότερα είδη. Τέλος παραθέτει τον κατάλογο με τα είκοσι ένα είδη επιστολών και στην συνέχεια παρουσιάζει το καθένα. Το κάθε είδος έχει αρχικά έναν σύντομο ορισμό δύο-τριών σειρών και ένα παράδειγμα τέτοιου είδους επιστολής. Εξάιρεση αποτελεί το πρώτο είδος, η φιλική επιστολή, καθώς σύμφωνα με τον συγγραφέα δεν απευθύνεται μόνο σε φίλους, αλλά και σε άλλα πρόσωπα. Γενικά όποιος απευθυνόταν σε κάποιον με την ίδια παιδεία (εγκύκλιο), χαρακτηριστικό της αριστοκρατίας, μπορούσε να του απευθυνθεί σε φιλικό τόνο, ή όπως το ονομάζει ο Δημήτριος, *φιλικὰ γράψαι*⁴.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί η πρώτη επιστολή του Φιλόστρατου (3^{ος} αι. μ.Χ), η οποία είναι ένα σύντομο εγχειρίδιο σε μορφή επιστολής. Παραλήπτης ήταν ο Ασπάσιος, ο οποίος είχε διοριστεί γραμματέας του αυτοκράτορα (*ab epistulis graecae*), δίχως όμως να είναι έμπειρος επιστολογράφος⁵. Η επιστολή αρχίζει με την αναφορά συγγραφέων που οι επιστολές τους θεωρούνται ως πρότυπα: *Τυανένος* (Απολλώνιος), *Δίων* (Χρυσόστομος), *Βροῦτος*, *Μάρκος* (Αυρήλιος), *Ἡρώδης ὁ Ἀθηναῖος*. Αναφορικά με τον τελευταίο παρουσιάζονται δύο επιστολογραφικές ατέλειες: *ὑπεραττικίζων* και *ὑπερλαλῶν*⁶. Σχετικά με το ύφος αναφέρει: *δεῖ γὰρ φαίνεσθαι τῶν ἐπιστολῶν τὴν ἰδέαν ἀττικωτέραν μὲν συνηθείας, συνηθεστέραν δὲ ἀττικίσεως*⁷. Το ύφος της επιστολής θέτει ότι βρίσκεται μεταξύ του ύφους της ομιλούμενης (ελληνικής κοινής) και της αττικής, σε κάτι που συμφωνεί με τον Δημήτριο. Τονίζει επίσης ότι οι υπερβολές με στόχο την ρητορική επίδειξη είναι *μειρακιῶδες* σφάλμα, ενώ *ἔχέτω δὲ τὸ εὐσχημον ἐν τῷ μὴ ἐσχηματίσθαι*⁸, ότι δηλαδή η υπόνοια του αυθορμητισμού της επιστολής την κάνει αρεστή. Δεν ταιριάζουν οι σύντομες προτάσεις (*κύκλον δὲ ἀποτορνεύειν*) στην επιστολή, καθώς αυτό είναι περισσότερο ταιριαστό σε δικανικούς λόγους (*ἀγωνιστικώτερον*)⁹, άποψη που βρίσκουμε ξανά στον Δημήτριο. Βασικό στοιχείο επίσης της επιστολής είναι η σαφήνεια: *σαφήνεια δὲ ἀγαθὴ μὲν ἡγεμῶν ἅπαντος λόγου, μάλιστα δὲ ἐπιστολῆς*¹⁰. Τέλος κλείνει λέγοντας: *σαφῶς δὲ ἐρμηνεύσομεν καὶ ἕξω εὐτελείας, ἣν τῶν νοηθέντων τὰ μὲν κοινὰ καινῶς φράσωμεν, τὰ δὲ καινὰ κοινῶς*¹¹. Ο βασικός λόγος, για τον οποίο η παρούσα επιστολή τίθεται μετά την ανάλυση του *Τύποι ἐπιστολικοί*, αποτελεί το ότι γράφεται για το ίδιο κοινό στο οποίο απευθύνεται και το εγχειρίδιο. Άτομα που μπαίνουν σε κρατική υπηρεσία και θέλουν να εκπαιδευτούν στην επιστολογραφία. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αποτελεί συμπλήρωμα στο *Τύποι ἐπιστολικοί*, το οποίο αφορά την ανάλυση της επιστολικής θεωρίας και ίσως και γι' αυτόν τον λόγο γράφτηκε. Σε σύγκριση με το *Περὶ ἐρμηνείας*, ο Φιλόστρατος αφήνει περιθώρια για (περιορισμένη) υφολογική επεξεργασία, ενώ η έκταση εξαρτάται από το θέμα.

¹ Mullett, 2008. 884 και Poster, 2007, 24. Στον Trapp, 2003γ, 450 έχουμε χρονολόγηση 2^{ος} – 1^{ος} αι. π.Χ.

² Weichert, 1910, §πρ.,3-6.

³ Weichert, 1910, §πρ.,23-25.

⁴ Weichert, 1910, §1.4 και Poster, 2007, 26-7.

⁵ Poster, 2007, 32.

⁶ Kayser, 1871, 1.1-10. Για την σημασία του *ὑπεραττικίζω* βλ. Liddell κ.α., 1996, 1860, όπου αναφέρει: imitate the attic dialect to excess. Στο ίδιο (Liddell κ.α., 1996, 1866) για *ὑπερλαλέω*: speak too much. Το πρώτο έχει να κάνει με το υπερβολικά επιτηδευμένο ύφος (έντονη ρητορικότητα ίσως) και το δεύτερο μάλλον με την μεγάλη έκταση.

⁷ Kayser, 1871, 1.11-12.

⁸ Kayser, 1871, 1.14.

⁹ Kayser, 1871, 1.16-23.

¹⁰ Kayser, 1871, 1.23-25. Η *σαφήνεια*, η οποία έχει τόση σημασία για την επιστολή στον Φιλόστρατο αποτελεί είδος ύφους στο εγχειρίδιο του Ερμιογένη *Περὶ ἰδεῶν τοῦ λόγου* (Rabe, 1913, 226. *Περὶ σαφηνείας*). Η σαφήνεια διακρίνεται στην καθαρότητα (Rabe, 1913, 227-234. *Περὶ καθαρότητος*) και την ευκρίνεια (Rabe, 1913, 235-241. *Περὶ εὐκρινείας*). Ο συγγραφέας είναι πιθανόν να παραπέμπει στο εγχειρίδιο του Ερμιογένη, αντί να περιγράψει αναλυτικά το ύφος.

¹¹ Kayser, 1871, 1.28-30.

Το τελευταίο, χρονολογικά, εγχειρίδιο επιστολογραφίας που σώζεται από την Ύστερη Αρχαιότητα, είναι το *Ἐπιστολιμαῖοι χαρακτήρες* του Ψευδο-Λιβάνιου. Το εγχειρίδιο αυτό χωρίζεται σε δύο ελαφρά παραλλαγμένες παραδόσεις, προερχόμενες από ένα κοινό πρότυπο, εκ των οποίων η μία παράδοση αποδίδεται στον Πρόκλο και έχει διαφορετική διάρθρωση¹. Η συγγραφή του έργου τοποθετείται μεταξύ 4^{ου} και 6^{ου} αι. μ.Χ.². Οι βασικές διαφορές με τον Δημήτριο είναι ότι τα είδη των επιστολών είναι πλέον σαράντα ένα, είναι εκτενέστερο και οι ορισμοί των ειδών δεν είναι το ίδιο αναλυτικοί³. Το βασικό στοιχείο που το διαφοροποιεί είναι η παρουσία αποσπάσματος με αναφορά στην θεωρία της επιστολής. Αρχικά, ο συγγραφέας αναφέρει τον στόχο του: *ὅθεν τῷ γράφειν βουλομένῳ προσήκει μὴ ἀπλῶς μὴδ' ὡς ἔτυχεν ἐπιστέλλειν, ἀλλὰ σὺν ἀκριβείᾳ πολλῇ καὶ τέχνῃ*⁴. Ο ενδιαφερόμενος πρέπει να μάθει να γράφει «έντεχνες» επιστολές και όχι τυχαία, απλά γράμματα. Ακολουθεί ο ορισμός της επιστολής: *Ἐπιστολή μὲν οὖν ἐστὶν ὁμιλία τις ἐγγράμματος ἀπόντος πρὸς ἀπόντα γινομένη καὶ χρεῖώδη σκοπὸν ἐκπληροῦσα, ἐρεῖ δέ τις ἐν αὐτῇ ὥσπερ παρὸν τις πρὸς παρόντα*⁵. Επιστολή είναι μία ομιλία σε μορφή γραπτού λόγου, που θέλει να εκπληρώσει ένα συγκεκριμένο σκοπό και να δώσει την εντύπωση πως ο απών είναι παρών, μία πρόταση που συμπυκνώνει με τον καλύτερο τρόπο τον ρόλο της επιστολής στους αιώνες που θα ακολουθήσουν της συγγραφής του εγχειριδίου και θα συναντήσουμε στις ίδιες τις επιστολές. Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα σαράντα ένα είδη των επιστολών και διευκρινίζονται κάποια θέματα που συμπίπτουν με ρητορικούς όρους⁶.

Αφού παρουσιαστούν όλα τα είδη της επιστολής, ακολουθεί η θεωρία. Μία γενική εικόνα δίνεται από την αρχή: *δεῖ δὲ τὸν ἀκριβῶς ἐπιστέλλειν ἐθέλοντα μὴ μόνον τῇ τῆς ὑποθέσεως μεθόδῳ χρῆσθαι, ἀλλὰ καὶ φράσεως ἀρετῇ τὴν ἐπιστολὴν κατακοσμεῖν καὶ ἀττικίζειν μὲν μετρίως, μὴ μέντοι πέρα τοῦ προσήκοντος κομψολογία χρῆσθαι*⁷. Δεν είναι αναγκαία μόνο η σωστή επιλογή του είδους, αλλά και η κομψότητα του ύφους. Η σωστή έκφραση, ο αττικισμός και ο κομψός λόγος. Μετά παρουσιάζει δύο λάθη που συναντάμε στις επιστολές: *ἢ γὰρ ὑπὲρ τὸ δέον ὑψηγορία καὶ τὸ ταύτης ὑπέρογκον καὶ τὸ ὑπεραττικίζειν*⁸. Εμφανίζονται λάθη στην επιστολογραφία, τα οποία ήδη έχουμε εντοπίσει στον Φιλόστρατο, τον οποίο ακολουθεί, πράγμα που αποδεικνύει η παράφραση αποσπάσματος της επιστολής του σχετικά με την μεσότητα μεταξύ προφορικού και έντεχνου λόγου και την σημασία της σαφήνειας και της συντομίας, ενώ προσθέτει ένα ακόμα χαρακτηριστικό: *ἀρχαῖσμάῳ λέξεων*⁹. Ακολουθεί ένας παραλληλισμός εκείνου που γράφει επιστολή με τοξότη και το χρέος αμφοτέρων να πετύχουν τον στόχο τους. Στο σημείο αυτό διαβάζουμε ότι: *οὕτως οὔτε τὸ πέρα τοῦ προσήκοντος ληρεῖν οὔτε τὸ βραχυλογίαν ἀσπάζεσθαι δι' ἀπορίαν καὶ τὸ σαφὲς ἐπικρύπτειν*¹⁰. Η έκταση της επιστολής πρέπει να είναι σύμφωνη με το θέμα (*τὸ μὲν οὖν μέγεθος τῆς ἐπιστολῆς ὡς πρὸς τὰ πράγματα*¹¹). Πλέον δεν ζητείται η συντομία, αλλά μία επιστολή ανάλογη του θεματός της. Χάρη στην επιστολή μπορούν να προσδώσουν ιστορίες, μύθοι, αποσπάσματα από συγγράμματα, παροιμίες και φιλοσοφικές έννοιες¹². Τέλος, παρουσιάζει τον σωστό χαιρετισμό, στον οποίο δεν χωράνε κοσμητικά και επίθετα. Το έργο αυτό, σε αντίθεση με το *Τύποι ἐπιστολικοί*, δεν απευθύνεται στον κρατικό υπάλληλο, αλλά σε έναν αριστοκράτη, ο οποίος θέλει να γράφει προσωπικές επιστολές, γνωρίζει όμως την ρητορική¹³. Αυτό που παρατηρούμε, είναι ότι μοιάζει με εξέλιξη των επιστολικών τύπων, με περισσότερα είδη επιστολών αλλά και θεωρία, την οποία σε μεγάλο βαθμό αντλεί από τον Φιλόστρατο. Το σημείο, το οποίο αναπτύσσει περισσότερο είναι η σχέση θέματος και σαφήνειας με την έκταση.

¹ Hunger, 2010, 304-5.

² Mullett, 2008. 884-5 και Muir, 2009, 20-21.

³ Poster, 2007, 28.

⁴ Foerster, 1927, §1.2-4.

⁵ Foerster, 1927, §2.

⁶ Foerster, 1927, §5. Διευκρινίζεται η διαφορά της *παραίνεσης* με τη *συμβουλή*.

⁷ Foerster, 1927, §46.2-5.

⁸ Foerster, 1927, §47.1-2.

⁹ Foerster, 1927, §47.5-48.5.

¹⁰ Foerster, 1927, §49.9-11.

¹¹ Foerster, 1927, §50.1-2.

¹² Foerster, 1927, §50.5-9.

¹³ Poster, 2007, 28.

Ως ανάλογο κείμενο συνηθίζεται να αναφέρεται και η επ. 51 του Ναζιανζηνού στον Νικόβουλο. Όπως η επιστολή του Φιλόστρατου, περιέχει οδηγίες πάνω στην θεωρία της επιστολής¹. Η θεωρία του Γρηγόριου στηρίζεται σε τρία σημεία: τη συντομία, τη χάρη και τη σαφήνεια. Σχετικά με τη συντομία, αυτό που την καθορίζει είναι η *χρεία*. Δηλαδή, *οὔτε μακρότερα γραπτέον, οὔ μὴ πολλὰ τὰ πράγματα, οὔτε μικρολογητέον, ἔνθα πολλά*². Η έκταση της επιστολής καθορίζεται από το θέμα της. Όπως και στον Ψευδο-Λιβάνιο, χρησιμοποιείται η παρομοίωση με τον τοξότη που θέλει να πετύχει τον στόχο (το μέτρο της επιστολής)³. Για την σαφήνεια καθορίζει ότι: *χρὴ φεύγοντα τὸ λογοειδές, ὅσον ἐνδέχεται, μᾶλλον εἰς τὸ λαλικὸν ἀποκλίνειν*. Το ύφος δεν πρέπει να είναι λογοτεχνικό και πρέπει να τείνει προς την ομιλία. Εξηγεί ότι στόχος είναι να πείθει τον απλό πολίτη, αλλά και τον λόγιο⁴. Για την χάρη είναι περισσότερο αναλυτικός, καθώς ασχολείται με την χρήση διάφορων ρητορικών μέσων: *Ταύτην δὲ φυλάξομεν, εἰ μήτε παντάπασι ξηρὰ καὶ ἀχάριστα γράφοιμεν καὶ ἀκαλλώπιστα*. Προτείνει τη χρήση γνωμῶν καὶ παροιμιῶν καὶ ἀποφθεγμάτων, αλλά και *σκωμμάτων καὶ αἰνιγμάτων*, τα οποία κάνουν τον λόγο γλυκό⁵. Πρέπει, όμως, να γίνεται μετρημένη χρήση: *Τροπὰς δὲ παραδεξόμεθα μὲν, ὀλίγας δέ, καὶ ταύτας οὐκ ἀναισχύντους. Ἀντίθετα δὲ καὶ πάρισα καὶ ἰσόκωλα τοῖς σοφισταῖς ἀπορρίψομεν*. Σχήματα τα οποία αφορούν τον ρυθμό του λόγου απορρίπτονται καθώς θα ἔδιναν την εντύπωση παιχνιδιού (*ὡς καταπαίζοντες μᾶλλον τοῦτο ποιήσομεν ἢ σπουδάζοντες*)⁶. Όπως δείχνει και η αλληγορία του αετού, η καλαισθησία της επιστολής βρίσκεται στην υπόνοια μη χρήσης φροντισμένου λόγου⁷. Τέλος, κάνει μία παρατήρηση πάνω στον τρόπο που θα εκπαιδευτεί ο Νικόβουλος: *τάλλα δ' αὐτὸς τε φιλοπονήσεις, εὐμαθὴς ὢν, καὶ οἱ περὶ ταῦτα κομψοὶ διδάξουσιν*⁸. Εκτός από την μελέτη του ίδιου, θα πρέπει να διδάχτει από άλλους. Εννοεί την μίμηση μέσω άλλων επιστολών. Ο Γρηγόριος, σε γενικές γραμμές, ακολουθεῖ τη θεωρία του Φιλόστρατου και του Ψευδο-Λιβάνιου. Η διαφορά ἔγκειται στην αυξημένη χρήση αλληγοριῶν για την επεξήγηση των θεωρητικῶν θέσεων (η μετρημένη χρήση της πορφύρας στα ρούχα, η ομορφιά του αετού κ.τ.λ.).

Για να ενταχθούν τα παραπάνω στο πλαίσιο της εκπαίδευσης, η επιστολογραφία ξεκίνησε ως κομμάτι της ρητορικής, το οποίο διδασκόταν στο πλαίσιο της ηθοποιίας (προγυμνάσματα Θέωνα και Νικολάου). Συναντάται και ως κεφάλαιο εγχειριδίων (*Περὶ ἐρμηνείας*). Για την διδασκαλία, επίσης, χρησιμοποιούσαν και συλλογές επιστολών, οι οποίες μπορεί να είχαν προοίμια με θεωρητικές παρατηρήσεις του εκδότη, αλλά στόχευαν στην μίμηση του ύφους τους από τους μαθητές. Δεν εντοπίζουμε όμως ακόμα κάτι ενοποιημένο ως θεωρία. Την ίδια, όμως, περίοδο παρουσιάζονται και οι *Τύποι ἐπιστολικοί* που εμφανίζουν τη διδασκαλία μέσα από πρότυπα επιστολών, ανάλογα με το τι είδους επιστολή επιθυμούσε κάποιος να γράψει. Η θεωρία όμως και η μορφή φαίνεται να διδάσκονται ξεχωριστά, πράγμα που δείχνει η επιστολή του Φιλόστρατου, η οποία γεμίζει ένα τέτοιο κενό. Παράλληλα, παρατηρείται εξέλιξη της θεωρίας. Δίνεται χώρος για ρητορική επεξεργασία και η συντομία δεν αποτελεί απόλυτο περιορισμό. Τον 4^ο αι. μοιάζει να αλλάζει ο τρόπος διδασκαλίας. Η θεωρία συστηματοποιείται. Το ίδιο και οι τύποι των επιστολών, οι οποίοι πληθαίνουν και αποτελούν κομμάτι της εκπαίδευσης των επιστολών. Η συστηματοποίηση αποδεικνύεται από τα κοινά σημεία του *Ἐπιστολιμαῖοι χαρακτήρες* και της επ. 51 του Ναζιανζηνού. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι την ίδια περίοδο καθορίζεται το corpus των εγχειριδίων του Ερμογένη, δείχνοντας μία τάση συστηματοποίησης της εκπαίδευσης⁹. Δείγμα του τρόπου εκπαίδευσης της επιστολογραφίας αποτελεί ένας πάπυρος από την περίοδο αυτή, ο οποίος αποτελεί σχολική άσκηση. Το ίδιο θέμα επαναλαμβάνεται με βάση, κάθε φορά, έναν διαφορετικό τύπο επιστολών¹⁰. Επίσης, μπορεί η επιστολογραφική εκπαίδευση να μην εντασσόταν στην ρητορική εκπαίδευση, αλλά όπως με άλλες δεξιότητες, ο ενδιαφερόμενος

¹ Αναλυτικά βλ. Kennedy, 1983, 72. Ο Γρηγόριος το παρουσιάζει ως εγχειρίδιο επιστολογραφίας σε μορφή επιστολής: *Τοσαῦτά σοι περὶ ἐπιστολῶν, ὡς δι' ἐπιστολῆς παρ' ἡμῶν* (Gallay, 1964, §51.8).

² Gallay, 1964, §51.2.

³ Gallay, 1964, §51.1.

⁴ Gallay, 1964, §51.4: *ἢ ἂν καὶ τὸν ἰδιώτην πείθῃ καὶ τὸν πεπαιδευμένον, τὸν μὲν, ὡς κατὰ τοὺς πολλοὺς οὔσα, τὸν δέ, ὡς ὑπὲρ τοὺς πολλοὺς.*

⁵ Gallay, 1964, §51.5.

⁶ Gallay, 1964, §51.5. Αλλοῦ το *παίζειν* χρησιμοποιείται με θετική χρεία. Το *καταπαίζω* ἐδὼ δείχνει ὅτι ὁ ἀποδέκτης θα ἔχει τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸν κοροϊδεύουν ἢ τὸν ξεπατούν (Liddell κ.α., 1996, 904).

⁷ Gallay, 1964, §51.7: *Τοῦτο κὰν ταῖς ἐπιστολαῖς μάλιστα τηρητέον τὸ ἀκαλλώπιστον καὶ ὅτι ἐγγυτάτω τοῦ κατὰ φύσιν.*

⁸ Gallay, 1964, §51.8.

⁹ Hunger, 2010, τ.Α', 141. Συγκεκριμένα μεταξύ 5^{ου} και 6^{ου} αι.

¹⁰ P.Bon. 5. Έκδοση στο Malherbe, 1988, 44-57. Επίσης για εκπαίδευση αναλυτικότερα βλ. Poster, 2007, 38.

εκπαιδευόταν αργότερα στην πράξη¹. Παρά την ύπαρξη εγχειριδίων, κεντρικό ρόλο στην θεωρία έχει η μίμηση μέσω προτύπων επιστολών².

Τον 6^ο αι. σταματά η συγγραφή καινούριων εγχειριδίων για αρκετά μεγάλο διάστημα. Στο σημείο αυτό, η συζήτηση για τη θεωρία περνάει από τα εγχειρίδια στις ίδιες τις επιστολές των λογίων. Εκτός από τα συνήθη ζητήματα που ανταλλάσσουν οι Βυζαντινοί, μέσα σε αυτά συζητάνε έμμεσα ή άμεσα ζητήματα θεωρίας της επιστολής, κάτι το οποίο θα συνεχιστεί μέχρι την πτώση της αυτοκρατορίας³. Τον 7^ο αιώνα, εκτός από τα εγχειρίδια, σταματάει η παραγωγή και των επιστολών. Είναι η περίοδος που η αυτοκρατορία εισέρχεται στους σκοτεινούς αιώνες και σε μεγάλο βαθμό περιορίζεται η παραγωγή λογοτεχνίας⁴.

¹ Όπως για παράδειγμα στην στενογραφία, πράγμα που μας δείχνει ο *P.Oxy IV 724* (Grenfell και Hunt, 1904, 204-205). Κάποιος στέλνει τον δούλο του να μάθει στενογραφία μέσα σε δύο χρόνια.

² Muir, 2009, 18-23.

³ Trapp, 2003α, 46 και Jeffreys και Kazhdan, 1991, 718.

⁴ Kennedy, 1983, 265-6 και Rosenqvist, 2008, 59-65.

2.1 Θεωρητικές θέσεις σε εγχειρίδια και πρότυπα

Συλλογές επιστολών εμφανίζονται ξανά τον 9^ο αι., σε μία αυτοκρατορία στην οποία έχουν αλλάξει πολλά από την ταυτότητά και τον πολιτισμό, σε σχέση με την Ύστερη Αρχαιότητα. Το ίδιο ισχύει και στον χώρο της επιστολογραφίας. Εκτός από τις αρχαίες επιστολές και τα εγχειρίδια, στον τομέα της εκπαίδευσης προστίθενται και οι επιστολές των πατέρων της εκκλησίας, ως πρότυπα τόσο για μίμηση, αλλά και όσον αφορά τις αναφορές στη θεωρία που συναντάμε μέσα στις ίδιες τις επιστολές. Την ίδια γραμμή θα ακολουθήσουν οι συγγραφείς της μέσης και ύστερης περιόδου, και θα αποτελέσει την ραχοκοκαλιά της επιστολικής θεωρίας¹. Επιπλέον, η παραγωγή των επιστολών από τη Συρία, την Αίγυπτο και την Ανατολική Μικρά Ασία έχει μεταφερθεί, στο μεγαλύτερο μέρος της, στη Κωνσταντινούπολη και τις γύρω περιοχές².

Άλλη μεγάλη αλλαγή που παρατηρείται αφορά τους επιστολογράφους, που γράφουν σε ιδιαίτερα υψηλό ύφος, το οποίο πολλές φορές δεν γίνεται κατανοητό εύκολα από τον αναγνώστη. Τον 9^ο αι., η ασάφεια φαίνεται να αποτελεί χαρακτηριστικό της βυζαντινής επιστολής³. Αρχικά, επιρροή άσκησε ιδιαίτερα η εικονομαχία, η οποία δημιούργησε την ανάγκη μυστικοπάθειας στην αλληλογραφία των εικονοφίλων, εξαιτίας των θρησκευτικών συγκρούσεων της εποχής. Παραδείγματα αποτελούν οι συλλογές επιστολών του Ιγνατίου και του Θεόδωρου Στουδίτη⁴. Αυτή η δυσκολία κατανόησης προέρχεται και από την δημιουργία ενός ύφους δυσνόητου, καθώς η σύνταξη του κειμένου δεν είναι η αττική που συναντάμε στους επιστολογράφους του 4^{ου} και 5^{ου} αι. Αποτελεί το προϊόν μίας ελίτ που έχει δημιουργήσει έναν δικό της κώδικα επικοινωνίας μέσα από μία γλώσσα καθαρά πλέον τεχνητή που απέχει πολύ από την ομιλούμενη⁵. Ύφος περίπλοκο και ιδιαίτερα δυσνόητο, συναντάμε και σε μετέπειτα επιστολές, όπως αυτές του Αρέθα και του Ανωνύμου καθηγητή του 10^{ου} αι.⁶ Άλλος ένας παράγοντας που ίσως ευνοούσε την τάση για σκοτεινότητα του ύφους αποτελούσε η λειτουργία της μυστικιστικής παράδοσης ως τρόπος έκφρασης της θείας αλήθειας και του κόσμου, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως μυστήριο, απόρροια των χριστολογικών συγκρούσεων του 4^{ου}-6^{ου} αι.⁷ Το δυσνόητο ύφος επίσης καλλιεργούνταν μέσα από τα ρητορικά σχήματα και τις εκφράσεις που γέμιζαν τις επιστολές, ώστε ο συντάκτης τους να επιτύχει όσο το δυνατόν υψηλότερο επίπεδο ύφους, φτάνοντας πολλές φορές σε υπερβολικά στολισμένες επιστολές. Παραδείγματα αποτελούν ο Φώτιος και ο Μιχαήλ Ψελλός⁸. Στην Ύστερη Αρχαιότητα, τα εγχειρίδια τόνιζαν ως βασικό χαρακτηριστικό της επιστολής την σαφήνεια⁹. Αυτό, φαίνεται, οι βυζαντινοί συγγραφείς της μέσης και ύστερης περιόδου δεν το ακολουθούν κατά γράμμα. Για το ίδιο θέμα παρατηρεί εύστοχα η Mullett, «The theorists' conflict between sapheneia and charis is worked out in practice with a certain literary obscurity created by a decorative casing of proverbs, mythology, allusions, and wordplay»¹⁰.

Για τη διαμόρφωση του corpus των πρότυπων επιστολών στο Βυζάντιο, μία σημαντική μαρτυρία είναι η επιστολή 207 του Φωτίου, η οποία παραλήπτη έχει τον Αμφιλόχιο, μητροπολίτη Κυζίκου και αναφέρει τα επιστολογραφικά πρότυπα. Αρχικά αναλύει κάπως εκτενέστερα την σημασία των τριών επιστολογράφων που θεωρεί καλύτερους: τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και τον Δημοσθένη, εκ των

¹ Jeffreys και Kazhdan, 1991, 718.

² Papaioannou, 2010, 190.

³ Λεπτομέρειες για το είδος του ύφους αυτό βλ. Τωμαδάκης, 1993, 125-7. Ο Kustas κάνει μία αναλυτική επισκόπηση της ασάφειας μέσα στα ρητορικά εγχειρίδια, η οποία φαίνεται να διαφοροποιείται ως υφολογικό είδος τον 10^ο και 11^ο αι. στα σχόλια του Ιωάννη Δοξαπατρή και Ιωάννη Σικελιώτη, δείχνοντας την σημασία της ασάφειας στην λογοτεχνία (Kustas, 1973, 88-96).

⁴ Στα σχόλια της έκδοσης του Ιγνατίου, αρκετές φορές ο εκδότης δηλώνει ότι δεν μπορεί να κατανοήσει πλήρως το κείμενο, ή προτείνει ερμηνείες και διορθώσεις (Mango και Efthymiadis, 1997, 163-209). Στην συλλογή του Θεόδωρου συναντάμε την επ. 41, στην οποία εξηγεί την λειτουργία ενός κώδικα συνεννόησης για τον κύκλο του. Αναλυτικά βλ. σ. 49.

⁵ Littlewood, 1976, 209. Jenkins, 1963, 46. Horrocks, 2006, 313-320.

⁶ Rosenqvist, 2008, 99-101 για Αρέθα και Ανώνυμο. Για Αρέθα επίσης Littlewood, 1976, 209.

⁷ Littlewood, 1976, 211. Kazhdan, Jeffreys. Cutler, 1991, 1789. Kunstas, 1973, 92-93 και 96 (Τον 10^ο αι. ζει και ο Συμεών ο Νέος Θεολόγος, σημαντικός εκπρόσωπος του μυστικισμού. Rosenqvist, 2008, 125-127).

⁸ Hunger, 2010, 342.

⁹ Βλ. κεφ. 1.2 και 1.3.

¹⁰ Mullett, 2008, 888.

οποίων τὰς ἐπιστολάς δὲ οὐδὲν ἀμείνους εὐρήσεις τῶν Πλάτωνος¹. Ξεχωρίζει τον Πλάτωνα ως τον καλύτερο επιστολογράφο της αρχαιότητας, όχι όμως χωρίς κάποια ελαττώματα: αἱ δὲ τούτου ἐπιστολαὶ ἴσον τε τῆς ἐκείνου λογιότητος καὶ τοῦ ἐπιστολιμαίου τύπου ἀπολείπονται². Το καλύτερο παράδειγμα από τις αρχαίες επιστολές είναι ο Πλάτωνας, όμως οι επιστολές του υστερούν σε σχέση με την επιστολική θεωρία, χωρίς να διευκρινίζει τον λόγο. Στη συνέχεια θέτει τον τρόπο, με τον οποίο διδάσκεται η συγγραφή των επιστολών: *Τίσιν οὖν ἐπιστολαῖς ὁμιλητέον, καὶ τίσι τὸν ἐπιγνωσθέντα ἡμῖν διὰ τῆς τέχνης χαρακτηῖρα ἐφαρμόζοντες τὴν γυμνασίαν συλλεξόμεθα; ἔστιν μὲν καὶ ἄλλο πλῆθος ἄπειρον*³. Το πλήθος των επιστολογράφων χαρακτηρίζεται *πλῆθος ἄπειρον*. Ο Φώτιος φροντίζει να επιλέξει εκείνους που πιστεύει ότι αποτελούν πρότυπα προς μίμηση (*τὴν γυμνασίαν*). Θέτει τους εξής συγγραφείς ως εκπαιδευτικά πρότυπα: τον Φάλαρη, τον Βρούτο και τον Λιβάνιο. Στην συνέχεια όμως προσθέτει: *εἰ δὲ βούλει σὺν τῷ χαρακτηῖρι καὶ πολλῶν ἄλλων καὶ μεγάλων συλλέξαι ὠφέλειαν*⁴. Οι συγγραφείς μέχρι το σημείο αυτό θεωρεῖ ότι είναι πρότυπα ὕφους (*χαρακτηῖρι*). Αν ο εκπαιδευόμενος θέλει να αποκομίσει από τις επιστολές ὠφέλημα (ηθικά) στοιχεία, θα στραφεί στις επιστολές των πατέρων της εκκλησίας. Συγκεκριμένα αναφέρεται στον Βασίλειο, τον Γρηγόριο (Ναζιανζηνό) και τον Ισίδωρο (Πηλουσιώτη). Εκτός από το ἦθος τους επικροτεῖ και το ὕφος τους αποκαλώντας τον Βασίλειο *ὁ γλυκὺς*, τον Γρηγόριο *ὁ κάλλους εἶ τις ἄλλος ἐργάτης* και τον Ισίδωρο *ἡ ποικίλη καὶ τῆς ἡμετέρας αὐλῆς μουσα*⁵. Βασικό κομμάτι της εκπαίδευσης πάνω στην επιστολογραφία αποτελεί η μίμηση του ὕφους. Σ' αυτό, πλὴν στους αρχαίους επιστολογράφους, προστίθενται οι πατέρες της εκκλησίας του 4^{ου} και 5^{ου} αι. μ.Χ.⁶

Βασικό επίσης στην εκπαίδευση της επιστολογραφίας αποτελεί το λεγόμενο *θέατρον*. Στην Ὑστερη Αρχαιότητα, το θέατρο, ὅπως το γνωρίζουμε από την αρχαιότητα, ἄρχισε να φθίνει. Την περίοδο αυτή, ο ἴδιος ὅρος χαρακτηρίζε ένα θεσμό, τον οποίο μπορούμε να παρομοιάσουμε με τα λογοτεχνικά σαλόνια του 19^{ου} αι.⁷ Οι επιστολές γνωστών προσώπων διαβάζονταν σε έναν τέτοιο κύκλο λογίων ή, όταν κάποιος λάμβανε επιστολές, καλούσε διάφορα άτομα, στα οποία γινόταν ἀνάγνωση των επιστολών αυτών. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι νεότεροι αποκτούσαν ιδέες σχετικά με το ὕφος της επιστολογραφίας, ἀλλὰ και οι γνώστες του εἶδους αποκτούσαν καινούριες ιδέες και θαύμαζαν το ὕφος κάποιου σύγχρονου τους, καταγράφοντας ή αποστηθίζοντας τις επιστολές και αποσπάσματά τους⁸. Πληροφορίες για τέτοια θέατρα παίρνουμε από πολλές επιστολές στις οποίες γίνεται αναφορά σε αυτά, ενώ στην συνέχεια της εργασίας θα αναφέρω κάποιες από αυτές⁹.

Ὅσον αφορά τα εγχειρίδια σχετικά με την επιστολική θεωρία, την περίοδο μετά τον 6^ο αι. δεν ἔχουμε κάτι νέο. Η εκπαίδευση μοιάζει να βασίζεται στα εγχειρίδια της Ὑστερης Αρχαιότητας, κάτι που δεν μας εκπλήσσει, καθὼς το σύνολο της ρητορικής εκπαίδευσης βασιζόταν σε εγχειρίδια της περιόδου εκείνης, ενώ οι ὅποιες καινοτομίες είχαν να κάνουν κυρίως με σχόλια πάνω στα ἔργα αυτά¹⁰. Τον 10^ο αι. ἔχουμε πλῆθος συλλογῶν σημαντικῶν προσώπων με λογοτεχνικές αξιώσεις¹¹, ενώ την περίοδο 11^{ου}-12^{ου} αι. παρατηρεῖται μία ραγδαία ἀύξηση στην παραγωγή ἀλλὰ και στις σωζόμενες συλλογές επιστολῶν¹². Αυτό ἴσως συμβάλει στην επανεμφάνιση της θεωρίας της επιστολῆς στο πλαίσιο ρητορικῶν εγχειριδίων.

Ὁ Γεώργιος Πάρδος, γνωστός και ως Γρηγόριος Κορίνθου (περ. 1070-1156) γράφει αρκετά ρητορικά εγχειρίδια κατὰ τον 12^ο αι.¹³ Σε ένα από αυτά, το *Περὶ συντάξεως λόγου*, συμπεριλαμβάνει μία εκτενὴ αναφορά στην επιστολογραφία, που αποτελεί την πρώτη σε εγχειρίδιο μετά τον 6^ο αι.¹⁴

¹ Laourdas και Westerink, 1983-88, 207.8-9.

² Laourdas και Westerink, 1983-88, 207.2-5

³ Laourdas και Westerink, 1983-88, 207.10-12.

⁴ Laourdas και Westerink, 1983-88, 207.16-17.

⁵ Laourdas και Westerink, 1983-88, 207.17-19.

⁶ Επίσης Τωμαδάκης, 1993, 81 για ἀνάλυση της ἴδιας επιστολῆς.

⁷ Jeffreys και Kazhdan, 1991, 719. Επίσης Kennedy, 1983, 306-20.

⁸ Hunger, 2010, 317.

⁹ Μία επιστολή από το Ὑστερο Βυζάντιο που παρουσιάζει ἀναλυτικὰ ένα τέτοιο θέατρο είναι η επ. 25 του Ιωσήφ Βρυεννίου (Τωμαδάκης, 1983-86, §25.19-40).

¹⁰ Kazhdan, Jeffreys και Cutler, 1991, 1788-9.

¹¹ Mullett, 2008, 886.

¹² Jeffreys και Kazhdan, 1991, 718. Παπαϊοαννου, 2010, 190.

¹³ Kazhdan, 1991α, (ODB, «Pardos, Gregory») 1587. Για τη χρονολόγηση του βλ. Κομίνης, 1960, 23-36. Για μία σύντομη παρουσίαση του ἔργου του βλ. Κομίνης, 1960, 80-9 και Τωμαδάκης, 1993, 81-2.

¹⁴ Το κείμενο που εἶχα στην διάθεσή μου ἦταν το ἀπόσπασμα από το Κομίνης, 1960, 127-129. Ἐκδοση του κειμένου ὑπάρχει στο Donnet, 1967, στο οποίο ὁμως δεν εἶχα πρόσβαση.

Αρχικά, πριν αναφερθεί στις επιστολές τονίζει ότι *εἰ θέλεις εὐδοκιμεῖν ἐν τοῖς νῦν καιροῖς, μεικτοὺς λόγους ἐργάζου, ἔκ τε ῥητορικῶν ἐννοιῶν καὶ φιλοσόφων*¹. Στον λόγο του κάποιος πρέπει να χωράει όχι μόνο ρητορική αλλά και φιλοσοφία. Αν δεν το πετύχει γίνεται είτε με την ρητορική *ταπεινὸς λογογράφος* είτε με την φιλοσοφία *ξηρότερος καὶ ἄκαιρα γράφων*². Ακολουθούν παραδείγματα λόγων με τη σωστή μεῖξη των δύο αυτών ειδών, ανάμεσα στα οποία είναι κάποιοι πατέρες της εκκλησίας (Ναζιανζηνός, Βασίλειος Καισαρείας, Γρηγόριος Νύσσης). Μόνο παράδειγμα από την μέση περίοδο αποτελεί ο Μιχαήλ Ψελλός, για τον οποίο αναφέρει: *οἱ τοῦ Ψελλοῦ λόγοι καὶ ἐπιστολαί*³. Παρατηρούμε ότι ακόμα και σχετικά σύγχρονοι του Γρηγόριου αποτελούν παραδείγματα για το ὕφος των επιστολών. Σχετικά με το ὕφος που προτάσσει ο Γρηγόριος, αυτό είναι μία σύγχρονή για εκείνον αντίληψη και μάλλον λαμβάνει υπόψιν το γριφώδες ὕφος. Περνώντας στο σημείο όπου αναφέρεται καθαρά για την επιστολογραφία, συμβουλεύει τον αναγνώστη ότι μπορεί να χρησιμοποιήσει *γνωματεύματα τῶν σοφῶν (ἀποφθέγματα), παροιμιώδη καὶ κολλήσεις* (εξηγεί λέγοντας *ἔπος ὀμηρικὸν ἀποβαλὼν ἢ ἔπος τεμάχιον προσάψης*)⁴. Επίσης συμβουλεύει *καὶ χρῆ μὲν τὸ λογογραφικὸν εἶδος καὶ ἐγκατάσκειον φεύγειν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς, μεταδιώκειν δὲ τὸ ἀφηγηματικόν*, καθώς εξηγεί, *ἀπαγγελία γάρ ἐστι καὶ ὁμιλία φίλου πρὸς φίλον ἢ ἐπιστολή*⁵. Ο Γρηγόριος δεν θέτει ένα πρότυπο επιστολογραφικής θεωρίας παρμένο από την Ὑστερη Αρχαιότητα, το οποίο προσαρμόζει στην εποχή που γράφει. Παρατηρεῖ, ότι εκτός της θέσης της φιλοσοφίας στο ὕφος, βασικά στοιχεία των επιστολών είναι τα παραθέματα και οι παροιμίες. Τοποθετεί την επιστολή πιο κοντά στην ὁμιλία, χωρίς όμως να την απομακρύνει από την ρητορική. Δεν δίνεται η εντύπωση, δηλαδή, ενός κατασκευασμένου ρητορικά έργου, αλλά ενός αυθόρμητου δημιουργήματος. Υποστηρίζει, τέλος, ότι οι θέσεις του αποτελούν το ιδανικό στην επιστολογραφία, όμως οι συγγραφείς της εποχής του δεν ακολουθούν την γραμμή που θέτει: *ἀλλ' οἱ καθ' ἡμᾶς καὶ νεώτεροι οὐκ ἐφείσαντο λογοειδεῖς ὅλας ἐπιστολάς συντιθέντες*⁶. Τονίζει αυτό που γνωρίζουμε. Ὅτι οι βυζαντινές επιστολές είναι μικρά ρητορικά έργα, κάτι που δεν προσπαθούν οι συγγραφείς τους να καλύψουν. Γι' αυτούς λέει, θέλοντας να τους διορθώσει: *ἢ μέντοι λέξεις καθαρωτέρα σοὶ ἔσται καὶ σχήματα οὐδέποτε ἐμπερίβολα*⁷. Παρουσιάζει επίσης κάποιους επιστολογράφους της Ὑστερης Αρχαιότητας ως πρότυπα (Ναζιανζηνός, Βασίλειος Καισαρείας, Γρηγόριος Νύσσης, Συνέσιος Κυρήνης, Λιβάνιος), αλλά και για άλλη μια φορά τον Ψελλό. Ο Γρηγόριος Κορίνθου γράφει ένα εγχειρίδιο, το οποίο ανταποκρίνεται στην εποχή του. Παρουσιάζει την ρητορική ὅπως την χρησιμοποιούσαν στην εποχή του, πράγμα που τον κάνει να πρωτοτυπεί σε σχέση με τα εγχειρίδια της Ὑστερης Αρχαιότητας και να μην τα ακολουθεῖ δουλικά.

Ίσως δεν είναι τυχαίο, ότι και στη Δύση διαφαίνεται μία κίνηση προς τη ρητορική και τις επιστολές πάνω σε θέματα θεωρίας. Την περίοδο 7^{ου}-9^{ου} αι. βασικό χαρακτηριστικό της δυτικής επιστολογραφίας ήταν συλλογές «έτοιμων» επιστολών (*formula*), στις οποίες απλά ο αποστολέας συμπλήρωνε τα απαραίτητα στοιχεία που αφορούσαν τον παραλήπτη⁸. Η διαφορά με τις πρότυπες επιστολές των εγχειριδίων του Λιβανίου ή του Ψευδο-Δημητρίου ήταν πως εκείνες αποτελούσαν παραδείγματα για περαιτέρω επεξεργασία, ενώ οι επιστολές των δυτικών συλλογών αντιγράφονταν κατά λέξη. Τον 11^ο αι. το Monte Casino της Ιταλίας γίνεται κέντρο ρητορικής εκπαίδευσης. Στο περιβάλλον αυτό, το 1087, ο Alberic γράφει το *Breviarium de dictamine*, το οποίο αποτελεί το πρώτο εγχειρίδιο επιστολογραφίας του δυτικού μεσαίωνα⁹. Αυτό όμως δεν αποτελεί μία μεμονωμένη περίπτωση, αλλά πολύ γρήγορα ξεκινάει η συγγραφή πλήθους παρόμοιων εγχειριδίων, ιδιαίτερα τον 12^ο αι., με το κέντρο βάρους της κίνησης αυτής να μεταφέρεται στην Μπολόνια. Τα εγχειρίδια που γράφονται αποτελούν εγχειρίδια θεωρίας ή περιέχουν και πρότυπες επιστολές (σαν τα εγχειρίδια της Ὑστερης Αρχαιότητας)¹⁰. Δύο όμως από τα εγχειρίδια αυτά ξεχωρίζουν. Το *Rationes Dictandi* του Hugh (1119), που συνεχίζει την

¹ Κομίνης, 1960, §45-7. Η ιδέα αυτή προέρχεται από τον Μιχαήλ Ψελλό (βλ. σ. 59), γι' αυτό και αναφέρει στη συνέχεια το όνομά του.

² Κομίνης, 1960, §47-8.

³ Κομίνης, 1960, §51.

⁴ Κομίνης, 1960, §64-67. Βασικό στοιχείο αποτελεί η μετακειμενικότητα. Η προβολή άλλων λογοτεχνικών ειδών μέσα στην επιστολή, καθώς απευθύνεται σε καλλιεργημένο κοινό (Παραϊοαννου, 2010, 194-195).

⁵ Κομίνης, 1960, §67-70.

⁶ Κομίνης, 1960, §70-71.

⁷ Κομίνης, 1960, §71-72.

⁸ Murphy, 1974, 199-202. Οι πρότυπες επιστολές αφορούσαν προσωπικά ζητήματα, όπως και επίσημες περιστάσεις.

⁹ Richardson, 2007, 54-55.

¹⁰ Murphy, 1974, 211-2.

διδασκαλία του Alberic, ενσωματώνοντας την επιστολογραφία στην ρητορική. Το άλλο είναι το *Praecepta dictaminum* του Alberto Samaritano (1111-1118), ο οποίος ήθελε την επιστολογραφία ως ένα διαφορετικό πεδίο, ξεχωριστό από τη ρητορική¹. Τα δύο εγχειρίδια έρχονται σε σύγκρουση, καθώς το ένα υποστήριζε την διδασκαλία από εκκλησιαστικούς, ενώ το άλλο από λαϊκούς². Έπειτα τα εγχειρίδια επιστολογραφίας και η θεωρία της (*ars dictaminis*) εξαπλώνονται στην Ευρώπη, με τη διάδοσή τους σε Γαλλία (από το 1152), Γερμανία (1167) και Αγγλία³. Στη Γαλλία απορροφώνται από την θεωρία της γραμματικής (*ars grammatica*), ενώ στην Ιταλία από τις νομικές σπουδές (*ars notariae*)⁴.

Την ίδια περίοδο όπου η επιστολογραφία ανθεί στο Βυζάντιο, ένα παρόμοιο κίνημα ξεκινάει και στη δυτική Ευρώπη. Την ίδια περίοδο περίπου που ο Γρηγόριος γράφει το *Περί συντάξεως λόγου*, γράφει και ο Alberic το δικό του εγχειρίδιο. Υπάρχει όμως και μία μεγάλη διαφορά. Τα εγχειρίδια της Δύσης ήταν περισσότερο εκτενή και περιγραφικά σε σχέση με τα Βυζαντινά, όπου δίνονταν απλά γενικές κατευθυντήριες γραμμές. Επιπλέον, δεν έχουμε μετά τον 6^ο αι. κάποιο αυτόνομο εγχειρίδιο επιστολογραφίας, αλλά αναφορές ενταγμένες σε μελέτες ρητορικής. Δεν υπάρχει το αντίστοιχο με την *ars dictaminis* της Δύσης, ή το *inshā* του Ισλαμικού κόσμου⁵. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι το απόσπασμα από τον Γρηγόριο Κορίνθου είναι μοναδικό για την εποχή του, εφόσον δεν σώζεται μέχρι τον 13^ο αι. κάτι παρόμοιο. Υπάρχει όμως και η άποψη ότι το σημείο αυτό του εγχειριδίου, που συζητά την επιστολική θεωρία, μπορεί να αποτελεί μία μεταγενέστερη προσθήκη. Ο Maas και ο Κομίνης παρατήρησαν πως διάφορα χωρία του εγχειριδίου είναι παρόμοια με χωρία του επόμενου έργου που θα εξετάσω, της *Σύνοψης τῆς ῥητορικῆς* του Ιωσήφ Φιλοσόφου ή Ρακενδύτη (περ. 1260/80-1330)⁶. Τα σχετικά χωρία θα μπορούσε είτε να είναι μεταγενέστερη προσθήκη στον Γρηγόριο είτε ο Ρακενδύτης να το ενσωματώνει στο έργο του, αντιγράφοντας τον Γρηγόριο. Τα σημεία που αντιστοιχούν στα δύο έργα, αναφορικά με την επιστολογραφία, είναι το §64-75 του Γρηγορίου Κορίνθου, το οποίο αντιστοιχεί με το §558-9 της έκδοσης του Walz, του Ρακενδύτη⁷. Στον Ρακενδύτη, η αναφορά για την επιστολογραφία βρίσκεται στο 14^ο κεφάλαιο της πραγματείας, με τίτλο *περὶ ἐπιστολῶν*. Σχετικά με την ανάλυση του αποσπάσματος αυτού, ισχύουν όσα ανέφερα παραπάνω στο έργο του Γρηγορίου Κορίνθου και αφορούν καθαρά την επιστολή (δηλαδή στο τμήμα του κειμένου που ξεκινά με την φράση: *Ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς χρησιμώτατα τὰ γνωματεύματα τῶν σοφῶν, καὶ τὰ οὕτω καλούμενα ἀποφθέγματα* κ.τ.λ.)⁸.

Άλλα εγχειρίδια δεν βρίσκουμε όσο υπάρχει ως κρατική οντότητα το Βυζάντιο. Η μόνη ίσως άλλη θεωρητική αναφορά, πέρα από τις επιστολές, είναι αυτή του ιερομόναχου Ιωασάφ (περ. 1400), όπου στο *Περί τοῦ χαρακτήρος τοῦ λόγου* δίνει μία γενική ανάλυση του ύφους του Μανουήλ Παλαιολόγου, πράγμα που αφορά και τις επιστολές του⁹. Σημαντική θέση στην κριτική του πάνω στο ύφος του Μανουήλ Β΄ έχει το επίπεδό του (*οὐτ' ἐπηρμένους οὐτε ταπεινός*)¹⁰. Επίσης, χαρακτηριστικά του ύφους του είναι η σαφήνεια και η συντομία. Η παρούσα, όμως, κρίση για το ύφος του Μανουήλ Β΄ δεν αφορά αποκλειστικά τις επιστολές του, αλλά κριτικάρει συνολικά το λογοτεχνικό ύφος του αυτοκράτορα.

¹ Richardson, 2007, 55-56. Πιο αναλυτικά Murphy, 1974, 212-220.

² Murphy, 1974, 212.

³ Murphy, 1974, 225-6

⁴ Richardson, 2007, 56-58. Βλ. πολύ συνοπτικά Constable, 1976, 34-36.

⁵ Papaioannou, 2010, 194.

⁶ Κομίνης, 1960, 82-84. Για την χρονολόγηση της ζωής του Talbot, 1991, 1074.

⁷ Walz, 1834, τ.Γ', 478-569.

⁸ Ο Hunger στο κεφάλαιο για την επιστολογραφία παραλείπει εντελώς τον Γρηγόριο Κορίνθου και αναφέρει ως πρώτο εγχειρίδιο επιστολογραφίας στον Βυζάντιο αυτό του Ρακενδύτη. Η ίδια παράλειψη γίνεται από τους Jeffreys και Kazhdan (Jeffreys και Kazhdan, 1991, (ODB: «Epistolography») 718-9), ενώ η Mullett, επίσης δεν κάνει αναφορά στον Ρακενδύτη (Mullett, 2008, 883-5). Αυτό γιατί ίσως να θεωρούν μεταγενέστερη προσθήκη το χωρίο. Μόνο ο Τωμαδάκης αναφέρει τον Γρηγόριο στην μελέτη του για την επιστολογραφία (Τωμαδάκης, 1993, 81-82). Αν όντως το χωρίο αυτό αποτελεί προσθήκη στον Γρηγόριο, τότε η αναγνώριση των χαρακτηριστικών όπως αυτά εκφράζονται πλέον στην βυζαντινή επιστολή, εμφανίζεται αντί τον 12ο, τον 13ο αι., όχι αρκετά αργότερα δηλαδή. Μπροστά όμως στο σύνολο των εγχειριδίων και των σχολιαστών της ρητορικής θεωρίας, η επιστολή και πάλι αποτελεί ένα αρκετά μικρό κομμάτι.

⁹ Τωμαδάκης, 1993, 82-83. Για το κείμενο Λάμπρου, 1926, 8.

¹⁰ Λάμπρου, 1926, §4.

2.2 Χειρόγραφη παράδοση εγχειριδίων και προτύπων (9^{ος}-15^{ος} αι.)

Με την παλαιογραφική μελέτη των εγχειριδίων που κυκλοφορούσαν στο Μέσο και Ύστερο Βυζάντιο, μπορούμε να δούμε τη διάδοση και χρήση των εγχειριδίων της Ύστερης Αρχαιότητας και των μετέπειτα αιώνων σε κάθε περίοδο. Η παρούσα ανάλυσή επεκτείνεται από τον 10^ο (το πρώτο χειρόγραφο που σώζεται), μέχρι τον 15^ο αι. (τελευταίο αιώνα της αυτοκρατορίας)¹. Περισσότερο διαδεδομένο εγχειρίδιο αποκλειστικά επιστολογραφίας ήταν το *Επιστολιμαίοι χαρακτήρες* του Ψευδο-Λιβάνιου. Στα χειρόγραφα συναντάμε δύο παραδόσεις του έργου αυτού, η μία, που θέλει ως συγγραφέα τον Λιβάνιο, αριθμεί 18 χειρόγραφα (11^{ος}-15^{ος} αι.). Η άλλη, που θέλει ως συγγραφέα τον Πρόκλο, αριθμεί 13 (13^{ος}-15^{ος} αι.), σύνολο 28 χειρόγραφα (σε κάποια συμπεριλαμβάνονται και οι δύο παραλλαγές). Λιγότερο διαδεδομένο μοιάζει το *Τύποι έπιστολικοί* του Ψευδο-Δημητρίου με 7 χειρόγραφα (10^{ος}-15^{ος} αι.). Από τα ρητορικά εγχειρίδια που περιέχουν οδηγίες πάνω στη θεωρία της επιστολής, βρίσκουμε 12 χειρόγραφα του *Περί έρμηνείας* (10^{ος}-15^{ος} αι.). Τα *προγυμνάσματα* του Θέωνα δε φαίνεται να ήταν τόσο διαδεδομένα, καθώς τα συναντάμε σε μόλις 2 χειρόγραφα (13^{ος}-15^{ος} αι.). Σχετικά με τα εγχειρίδια του μέσου και Ύστερου Βυζαντίου, το *Περί συντάξεως λόγου* σώζεται σε 20 χειρόγραφα και το *Περί ρητορικής* σε 23 (13^{ος}-15^{ος} αι.), πράγμα που δείχνει ότι ήταν αρκετά διαδεδομένα στο Ύστερο Βυζάντιο και δεν αποτελούσαν μεμονωμένες περιπτώσεις.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το συνολικό περιεχόμενο των εν λόγω χειρόγραφων, δηλαδή τι είδους έργα βρίσκουμε μαζί με τα παραπάνω κείμενα. Σε αρκετές περιπτώσεις συναντάμε χειρόγραφα με τα επιστολογραφικά εγχειρίδια να συνοδεύονται από διάφορες συλλογές επιστολών ή και από άλλα επιστολογραφικά εγχειρίδια. Ο *Bodleianus Auct. T. 6. 05* (περ. 1500) παραδίδει και τις δύο παραλλαγές των *Επιστολιμαίων χαρακτήρων* (του Πρόκλου και του Λιβάνιου)². Και τα τρία εγχειρίδια που ασχολούνται αποκλειστικά με τις επιστολές περιέχει ο κώδικας *Bremeniensis b 23* του 14^{ου} αι.³. Έχει ήδη επισημανθεί, ότι η πρώτη επιστολή του Φιλόστρατου έμοιαζε με συμπλήρωμα θεωρίας πάνω στο *Τύποι έπιστολικοί*. Οντως, σε 2 από τα 7 χειρόγραφα του *Τύποι έπιστολικοί* εμπεριέχεται και η επιστολή του Φιλόστρατου⁴. Αρκετά χειρόγραφα, μαζί με το όποιο εγχειρίδιο επιστολογραφίας παραδίδουν, περιέχουν και συλλογές επιστολών, κυρίως κλασικών προτύπων και πατέρων του 4^{ου} αι., με χαρακτηριστικά παραδείγματα τους κώδικες *Parisinus gr. 1760* (15^{ος} αι.) και *Herzog August Bibliothek 4° 18.01* (15^{ος} αι.)⁵. Πολλά θα μπορούσαν ακόμα να ειπωθούν με βάση τα χειρόγραφα όσον αφορά την λειτουργικότητά τους, τη σύνθεση του περιεχομένου (την επιλογή των κειμένων από τους αντιγραφείς) και την χρήση τους. Αρκετά από αυτά αποτέλεσαν χειρόγραφα που χρησίμευαν στην εκπαίδευση της επιστολογραφίας. Πολλές φορές, όταν ένα χειρόγραφο περιέχει πολλών ειδών κείμενα, όσα αφορούν επιστολές και θεωρία επιστολής βρίσκονται μαζεμένα σε συγκεκριμένα φύλλα του χειρόγραφου, δείχνοντας ότι ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες αντιγράφονταν διάφορα κείμενα μαζεμένα, τα οποία είχαν συγκεκριμένο σκοπό. Αργότερα πρόσθεταν άλλα και έτσι το χειρόγραφο μοιάζει σαν να έχει θεματικές ενότητες.

Η χρήση των εγχειριδίων ίσως να μην ήταν τόσο διαδεδομένη, καθώς η μίμηση είχε βασικό ρόλο στην εκπαίδευση⁶. Με αυτή τη λογική, σημαντικές υπήρξαν όχι μόνο οι περισσότερο ή λιγότερο πλήρεις συλλογές επιστολών ενός συγγραφέα, αλλά και τα λεγόμενα επιστολάρια, δηλαδή συλλογές επιστολών διαφόρων συγγραφέων. Αυτό που σήμερα θα μπορούσαμε να ονομάσουμε ανθολόγια⁷. Μερικά χειρόγραφα αυτού του είδους, βυζαντινά και μεταβυζαντινά, παραθέτει στην αρχή της μελέτης

¹ Για την μελέτη των χειρόγραφων βασίστηκα στην διαδικτυακή βάση δεδομένων *Pinakes. Textes et Manuscrits Grecs*.

² Madan, 1905, 519-520. *Επιστολικοί χαρακτήρες* (ff. 239-244). *Χαρακτήρες έπιστολών διάφοροι* (ff. 219-239), με πρώτη την παραινετική επιστολή, όπως και οι *Επιστολικοί χαρακτήρες*.

³ *Pinakes* (<http://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/id/9814>).

⁴ *Ambrosianus B 004 sup.* (10^{ος} αι., το παλαιότερο που παραδίδει το *Τύποι έπιστολικοί*). Συμπεριλαμβάνει και διάφορες συλλογές επιστολών. Martini και Bassi, 1978, 92-94) και *Vaticanus Ottob. gr. 162* (15^{ος} αι., μαζί με το *Τύποι έπιστολικοί* περιέχει μόνο την επιστολή του Φιλόστρατου. Feron και Battaglini, 1893, 92).

⁵ Omont, 1888, τ.Β, 136. Heinemann, 1966, 234-236. Ο κώδικας *Parisinus suppl. gr. 1238* (14^{ος}-18^{ος} αι.), στο f. 80^v παραδίδει την αρχή από ένα εγχειρίδιο επιστολών (μάλλον του Λιβάνιου). Στο ίδιο σημείο σημειώνονται, ως πρότυπα επιστολογραφίας, τα ονόματα των Γρηγόριου Ναζιανζηνού, Βασιλείου Καισαρείας, Γρηγορίου Νύσσης, Συνέσιου (Κυρήνης), Λιβάνιου και Μιχαήλ Ψελλού (Astruc και Concasty, 1960, 427). Από αυτό προέρχεται, σύμφωνα με τους καταλογγράφους, το εγχειρίδιο επιστολογραφίας στον *Parisinus suppl. gr. 1044* (17^{ος} αι.) κάτω από το όνομα του Μιχαήλ ψελλού (ff. 9-24. Astruc και Concasty, 1960, 148). Ο ίδιος κώδικας περιέχει μεταβυζαντινές συλλογές επιστολών.

⁶ Βλ. κεφ. 1.1.

⁷ Τωμαδάκης, 1993, 141-144.

του ο Τωμαδάκης¹. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί ο *Πατμιακός κώδικας με αριθμό 706* του 11^{ου} αι. Σε αυτόν έχουμε πάνω από 20 επιστολογράφους, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται επιστολογράφοι της Ύστερης Αρχαιότητας², αλλά κατά κύριο λόγο βυζαντινοί συγγραφείς, που έδρασαν τον 10^ο αι.³ Αν ο κώδικας είχε εκπαιδευτικό χαρακτήρα, δίνεται έμφαση σε σύγχρονα μοντέλα ως πρότυπα μίμησης. Όμως τα επιστολάρια δεν είχαν όλα κοινή χρήση και δεν προορίζονταν για το ίδιο κοινό, αλλά συντάσσονταν με βάση τις ανάγκες που εξυπηρετούσαν. Ο Krumbacher αναγνωρίζει στον *κώδικα του Εσκοριάλ Υ.Π 10* ένα εγχειρίδιο ρητορικής για κάποιον που απασχολείται στον κύκλο του παλατιού. Σε αυτόν συμπεριλαμβάνονται έργα όπως επιστολές, ρητορικά κείμενα, και λόγοι σχετικοί με την ρητορική του παλατιού, της αριστοκρατίας που ζει και κυκλοφορεί σε αυτό, και της εκκλησίας⁴. Οι επιστολές που συναντάμε είναι αυτές του Μιχαήλ Χωνιάτη, του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης, του Γρηγόριου Αντιόχου και του Νικηφόρου Βασιλάκη⁵. Ο Krumbacher υποστηρίζει ότι ο λόγος για τον οποίο μία τέτοια συλλογή σώζεται σε ένα μόλις χειρόγραφο, είναι η διακοπή της λογοτεχνικής παραγωγής εξαιτίας της άλωσης του 1204⁶. Η θέση αυτή επαληθεύεται από την απουσία χειρόγραφων με επιστολογραφικά εγχειρίδια τον 12^ο αι.

Τη μεγαλύτερή τους διάδοση γνώρισαν τα επιστολάρια (και η ανάπτυξη της θεωρίας) μετά την τουρκική κατάκτηση, πλέον ως έντυπα βιβλία⁷. Πρώτο σημαντικό επιστολάριο είναι αυτό του Μάρκου Μουσούρου, το οποίο εκδίδεται το 1499 στη Βενετία⁸. Σ' αυτό εμπεριέχονται αρκετοί κλασικοί και βυζαντινοί επιστολογράφοι (μέχρι τον 5^ο αι.), όπως οι Δημοσθένης, Πλάτωνας, Διογένης, Ιπποκράτης, Φιλόστρατος, Ευριπίδης, Συνέσιος, Θεοφύλακτος κ.τ.λ.⁹ Στο προοίμιο παρουσιάζονται κάποιες εκδοτικές ανησυχίες για την κατάσταση της χειρόγραφης παράδοσης των κειμένων¹⁰. Κοιτώντας τον κατάλογο με τα ονόματα παρατηρούμε ότι ακόμα πρότυπα παραμένουν σε μεγάλο βαθμό κείμενα της Ύστερης Αρχαιότητας.

Ένα άλλο πολύ σημαντικό επιστολάριο είναι αυτό του Θεόφιλου Κορυδαλλέως με τίτλο *Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων*. Εκδόθηκε πρώτη φορά το 1625 στο Λονδίνο, ενώ ακολούθησαν αρκετές επανεκδόσεις με προσθήκες (1744 Μοσχόπολη, 1768 Αγγλία, 1786 Βενετία)¹¹. Το προοίμιο από την έκδοση του 1786 δίνει αρκετές πληροφορίες σχετικά με την θεωρία της επιστολής¹². Κυρίως παραφράζει Φιλόστρατο και Γρηγόριο Ναζιανζινό (αναφέρεται ως ο θεολόγος). Ενδιαφέρον είναι πως ακόμα και τον 18^ο αι., η θεωρία της επιστολής βασίζεται στα κείμενα των θεωρητικών της επιστολής της Ύστερης Αρχαιότητας.

¹ Τωμαδάκης, 1993, 16-17 για τα χειρόγραφα επιστολάρια.

² Ισιδωρος Πηλουσιώτης, Διονύσιος Αντιοχείας, Γρηγόριος Νύσσης, Βασίλειος Καισαρείας και Ιουλιανός. Σακελίω, 1890, 274-275.

³ Από τον 9^ο αι ο Φώτιος και από τον 10^ο αι. οι Αλέξανδρος Νικαίας, Θεόδωρος πατρίκιος και σακελλάριος, Συμεών ο μεταφραστής, Λέων Συνάδων, Πατριάρχης Αντώνιος Στουδίτης, Ιωάννης μοναχός, Νικηφόρος Ουρανός, Φιλήτας Συναδηνός και Θεόδωρος Δαφνοπάτης. Σακελίω, 1890, 274-275 και αναλυτικότερα Darrouzès, 1960, 9-20.

⁴ Krumbacher, 1974, T.B' 128-9.

⁵ Miller, 1966, 203-207.

⁶ Krumbacher, 1974, T.B', 130.

⁷ Krumbacher, 1974, T.B', 92-3.

⁸ Τωμαδάκης, 1993, 150.

⁹ Legrand, 1885, 51-52.

¹⁰ Legrand, 1885, 54-55.

¹¹ Τωμαδάκης, 1993, 150-161. Για την πρώτη έκδοση Legrand, 1885, 194-200.

¹² Τωμαδάκης, 1993, 205-8.

3.1 Ζητήματα ορισμού της περιόδου

Στο σημείο αυτό η συζήτηση θα περάσει στις αναφορές μέσα στις ίδιες επιστολές των Βυζαντινών σχετικά με την θεωρία του είδους. Το παρόν κεφάλαιο αποτελεί την εξέταση επιστολών της Ύστερης Αρχαιότητας και του Πρώιμου Βυζαντίου, δύο όρους τους οποίους σκόπιμα χρησιμοποιώ μαζί. Το να τεθεί μία απόλυτη εναρκτήρια χρονολογία σχετικά με την πρώιμη εποχή του Βυζαντίου, αποτελεί ένα ζήτημα υπό συζήτηση καθώς οι διάφοροι μελετητές δεν συμφωνούν σχετικά με τις απαρχές του Βυζαντίου. Άλλοι τις θέτουν σε μία χρονολογία κατά την βασιλεία του Μ. Κωνσταντίνου, ενώ άλλοι θεωρούν απαρχή την βασιλεία του Ιουστινιανού¹. Το πρόβλημα όμως εδώ δεν αφορά τις απαρχές της Βυζαντινής ιστορίας, αλλά της βυζαντινής λογοτεχνίας. Όπου και εδώ αρκετές είναι οι προτάσεις².

Η πορεία της θεωρίας της επιστολογραφίας έχει μία εξέλιξη που εντοπίζεται ήδη από τον 2^ο αι. με τον Αρτέμωνα. Η ανίχνευση των απαρχών της βυζαντινής επιστολογραφίας δεν είναι εύκολη. Σίγουρα, όμως, οι επιστολές των πατέρων του 4^{ου} αι. αποτελούν δείγματα βυζαντινής επιστολογραφίας, εφόσον ως τέτοιες τις αναγνωρίζουν οι μετέπειτα επιστολογράφοι και θεωρητικοί³. Κατ' αυτόν τον τρόπο η παρούσα μελέτη έχει σημείο έναρξης τον 4^ο αι. Ως χρονικό όριο μπορεί να τεθεί ο 7^ος αι., περίοδος έντονων αλλαγών και μετάβασης στους Σκοτεινούς Αιώνες⁴. Από τους Σκοτεινούς Αιώνες δεν σώζονται συλλογές επιστολών, μέχρι την επανεμφάνιση του είδους τον 9^ο αι.

3.2 Το ύφος των επιστολών

Βασιλείος Καισαρείας

Αρκετές φορές, όταν ο επιστολογράφος απαντάει σε επιστολές, φροντίζει να επισημάνει στον αποδέκτη την άποψή του πάνω στην αισθητική της επιστολής που έλαβε⁵. Ξεκινώντας από την επ. 100 του Βασιλείου, στο προοίμιό της διαβάζουμε: *οὕτως εἶδον τὰ γράμματά σου τῆς ἀγάπης ἐν τῇ γείτοني χώρα τῆς Ἀρμενίων ὡς ἂν ἴδοιεν οἱ θαλαττεύοντες πυρσὸν ἐν πελάγει πόρρωθεν φρυκτωρούμενον, ἄλλως τε κἂν ἀγριαίνουσά πως τύχη ὑπ' ἀνέμων ἢ θάλασσα. Καὶ γὰρ φύσει μὲν ἡδὺ καὶ παρηγορίαν ἔχον πολλὴν τὸ τῆς σῆς σεμνότητος γράμμα*⁶. Η επιστολή που έλαβε παρομοιάζεται με φάρο, ενώ παρακάτω αναφέρει ότι το γράμμα είναι από την φύση του ευχάριστο και γεμάτο παρηγοριά⁷. Αυτό ίσως να μας κατευθύνει προς μία παραμυθητική επιστολή, κάτι που δεν είναι απαραίτητο, γιατί είναι κοινός τόπος ένα γράμμα να αποτελεί παρηγοριά για τον αποδέκτη⁸. Το επίθετο *ἡδὺς* μπορεί να μεταφραστεί είτε ευχάριστος, είτε γλυκός, το οποίο μοιάζει ταιριαστό⁹. Δεν μας δίνει κάποια πληροφορία σχετικά με το ύφος που έγραψε, εκτός αν υποθέσουμε ότι είναι παρόμοιο με αυτό της επιστολής που του στέλνει ο Βασιλείος, προσαρμοσμένη στο ίδιο ύφος. Τέλος η φράση *τῆς σῆς σεμνότητος γράμμα*, ενδεχομένως, εκτός φυσικά από τρόπος επίκλησης, χαρακτηρίζει το ύφος της επιστολής ή την ταπεινή του αυτο-παρουσίαση και τους αυτο-χαρακτηρισμούς¹⁰.

Στην επ. 128 ο Βασιλείος γράφει: *προέτεινα γὰρ ἀπλᾶ καὶ σαφῆ καὶ εὐμνημόνευτα ῥήματα· εἰ τοὺς μὴ δεχομένους τὴν ἐν Νικαίᾳ πίστην παραιτούμεθα εἰς κοινωνίαν, καὶ εἰ μετὰ τῶν κτίσμα λέγειν τὸ πνεῦμα*

¹ Για παράδειγμα ο Mango, στην μονογραφία του (Mango, 2002, 24-25), ξεκινάει την αφήγηση από την βασιλεία του Μ. Κωνσταντίνου, ενώ ο Shepard από το 500 μ.Χ. (Shepard, 2008, 21-26).

² Ο Rosenqvist ξεκινάει την επισκόπηση της βυζαντινής λογοτεχνίας από το 527, χρονιά που ο Ιουστινιανός ανεβαίνει στον θρόνο (Rosenqvist, 2008, 14-15). Ο Hunger εντάσσει κείμενα προερχόμενα από τον 4^ο αι. (π.χ. Hunger, 2010, Α', 315-6), όπως και ο Krumbacher, ο οποίος θέτει την περίοδο αυτή μεταξύ 324-641 (Krumbacher, 1974, Τ.Α', 18-9). Στοιχεία που θα οδηγήσουν στη βυζαντινή λογοτεχνία εντοπίζονται ήδη στα έργα του Διονύσιου Αλικαρνασσεά (*Περὶ μιμήσεως*) και του Δίωνα Χρυσσοστόμου (*Δίων Χρυσ.*, λογ. 18.6) (Hunger, 1969/1970, 17-18).

³ Για το ζήτημα αυτό βλ. στο προηγούμενο κεφάλαιο.

⁴ Ένα χρονικό όριο που θα μπορούσε να τεθεί για το πρώιμο Βυζάντιο είναι το 641, χρονιά θανάτου του Ηράκλειου (Venning, 2006, 165). Γενικά για τον προβληματισμό του χρονικού προσδιορισμού της Ύστερης Αρχαιότητας και του Βυζαντίου βλ. Guran, 2012, 1148-1150.

⁵ Littlewood, 1976, 203.

⁶ Courtonne, 1957, §C.1-8.

⁷ Courtonne, 1957, 219.

⁸ Τωμαδάκης, 1993, 112-3.

⁹ Liddell κ.α., 1996, 765. Σχετίζεται και με τον όρο *Χάρις* του Ναζιανζηνού (επ. 51).

¹⁰ Kazhdan και Ševčenko, 1991, (ODB: «Modesty, Topos of») 1387.

τὸ ἅγιον ἀποτολμώντων τὸ μέρος ἔχειν οὐκ ἀνεχόμεθα. ὁ δέ, ἀντὶ τοῦ πρὸς ἔπος ταῖς ἐρωτήσεσιν ἀποκρίνασθαι, ἐκεῖνα ἡμῖν ἐρραψώδησεν ἄπερ ἐπέστειλας, καὶ τοῦτο οὐκ ἀφελεία γνώμης, ὡς ἂν τῷ δόξαι, οὐδὲ τῷ μὴ δύνασθαι συννοῶν τὸ ἀκόλουθον¹. Ο Βασίλειος ζητάει ἀπὸ τον ἀποδέκτη του να στείλει ἀπάντηση σε κατανοητό λόγο, δίχως ἀρχαϊσμούς και περίπλοκη σύνταξη (*σαφῆ καὶ εὐμνημόνευτα ῥήματα*). Ἀντίθετα ἀπὸ την ἀπάντηση που περιμένε κατά λέξη (πρὸς ἔπος ἀποκρίνασθαι), ο παραλήπτης του «τραγουδῆσε» ὅσα εἶχε ἤδη στείλει ο Εὐσέβιος². Τον εἰρωνεύεται γιατί ἀντέγραψε τα λόγια του Εὐσέβιου και τα ἀπήγγειλε σαν να εἶχε μάθει κάποιον τραγούδι. Στην ἴδια ἐπιστολή τονίζει για ἀκόμα μια φορά ὅτι θέλει η ἀπάντηση να εἶναι σύντομη και σε ἀντιστοιχία με τα ὅρια της ἐρώτησης. Δεν θέλει λόγο ρητορικό και περίτεχνο, με τον οποίο μπορεί να ἀποφύγει την ἀπάντηση (*κατασοφίζεσθω*)³.

Η ἐπ. 134 ἔχει ὡς θέμα της κυρίως τὸ ἐγκώμιο του ἀποδέκτη για τις ἐπιστολογραφικές του ικανότητες. Ἐνα ἀπόσπασμα που ἀντανακλά την ἐπιστολογραφική θεωρία εἶναι τὸ ἐξῆς: *οὕτω τὸ καθαρὸν τῆς καρδίας, ἀφ' ἧς προῆλθεν ἐκεῖνα τὰ ῥήματα, ἀκριβῶς ἐκ τῶν γραμμάτων κατεμνησθῆναι. Καὶ γὰρ ὄλκος μὲν ὕδατος δείκνυσι τὴν οἰκείαν πηγὴν, λόγου δὲ φύσις τὴν προενεγκούσαν αὐτὸν καρδίαν χαρακτηρίζει⁴*. Η πρώτη πρόταση μας δίνει ἐμμεσα τὸ θεωρητικὸ ζήτημα, πὼς τὸ ὕφος της ἐπιστολῆς ἀνταποκρίνεται στον χαρακτήρα του ἀποστολέα. Η ἴδια ἀκριβῶς θέση ἐπαναλαμβάνεται στην δευτέρη πρόταση με μία παρομοίωση για ἕνα αὐλάκι νεροῦ (τὴν ἐπιστολή) που δείχνει τὴν καθαρότητα της πηγῆς του (του ἀποστολέα). Ἐπιπλέον, η καθαρότητα μας παραπέμπει σε μία ἀκόμα ἀρετὴ του ἐπιστολικού λόγου, τὴν σαφήνεια⁵.

Στὸ ἴδιο ἐγκωμιαστικὸ ὕφος κυμαίνεται και η ἐπ. 164. Ο Βασίλειος με μία σειρά ἐρωτήσεων μας δίνει μία εἰκόνα της μορφῆς που εἶχε η ἐπιστολή αὐτή. Χαρακτηρίζει τα μέρη που τὴν δομοῦν και τα ὁποία σύμφωνα με αὐτὸν τὴν καθιστοῦν πλήρη⁶. Ἐτσι ἔχουμε πρῶτα τὴν *πρὸς τὸν Κύριον ἀγάπην*, ὕστερα τὸ *περὶ τοὺς μάρτυρας θαῦμα*. Τέλος *τὴν καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς τιμὴν καὶ διάθεσιν*. Τὸ πρῶτο κομμάτι πιθανῶς εἶναι ὁ χαιρετισμὸς και ἴσως η δήλωση ὅτι προσεύχεται για τον ἀποδέκτη του⁷. Τὸ δεύτερο πρέπει να ἔχει να κάνει με μία διήγηση που ἀφοροῦσε τον ἅγιον Εὐτυχή⁸. Τέλος ὁ χαιρετισμὸς, ὁ ὁποῖος περιείχε και τὴν ἀναφορὰ της διάθεσης⁹. Κάποια ἄλλα στοιχεῖα που μπορούμε να παρατηρήσουμε εἶναι η ἀναφορὰ στην διήγηση του Εὐτυχή, *οὕτως ἐναργῶς τὸν τρόπον τῆς φύσεως ὑπογράφοντα ὥστε ὑπ' ὄψιν ἡμῶν ἀγαγεῖν τὰ πράγματα*,¹⁰. Η ἐνάργειά της ἦταν τόσο λεπτομερῆς και περιγραφική, ὥστε παρουσιαζόταν η ἱστορία μπροστὰ στα μάτια του ἀναγνώστη. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχει μία ἐπισήμανση για τὸ ρητορικό σχῆμα της *ἐκφρασης*, της ὁποίας αὐτὸς εἶναι και ὁ τελικὸς σκοπὸς¹¹. Τέλος η ἐπιστολή

¹ Courtonne, 1961, §CXXVIII.2.6-13.

² Τὸ *ἐρραψώδησεν* δεν ἔχει μόνο τὴν ἔννοια του «τραγουδῆσε», ἀλλὰ του «repeat by heart» (Liddell κ.α., 1996, 1566). Ἐπίσης βλ. Lampe, 1961, 1215, ὅπου στο λήμμα «*ῥαψώδημα, το*», δίνει τὴν ἔννοια «*rigmarole*», με καθαρὰ υποτιμητικὸ χαρακτήρα.

³ Courtonne, 1961, §CXXVIII.2.17-21: *μὴ τοίνυν ἡμᾶς κατασοφίζεσθω μηδὲ μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τὴν σὴν παρακρουέσθω φρόνησιν, ἀλλὰ σύντομον ἡμῖν λόγον ἀποστείλατῶ πρὸς τὸ ἐρώτημα, ἢ ὁμολογῶν τὴν κοινωνίαν πρὸς τοὺς ἐχθροὺς τῆς πίστεως ἢ ἀρνούμενος.*

⁴ Courtonne, 1961, §CXXIV.2-6.

⁵ Στην συνέχεια ἀναφέρει ὅτι: *ὥστε ἀποτόν τε καὶ πολὺ τοῦ εἰκότος παρηλλαγμένον πεπονημένον ὁμολογῶ* (Courtonne, 1961, §CXXIV.6-7). Ο Βασίλειος ἐντοπίζει κάτι που φαίνεται διαφορετικὸ ἀπ' ὅτι συνηθίζεται, χωρὶς τὸ σχολιὸ του να εἶναι ἀρνητικὸ. Φαίνεται ὅτι οἱ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸς κανόνες δεν ἦταν κάτι ἀποκλειστικά μεμπτό. Ο χαρακτηρισμὸς κάποιου ὡς νεότερος στο Βυζάντιο ἀποτελοῦσε προσβολή (Jenkins, 1963, 44).

⁶ Courtonne, 1961, §CLXIV.1.5-16. *Τί γὰρ οὐκ εἶχε τὰ γράμματα; Οὐ τὴν πρὸς τὸν Κύριον ἀγάπην; Οὐ τὸ περὶ τοὺς μάρτυρας θαῦμα, οὕτως ἐναργῶς τὸν τρόπον τῆς φύσεως ὑπογράφοντα ὥστε ὑπ' ὄψιν ἡμῶν ἀγαγεῖν τὰ πράγματα; Οὐ τὴν καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς τιμὴν καὶ διάθεσιν; Οὐχ ὅτι ἂν εἴποι τις τῶν καλλίστων; Ὡστε, ὅτε εἰς χεῖρας τὴν ἐπιστολὴν ἐδέξαμεθα καὶ ἀνέγνωμεν αὐτὴν πολλάκις καὶ τὴν θρύουσαν ἐν αὐτῇ χάριν τοῦ Πνεύματος κατεμάθομεν, νομίσει ἡμᾶς ἐπὶ τῶν ἀρχαίων καιρῶν γεγενῆσθαι, ἢ νῦν αἰ Ἐκκλησίαι τοῦ Θεοῦ ἐρριζωμένα τῇ πίστει.*

⁷ Lampe, 1961, 8. Η ἔννοια *ἀγάπη* ἀφοροῦσε και μορφή προσφώνησης.

⁸ Courtonne, 1961, §CLXIV.2.1-5. *ἐπεὶ δὲ καὶ τοῦ μακαρίου ἀνδρὸς Εὐτυχοῦς εἰς μνήμην ἡμᾶς ἦγαγες.*

⁹ Τωμαδάκης, 1993, 111-2. Ο τόπος της ἀναψυχῆς.

¹⁰ Courtonne, 1961, §CLXIV.1.6-8.

¹¹ Γενικά για ἐκφραση βλ. Hunger, 2010, Α', 191-2 και Lausberg, 1998, 359-366 (σχῆμα λόγου) και 496-497 (προγύμνασμα). Ἀρκετές ἀναφορές και στα εγχειρίδια προγυμνασμάτων της Ὑστερης Ἀρχαιότητος. Π.χ. για προγυμνάσματα Νικολάου: Felten, 1913, §67.16-71.5. Στὸ *Περὶ ἐρμηνείας* του Δημητρίου, η ἐνάργεια περιλαμβάνεται στο ἰσχνὸ ὕφος: *Πρῶτων δὲ περὶ ἐναργείας γίνεται δ' ἢ ἐνάργεια πρῶτα μὲν ἐξ ἀκριβολογίας καὶ τοῦ παραλείπειν μηδὲν μηδ' ἐκτέμνειν, οἷον ὡς δ' ὅτ' ἀνὴρ ὀχτηγὸς καὶ πᾶσα αὐτῇ ἢ παραβολῇ· τὸ γὰρ ἐναργὲς ἔχει ἐκ τοῦ πάντα εἰρηθεῖν τὰ συμβαίνοντα, καὶ μὴ παραλελειφθαι μηδὲν* (Radermacher, 1901, §209). Η ἐνωμάτωση στο ἰσχνὸ ὕφος τὴν καθιστὰ σχετικὴ με τὴν ἐπιστολογραφία.

παρομοιάζεται με τις επιστολές των Αποστόλων, οι οποίες μοιάζουν να είναι το επιστολικό πρότυπο του Βασιλείου¹.

Στην επ. 20, προς τον σοφιστή Λεόντιο, τον παρακινεί να του γράφει επιστολές. Όταν περνάει στο θέμα της γλώσσας γράφει: *σιωπήσει δὲ οὐδαμῶς, σοφιστική τε οὐσα* (η γλώσσα) *καὶ Ἀττική, οὐ μᾶλλον γε ἢ αἱ ἀηδόνες, ὅταν τὸ ἔαρ αὐτὰς πρὸς ᾠδὴν ἀναστήσῃ*². Ὅσο αφορά το εἶδος της γλώσσας που ο σοφιστής χρησιμοποιεῖ, αὐτή εἶναι ἡ Ἀττική. Μάλιστα το εἶδος του ὕφους αὐτοῦ χαρακτηρίζεται με μία παρομοίωση που φέρνει στο μυαλό μας τὴ μουσικότητα (σαν ἀηδόνια που τραγουδᾶνε ὅταν τα ξυπνήσει ἡ ἀνοιξη). Το ὕφος εμφανίζεται ιδιαίτερα μελωδικό, παραπέμποντάς μας και στον ρυθμό που θα εἶχε. Στην συνέχεια γράφει για το δικό του ὕφος: *καὶ τὸ οἶονεὶ ἐρρυπῶσθαι λοιπὸν τῇ κατακορία πρὸς ἰδιωτισμὸν ὄκνον εἰκότως ἐμποιεῖ προσφθέγγεσθαι ὑμᾶς τοὺς σοφιστάς, οἷ, εἰ μὴ τι ἄξιον τῆς ὑμετέρας αὐτῶν σοφίας ἀκούσεσθε, δυσχερανεῖτε καὶ οὐκ ἀνέξεσθε*³. Δηλώνει απολογητικά ὅτι ἡ γραφή του ἔχει απομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν αττική διάλεκτο, ἐξαιτίας τῆς επαφῆς του με τὴν ομιλούμενη, στοιχείο που δείχνει προτίμηση τῆς αττικῆς και ἀποφυγὴ του προφορικοῦ λόγου. Με βάση τὴν θεωρία τῶν εγχειριδίων αὐτὸ δεν θα ἦταν μεμπτό⁴. Παρατηροῦμε μία ρήξη με τὴν θεωρία ἢ ὁποία μᾶλλον οφείλεται στὴν αισθητικὴ του ἀποδέκτη. Ἡ ἐκπαίδευση στὴν αττική (ὕψηλὴ) γλώσσα εἶναι κοινὸ στοιχείο που μοιράζονται ὁ παγανιστὴς σοφιστὴς και ὁ χριστιανὸς ἐπίσκοπος. Γι'αὐτὸ τὸν λόγο Λεόντιος θα περιμένε ἀνάλογο ὕφος ἀπὸ τὴς επιστολῆς του Βασιλείου.

Τὰ παραπάνω ἀποσπάσματα δεν παρουσιάζουν συγκεκριμένες ἀναφορὲς πάνω σε τεχνικά ζητήματα ὕφους. Μία ὑπόθεση πρὸς τὸ πιο εἰδικὸ μπορούμε να κάνουμε με τὸ ἐπίθετο *ἡδὺς* και να τὸ θεωρήσουμε ὡς συνώνυμο με τὸν *χαριεντισμὸ* και τὸ *γλαφυρὸ* ὕφος, ὅπως τα ορίζει τὸ *Περὶ ἐρμηνείας*. Αὐτὰ δηλαδή τα χαρακτηριστικά που προσδίδουν, σύμφωνα με τὴν επ. 51 του Ναζιανζηνού, χάρη στον λόγο και μετατρέπουν ἓνα πεζὸ θέμα σε ευχάριστο, με τὴν χρῆση ποιητικῶν λέξεων, ρητορικῶν σχημάτων κ.τ.λ. Ἐπίσης στὸ εγχειρίδιο του Ερμογένη, ἓνα ἀπὸ τὰ εἶδη ὕφους που μελετᾶει (ιδέες), καθορίζεται ἀπὸ τὸ *ἡθος*, του ὁποῖου ὑποδιαίρεση ἀποτελεῖ τὸ ὕφος με τὴν ἀρετὴ που ονομάζει *γλυκύτης*. Βασικὰ στοιχεῖα του εἶδους αὐτοῦ εἶναι ἡ χρῆση μυθολογικῶν ιστοριῶν (σύντομων), ἐκφράσεων πραγμάτων που προκαλοῦν ευχαρίστηση (π.χ. *Iocus amoenus*) και ποιητικῶν στοιχείων⁵.

Γρηγόριος Ναζιανζηνός

Ὁ Ναζιανζηνός σε αὐτὸ τὸν τομέα εἶναι περισσότερο σαφής. Το καλύτερο παράδειγμα εἶναι ἡ επ. 51, ἡ ὁποία, ουσιαστικά, εἶναι ἓνα πολὺ σύντομο εγχειρίδιο ἐπιστολογραφίας⁶. Πέραν ὁμως αὐτῆς, ὑπάρχουν στὴς επιστολῆς του Γρηγορίου και ἄλλες σκόρπιες ἀναφορὲς σχετικὰ με τὸ ὕφος. Πρῶτη ἀπὸ αὐτῆς βρίσκεται στὴν επ. 16: *Ἐπειδὴ πρὸς ἄνδρα ποιοῦμαι τοὺς λόγους, οὐτ' ἀγαπῶντα τὸ ψεῦδος και τὸ ἐν ἑτέρῳ φωρᾶσαι πάντων ὀξύτατον, κἂν ὅτι μάλιστα σοφοῖς πλέκεται και ποικίλοις τοῖς λαβυρίνθοις· πρὸς δέ, οὐδ' αὐτῷ μοι φίλον τὸ τεχνικὸν (εἰρήσεται γὰρ κἂν ἢ φορτικώτερον), πεφυκότι τ' οὕτω και τυπουμένῳ παρὰ τοῦ λόγου, διὰ τοῦτο γράφω τὰ παριστάμενα*⁷. Αὐτὸ τὸ ὁποῖο θέλει ὁ Γρηγόριος να ἀποφεύγει εἶναι τὸ *τεχνικὸν*, τὸ ὁποῖο συνδέεται με τὸ *ψεῦδος* και τοὺς γρίφους τῶν σοφῶν. Εἶναι πιθανὸ να ἐννοεῖ τὴν δικανικὴ ρητορικὴ, τὴν ὁποία ἀποφεύγει. Ἡ ἐπιστολή, σε ἀντίθεση με αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ρητορικῆς, πρέπει να ἔχει συγγένεια με τὸν προφορικὸ λόγο. Αὐτὸ δεν ἀφορᾶ τὴ γλώσσα, ἡ ὁποία πάντα εἶναι αττική, ἀλλὰ τὸ αυθόρμητο αἶσθημα, ὅτι δεν ἀποτελεῖ δηλαδή κάτι προκατασκευασμένο που παρουσιάζει ἓνα ψέμα, ἀλλὰ μία εὐκρινὴ ἀπεικόνιση του χαρακτήρα (εἰκόνα τῆς ψυχῆς). Ἀποκλείονται ἔτσι, σε μεγάλο βαθμὸ, τὰ έντονα ρητορικὰ στοιχεῖα (π.χ. κατὰχρηση σχημάτων λόγου).

Μετά τὴν επ. 51, ὁ Νικόβουλος φαίνεται να ἔχει ζητήσει ἐπιστολῆς ἀπὸ τὸν Γρηγόριο, ὥστε να τὴς μιμηθεῖ. Στὴν επ. 52 ἀπαντᾶ στο αίτημα του Νικόβουλου λέγοντας: *ἐν μετοπώρῳ τὰ ἄνθη παρὰ τοῦ λειμῶνος αἰτεῖς και γεγηρακότα ὀπλίζεις τὸν Νέστορα, ἐμὲ τι νῦν ἀπαιτῶν δεξιὸν εἰς λόγους, ὃς πάλοι και*

¹ Courtonne, 1961, §CLXIV.2

² Courtonne, 1957, §XX.12-14.

³ Courtonne, 1957, §XX.16-20.

⁴ Βλ. κεφ. 1.2 και 1.3. Μετὰ τὸ *Περὶ ἐρμηνείας* ἡ θεωρία τῆς ἐπιστολῆς στοχεύει σε ἓνα ὕφος μεταξύ αττικῆς γλώσσας και προφορικοῦ ιδιώματος. Ἐδῶ ὁ Βασίλειος ἀποφεύγει τὸ δεύτερο.

⁵ Rabe, 1913, 330-339.

⁶ Για επ. 51 βλ. σ. 15. Για τὴν παρούσα ἐπιστολή βλ. Jeffreys, 2008, 884. Τωμαδάκης, 1993, 80. Poster, 2007, 33-34 και Malherbe, 1988, 58-61.

⁷ Gallay, 1964, §XVI.1.

λόγου παντός και βίου τὸ τερπνὸν καταλέλυκα¹. Ο Γρηγόριος ισχυρίζεται ότι δεν είναι ιδιαίτερα επιδέξιος στην λογοτεχνία (δεξιὸν εἰς λόγους). Ο Γρηγόριος χαρακτηρίζει το ίδιο του το ύφος χαμηλό, σαν φθινόπωρο, στο οποίο ο Νικόβουλος προσπαθεί να βρει κάτι υψηλό (άνθη παρὰ τοῦ λειμῶνος). Με βάση την επ. 51, η οποία δείχνει το ακριβῶς αντίθετο, αυτό που μπορούμε να εξάγουμε είναι πως η επιστολή εκφράζεται μέσω του τόπου της ταπεινότητας. Ενώ ισχυρίζεται πως δεν υπάρχει κάτι να μιμηθεί από τον ίδιο, θέλει την ίδια στιγμή να μιμηθεί αυτή του την στάση (την ταπεινότητα). Η επ. 166 αποτελεί κριτική σε μία επιστολή που έχει δεχτεί: Ἐξέκρουσέ σοι τὴν λύπην ἢ ἐπιτίμησις καὶ τοῦ πάθους τὸ ἐρυθριᾶν ἀντεισηλθε καὶ πρὸς ἀντίρρησιν διανίστασαι μάλα σοφιστικῶς καὶ γενναίως². Ο Γρηγόριος επέπληξε τον αποδέκτη του και εκείνος στην συνέχεια του έγραψε παρουσιάζοντας κάποιες αντιρρήσεις. Το σοφιστικῶς έχει να κάνει με την μορφή της αντίρρησης και χρήσης της ρητορικής. Γι' αυτό τον λόγο και ο Γρηγόριος χρησιμοποιεί στην συνέχεια την παρομοίωση του αποδέκτη με τα άλογα του Αχιλλέα. Η παρομοίωση λοιπόν εμφανίζεται ως σόφισμα. Για το ίδιο προσθέτει: οὕτω σοι τὸ γράμμα τὸ πρὸς ἡμᾶς λαμπρὸν καὶ φιλότιμον καὶ τι καὶ πληκτικόν, εἴ τι ἐγὼ σου συνήμι³. Από την μία η επιστολή είναι καλαίσθητη (λαμπρὸν) και φιλότιμον, όμως κάπως επιθετική.

Στην επ. 46 διαμαρτύρεται στον αποδέκτη του, γιατί σε μία επιστολή του, το ύφος ήταν υπερβολικά τραγικό: ὧ λόγοι καὶ Ἀθῆναι καὶ ἀρεταὶ καὶ λόγων ἰδρῶτες· μικροῦ γάρ με καὶ τραγωδῶν οἷς γράφεις ποιεῖς⁴. Η υπερβολική ρητορική για να εκφράσει κάποια προβλήματα ενόχλησε τον Γρηγόριο. Επιπλέον κάνει επίκληση σε τρεις έννοιες, οι οποίες έχουν να κάνουν με την ρητορική εκπαίδευση του. Αναφέρεται στους λόγους, δηλαδή συνολικά στην λογοτεχνία⁵, και στην Αθήνα, το μέρος όπου είχε σπουδάσει ρητορική με τον Βασίλειο⁶. Οι αρετές αναφέρονται είτε στους λόγους, και αφορούν την σωστή χρήση της ρητορικής, είτε μεταφράζονται ως στολίδια (ρητορικά), δηλαδή το υψηλό ρητορικό ύφος⁷. Η φράση λόγων ἰδρῶτες έχει να κάνει με την δυσκολία της εκπαίδευσης⁸.

Ιδιαίτερη σημασία σχετικά με το ύφος έχουν οι όροι παιζών και σπουδάζων. Στην επ. 6, ο Γρηγόριος γράφει στο προοίμιο: ἃ μὲν πρότερον ἐπεστέλλομεν περὶ τῆς ποντικῆς διατριβῆς παιζόντων ἦν, οὐ σπουδαζόντων· ἃ δὲ νῦν γράφω, καὶ λίαν σπουδαζόντων⁹. Ξεχωρίζει, λοιπόν, αυτά τα δύο είδη ύφους. Σχετικά με την θεωρία, στο εγχειρίδιο του Δημητρίου *Περὶ ἑρμηνείας*, η επιστολή συνδέεται με το ἰσχνό ύφος και το χαρίεν. Ίσως τα δύο είδη ύφους να αντιστοιχούν με τα παιζών και σπουδάζων. Το πρώτο να ταιριάζει σε ένα ποιητικό ύφος που σκοπό δεν έχει κυρίως να πληροφορήσει, αλλά να διασκεδάσει, ενώ το δεύτερο βασικό στόχο του έχει το να μεταφέρει πληροφορία. Ίσως το σπουδάζων μπορούμε να το ταυτίσουμε και με ένα τρίτο είδος ύφους του Δημητρίου, το μεγαλοπρεπές, το οποίο ονομάζεται και λόγιον. Το είδος αυτό του ύφους έχει να κάνει με την μεγαλοπρέπεια με την οποία μπορεί να παρουσιαστεί ένα θέμα¹⁰. Σύμφωνα μάλιστα με το ίδιο εγχειρίδιο, το μεγαλοπρεπές μπορεί να συνδυαστεί και με άλλα είδη ύφους¹¹. Στην ίδια πάντως επιστολή ο Γρηγόριος εκφράζει τις δυσκολίες που βιώνει στον τόπο που βρίσκεται, χωρίς όμως να αποκλείει ρητορικά σχήματα και επιτηδευμένη σύνταξη και γλώσσα.

Η έννοια αυτή του παιχνιδιού και της εξέτασης ενός σοβαρού θέματος υπάρχει και στην επ. 176. Σε αυτή θέλει να παρακινήσει τον Εύδοξο να του γράψει. Έτσι χρησιμοποιεί διάφορες ρητορικές κατασκευές. Αρχικά αναρωτιέται για τον λόγο της σιωπής του Ευδόξου χρησιμοποιώντας επανάληψη. Στην συνέχεια υποψιάζεται τον λόγο και παρομοιάζει τον θυμό του, με αυτόν του Αχιλλέα κ.τ.λ.¹² Στην συνέχεια γράφει: ἢ μὲν οὖν παιδιὰ τοσαύτη καὶ ἐπὶ τοσοῦτον. ὃ δὲ οὐκέτι παιζόντων ἐστίν, ἀλλὰ καὶ λίαν

¹ Gallay, 1964, §LII.1.

² Gallay, 1967, §CLXVI.1.

³ Gallay, 1967, §CLXVI.2.

⁴ Gallay, 1964, §XLVI.2.

⁵ Kazhdan, 1991β, (ODB: «Literature») 1234-5.

⁶ Kennedy, 1983, 215.

⁷ Lampe, 1961, 255 (B.2 και F).

⁸ Πιο αναλυτικά για την φράση αυτή βλ. σ. 40-41. Εκτός από την δυσκολία της εκπαίδευσης είναι και ο συγγραφικός κόπος.

⁹ Gallay, 1964, §VI.1.

¹⁰ Radermacher, 1901, §38-127.

¹¹ Radermacher, 1901, §36. Το αντίστοιχο υφολογικό είδος στο *Περὶ ιδεῶν τοῦ λόγου*, είναι το μέγεθος (κεφ. *Περὶ ἀξιώματος τοῦ λόγου καὶ μεγέθους*. Rabe, 1913, 241-242). Υποδιαίρεσεις του είναι οι: σεμνότης (242-254), τραχύτης (254-260), σφοδρότης (260-264), λαμπρότης (264-269), ἀκμή (269-277) και περιβολή (277-296).

¹² Gallay, 1967, §CLXXVI.1-4.

σπουδαζόντων, τὸν γλυκύτετον υἱὸν ἡμῶν Νικόβουλον αὐθις ἐγχειρίζομέν σοι¹. Ὅσα λοιπὸν εἶχαν προηγηθεῖ ἦταν τὸ «παιχνίδι», ἐνῶ μετὰ ακολουθεῖ τὸ οὐσιαστικὸ θέμα τῆς ἐπιστολῆς. Μία τέτοια ἀναφορὰ δὲν θὰ ἦταν ἀναγκαία, ἀλλὰ μποροῦμε νὰ δοῦμε ὅτι ἀποτελεῖ ἕνα κανόνα που ὑπάρχει σὲ πολλές ἐπιστολές, καθὼς ἀρχίζουν συνήθως μὲ πιο παιχνιδιάρικες ἢ ἀσχετες μὲ τὸ θέμα τῆς ἐπιστολῆς εἰκόνες καὶ ἀναφορές, ἐνῶ τὸ οὐσιαστικὸ θέμα τῆς ἐπιστολῆς ἀναγράφεται πρὸς τὸ τέλος τῆς. Ἡ παρούσα ἀναφορὰ ἐπιβεβαιώνει τὸ μοτίβο τῆς παιδείας, δηλαδὴ παιχνίδια τοῦ λόγου μετὰξὺ τῶν συγγραφέων. Ἐπίσης δείχνει ὅτι σὲ μία ἐπιστολὴ δὲν χωράει μόνον ἕνα, ἀλλὰ διάφορα εἶδη ὕφους. Μία ἀκόμα ἀναφορὰ στο θέμα αὐτὸ βρίσκεται στὴν ἐπ. 30².

Ὁ Ναζιανζηνὸς μοιάζει νὰ προσαρμόζει τὸ ὕφος καὶ τὸ ἐπίπεδο τῆς γλώσσας τοῦ ἀνάλογα μὲ τὸν παραλήπτη, κάτι τὸ ὁποῖο ἐπιτάσσει καὶ ἡ ἐπιστολικὴ θεωρία. Τέτοια παραδείγματα ἀποτελοῦν οἱ ἐπιστολές 222 καὶ 223 πρὸς τὴν Θέκλα, μία μοναχὴ, καὶ ἀποτελοῦν παραμυθητικὲς ἐπιστολές³. Ἡ σύνταξη σὲ αὐτές εἶναι ἀπλούστερη, ὅπως καὶ τὸ λεξιλόγιο, χωρὶς ἀρχαϊσμούς καὶ περίπλοκα ρητορικὰ σχήματα.

Γρηγόριος Νύσσης

Σχολιασμὸ ἐπιστολῶν κάνει καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης. Στὴν ἐπ. 10 σχολιάζει μία ἐγκωμιαστικὴ ἐπιστολὴ που εἶχε λάβει. Στὸ προοίμιό γράφει: *ποῖον τοιοῦτον ἄνθος ἐν ἔαρι, τίνες τοιαῦται τῶν ὀδικῶν ὀρνίθων φωναί, ποῖα λεπταῖς καὶ προσηνέσι ταῖς αὔραις καταγλυκαίνεται γαληνιάζουσα θάλασσα, τίς ἄρουρα τοῖς γεηπόνιοις οὕτως ἠδεῖα (...)* ὅσον τὸ πνευματικὸν ἔαρ ἐκ τῆς εἰρηνικῆς σου ἀκτίνος διὰ τῆς ἐν τοῖς γράμμασι λαμπηδόνας τὴν ζωὴν ἡμῶν ἐκ κατηφείας ἐφαίδρυνεν⁴. Οἱ εἰκόνες μὲ τις ὁποῖες περιγράφει τὸ ὕφος ἔχουν νὰ κάνουν μὲ ἀνοιξιὰτικὴ καὶ ἡρεμὴ φύση. Ὑπάρχει ἡ αἴσθησις τῆς μουσικότητος, μὲσω τῶν μελωδικῶν πτηνῶν. Οἱ ὅροι που κυριαρχοῦν εἶναι ἡ μελωδία (*ὀδικῶν ὀρνίθων φωναί*) καὶ ἡ γλυκύτητα (*καταγλυκαίνεται, ἠδεῖα*). Βασικὴ εἰκόνα καὶ ἐννοία εἶναι ἡ ἀνθοφόρα γη (π.χ. ἀναφορὰ σὲ ἀνθὴ καὶ ἀμπέλια). Τὸ ὕφος τοῦ προοιμίου θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ *χαρίεν* (*παίζων*). Ἡ τελευταία φράσις τοῦ προοιμίου (*τὸ πνευματικὸν ἔαρ ἐκ τῆς εἰρηνικῆς σου ἀκτίνος διὰ τῆς ἐν τοῖς γράμμασι λαμπηδόνας τὴν ζωὴν ἡμῶν ἐκ κατηφείας ἐφαίδρυνεν*) ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ μοτίβο τῆς ἐπιστολῆς. Τὸ μοτίβο αὐτὸ τῆς ἀνοιξιὰτικῆς φύσεως γιὰ ἐγκωμιασμὸ τοῦ ὕφους ἀπαντάται καὶ σὲ ἄλλες ἐπιστολές. Τὸ προοίμιό τῆς ἐπ. 12, δομεῖται τὸ πάνω στο μοτίβο αὐτὸ, παρουσιάζοντας μία ἐκφρασις τῆς ἀνοιξῆς ὅταν ἐκείνη ἐμφανίζεται⁵. Ἐπίσης, εἰκόνα τῆς φύσεως, καὶ συγκεκριμένα τῶν ρόδων, παρατηρεῖται στὴν ἐπ. 28⁶. Μὲ χρυσὸ καὶ πλοῦτο παρομοιάζεται ἡ ἐπιστολὴ που ἔλαβε ἀπὸ τὸν Λιβάνιο, στὴν ἐπ. 14, ὄχι ὁμῶς υλικό, ἀλλὰ πνευματικό⁷.

Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ναζιανζηνό, ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης εἶναι ἐκεῖνος που θέτει μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια τὶς ἀπόψεις του περὶ ὕφους ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐπιστολογραφία⁸. Στὴν ἐπ. 5.145 παρουσιάζει κάποιες ἀρετές καὶ κακίες τοῦ ὕφους καὶ τῶν λόγων γενικότερα: *Λόγου ἀρεταὶ μὲν, ἀλήθεια, συντομία, σαφήνεια, εὐκαιρία· κακίαι δέ, ψεῦδος, μακρηγορία, ἀσάφεια, τὸ ἔξω τῶν καιρῶν φέρεσθαι. Τί γὰρ ὄφελος, εἰ ἀληθῆς μὲν εἶη, μὴ σύντομος δέ; ἀλλ' ἐνοχλεῖ τοὺς ἀκούοντας; ἢ σύντομος μὲν, μὴ σαφῆς δέ; ἢ σαφῆς μὲν, μὴ καιρῖος δέ; Εἰ δὲ πάσας ἔχοι τὰς ἀρετάς, τότε δραστήριος ἔσται, καὶ γοργός, καὶ ἔμψυχος, τῇ μὲν ἀληθείᾳ τοὺς ἀκούοντας χειρούμενος, τῇ δὲ συντομίᾳ καταγωνιζόμενος, καὶ τῇ μὲν σαφηνείᾳ καθαπτόμενος, τῇ δὲ εὐκαιρίᾳ στεφανούμενος*⁹.

¹ Gallay, 1967, §CLXXVI.1-5.

² Gallay, 1964, §XXX.2. Βλ. σ. 40.

³ Gallay, 1967, 113-117.

⁴ Maraval, 1990, §X.1-10.

⁵ Maraval, 1990, §XII.1-9.

⁶ Maraval, 1990, §XXVIII.

⁷ Maraval, 1990, §XIV.6-15. Ἡ παραπομπὴ στὸν Πίνδαρο ἴσως εἶναι λάθος, ταιριάζει περισσότερο μὲ ἕνα κείμενο τοῦ Εὐριπίδη. Τέτοια λάθη ἦταν συνηθισμένα καθὼς, δὲν ἦταν πάντα δυνατὸς ὁ ἐλεγχὸς τους (Maraval, 1990, 203, υποσημ. 2). Πολύ συχνὰ οἱ συγγραφεῖς βασίζονταν στὴν μνήμη τους γιὰ τὴν παράθεσις χωρίων (Littlewood, 1976, 212-213).

⁸ Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἠθέλα νὰ ευχαριστήσω τὸν συμφοιτητὴ μου Ανδρέου Πρόδρομο, ὁ ὁποῖος ἔθεσε στὴ διάθεσή μου τὴν ἐργασία *Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης. Τὸ ἐπιστολογραφικὸ δίκτυο καὶ οἱ θεωρητικὲς ἀπόψεις του γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία καὶ τὸ λόγο ευρύτερα*, στο πλαίσιο τοῦ μεταπτυχιακοῦ μαθήματος «Βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία - δίκτυα καὶ ἐπικοινωνία».

⁹ Migne, 1860, τ.78, 1412 (Enevieux, 2000, §1416).

Μπορούμε, με βάση αυτά, να σχηματίσουμε ζευγάρια αντίθετων. Αρχικά έχουμε τους όρους *ἀλήθεια-ψεῦδος*. Ο Ισίδωρος δίνει πολύ μεγάλη βαρύτητα στην σημασία της αλήθειας μέσα στην ρητορική και ίσως στην κοσμοθεωρία του να είναι το ανώτερο λογοτεχνικό ιδανικό, καθώς τονίζεται σε αρκετές επιστολές η σημασία της, όπως στην 5.318¹. Στην 5.475 ορίζει ποιος είναι ο ρήτορας που αξίζει επαίνους: *ἀλλ' οὐχ ὁ τέχνη τάληθους περιγεγόμενος, ἐπαίων ἄξιος, ἀλλ' ὁ τὸ ἀληθὲς ἀτέχνως φράζων. ἀφέμενος τοίνυν τῆς δεινότητος, ἔχου τῆς ἀληθείας, καὶ τὸν σαυτοῦ πρὸς ταύτην βλέπων ῥυθμιζέ²*. Φτάνει στο σημείο να προτιμήσει την αλήθεια από το καλλιτεχνικό ύφος. Ο όρος *τῆς δεινότητος* παραπέμπει σε ρητορικό ύφος³. Το ότι προτιμά την αλήθεια γίνεται περισσότερο κατανοητό μέσω της επ. 3.42: *σοφὸν τῷ λόγῳ ἔγωγε ὀρισαίμην, τὸν σαφῶς παραστήσαι δυνάμενον τὸ νοηθέν, οὐ τὸν ὑπερσόφοις καὶ ὑψηλαῖς λέξεσι καὶ τὰ σαφῆ ἐπισκιάζοντα. ὁ μὲν γὰρ τὸ λεληθὸς εἰς φῶς ἄγει· ὁ δὲ καὶ τὸ πᾶσι δῆλον ἐν σκότῳ κατακρύπτει. Διὸ ἐκεῖνος μὲν ἄτε τῆς τῶν ἀκροατῶν ὠφελείας ἐφέμενο, πολυμνητος· οὗτος δὲ ἄτε τῆς ἰδίας δόξης ὀρεγόμενος, ἀγέραστος⁴*. Η υπερβολική χρήση ρητορικών σχημάτων και υψηλής γλώσσας κατατάει το νόημα ασαφές και έτσι το κείμενο δεν φτάνει τον στόχο του, δηλαδή την ωφέλεια του αναγνώστη-ακροατή. Πάνω στο ίδιο μοτίβο γράφεται η επ. 3.65: *Ἡ ἀλήθεια πάσας τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας κοσμεῖ· εἰ δ' αὐτῇ ἀπειή, οὐδεμίαν ἔχουσιν κοσμιότητος ὄραν. Φιλοσοφία μὲν γὰρ ἢ παρ' Ἑλλήσι τὴν ἀλήθειαν ἐπαγγελομένη ζητεῖν, ταύτης ἐκπέπτωκε. Ῥητορικὴ δὲ δεινότητος καὶ ἀβρότητος μόνον φροντίζει. Γραμματικὴ δὲ τὴν τῶν λόγων ἐμπειρίαν διδάσκειν ἀυχεῖ. Εἰ μὲν οὖν αὐταὶ τῇ ἀληθείᾳ καλλωπίζονται, ποθειναὶ ὀφείλουσιν εἶναι τοῖς ἐχέφροσιν. Εἰ δὲ κατ' αὐτῆς ὀπλίζονται, ἀτιμάζεσθαι εἰσὶ δίκαιαι⁵*. Η φιλοσοφία που κάποτε αναζητούσε την αλήθεια, τώρα δεν το κάνει (αναφορά στην σοφιστική). Η ρητορική φροντίζει μόνο για το υφολογικό ύψος του λόγου, και τέλος η γραμματική μόνο για την διδασκαλία τους. Όμως αυτό που κάνει ο σωστός λογοτέχνης (τοῖς ἐχέφροσιν) είναι να στοχεύει στην αλήθεια.

Μέσα από τα παραπάνω παρατηρείται ότι η στόχευση στην αλήθεια ρυθμίζει και τα άλλα ζεύγη. Τα *συντομία-μακρηγορία* και *σαφήνεια-ἀσάφεια*. Υπάρχει και το *εὐκαιρία-τὸ ἔξω τῶν καιρῶν*. Από την μία είναι η αρετή του να αναφέρεται κάτι την κατάλληλη στιγμή, και από την άλλη η κακία του να αναφέρεται κάτι, χωρίς να έχει σχέση με τα υπόλοιπα λεγόμενα. Εδώ εννοείται η συνεκτικότητα των ιδεών του κειμένου, η οποία πάλι ορίζεται από τον παράγοντα της αλήθειας. Αυτό ίσως δεν έχει να κάνει, όπως μοιάζει αρχικά δεδομένο, με την «αλήθεια» αποκλειστικά των πραγμάτων. Στο *Περὶ ἰδεῶν* του Ερμογένη γίνεται χωρισμός στα διάφορα είδη ύφους, διαφορετικός όμως σε μεγάλο βαθμό από το *Περὶ Ἑρμηνείας*⁶. Ἐνα από τα είδη αυτά ονομάζεται *ἀλήθεια*⁷. Σε γενικές γραμμές, βασικό στοιχείο είναι ο αυθορμητισμός. Ο λόγος να μοιάζει σαν να βγάζει πραγματικά αισθήματα και για τον σκοπό αυτό να μην είναι ιδιαίτερα περίτεχνος: *ὁ ἐνδιάθετος καὶ ἀληθὴς καὶ οἶον ἔμψυχος λόγος τὸ μὲν πλεῖστον ἔχει περὶ τὴν μέθοδον καὶ τὰ σχήματα τὴν τε λέξιν καὶ ὅσα τούτοις ἔπεται, γίνεται μὴν καὶ κατ' ἔννοιαν· αἱ γὰρ ἀφελεῖς πᾶσαι πάντως εἶεν ἂν τοῦ ἐνδιαθέτου, ἢ πῶς ἂν ἔτι τὸ ἦθος ἔχουν δύναιτ' ἂν ἀκριβῶς· τάχα δ' ἂν καὶ αἱ ἐπιεικεῖς τούτου τοῦ εἶδους εἶεν⁸*. Πρέπει όμως, εκτός από τον αυθορμητισμό, να φαίνεται και ο χαρακτήρας και τα αισθήματά, τα οποία θα βγαίνουν όχι βεβιασμένα, αλλά φυσικά, με φυσικό λόγο: *πλεῖον ποιήσεις τὸ ἐνδιάθετον καὶ ὡς ἀληθῶς ἔμψυχον⁹*. Αυτή λοιπόν η συχνή χρήση του όρου αλήθεια από τον Ισίδωρο μας παραπέμπει στο αντίστοιχο κεφάλαιο του Ερμογένη, το οποίο αν και δεν έχει άμεση αναφορά στον επιστολικό χαρακτήρα, παρουσιάζεται ως η πηγή πολλών θεωρητικών απόψεων για την επιστολογραφία.

¹ Migne, 1860, 1520-1 (Evieux, 2000, §1653.3-6): *σοφὸν γὰρ τάληθές, μάλιστα ὅταν ἀπλοῦν ἢ καὶ σύντομον· μωρὸν δὲ τὸ ψεῦδος, κἂν δεινότητι καὶ καλλιπεῖα δοκῇ κεκοσμηθῆαι.*

² Migne, 1860, τ.78, 1601-2.

³ *Περὶ τῆς Μεθόδου δεινότητος* του Ερμογένη.

⁴ Migne, 1860, τ.78, 760.

⁵ Migne, 1860, τ.78, 773.

⁶ Ο σκοπός και των δύο εγχειριδίων είναι σε γενικές γραμμές ο ίδιος. Η ερμηνεία των διαφόρων ειδών ύφους και η χρήση τους από τον συγγραφέα (Kennedy, 1983, 96-7). Οι διαφορές όμως είναι πολλές. Για παράδειγμα ο Δημήτριος ονομάζει το κάθε είδος ύφους με τον όρο *χαρακτήρ* (Rademacher, 1901, §36) και ο Ερμογένης *ιδέα* (Rabe, 1913, 213). Επιπλέον Ο Ερμογένης δεν αναγνωρίζει τέσσερα, αλλά επτά είδη ύφους, πολλά από τα οποία αναλύονται σε περισσότερα (συνολικά 21).

⁷ Rabe, 1913, 352-363.

⁸ Rabe, 1913, 352.

⁹ Rabe, 1913, 355.

Περνώντας ξανά στις επιστολές του Πηλουσιώτη, η επ. 5.133 έχει άμεση αναφορά στο ύφος των επιστολών: *Ὁ ἐπιστολιμαῖος χαρακτήρ μήτε παντάπασιν ἀκόσμητος ἔστω, μήτε μὴν εἰς θρύβην κεκοσμημένος ἢ τρυφῶν. Τὸ μὲν γὰρ εὐτελές, τὸ δ' ἀπειρόκαλον· τὸ δὲ μετρίως κεκοσμηῆσθαι, καὶ πρὸς χρείαν, καὶ πρὸς κάλλος ἀρκεῖ*.¹ Το ύφος των επιστολών κρύβεται στο μέτρο μεταξύ υψηλού (ἀπειρόκαλον) και καθημερινού λόγου (εὐτελές). Συμφωνεί στο παρόν σημείο με τις απόψεις των εγχειριδίων επιστολογραφίας και τον Ναζιανζηνό (επ. 51). Η αίσθηση αυτού του μέτρου συναντάται και σε άλλες επιστολές όπως την επ. 5.263². Μία ακόμα επιστολή με ενδιαφέρον υφολογικό είναι η 5.217, όμως δεν αναφέρεται αποκλειστικά στις επιστολές, αλλά στο ύφος των διάφορων συγγραφέων, δείχνοντας την ποικιλία που ο ίδιος βρίσκει σε αυτούς. Δεν αναγνωρίζει απλά ένα αττικίζον ύφος, αλλά διάφορες διακυμάνσεις του³.

Λιβάνιος

Ο Λιβάνιος προοιμιάζει την επ. 528 με τον θαυμασμό που δείχνει για την καλαισθησία των επιστολών του παραλήπτη του⁴. Δίνει βαρύτητα στο λεξιλόγιο (τῶν ὀνομάτων). Περισσότερο σημαντικό είναι το κλείσιμο, το οποίο κυμαίνεται στον ίδιο τόνο: *ἀλλ' ὦ δαιμόνιε, δεῖξον ἡμῖν πρὸ τοῦ σώματος τὸν ῥήτορα· δηλοῦται μὲν γὰρ ἡ τέχνη καὶ διὰ τῶν γραμμάτων, τὸ δὲ μηδὲν τῶν σῶν ἀγνοεῖν ἄμεινόν τε καὶ χαριέστερον*⁵. Θέλει λοιπόν μέσα από τις επιστολές του να δει τον ῥήτορα, καθώς η τέχνη (ρητορική) εμφανίζεται και μέσα από τις επιστολές. Επίσης θέλει να ξέρει νέα του, εννοώντας τη φιλική σχέση των προσώπων, πράγμα το οποίο χαρακτηρίζει ως *ἄμεινόν τε καὶ χαριέστερον*. Παρουσιάζεται η διπλή λειτουργία της επιστολής. Τόσο ως ενός «επιγραμματικού» ρητορικού έργου, όσο και ενός μέσου επικοινωνίας και συντήρησης της φιλικής σχέσης. Ο συνδυασμός του τερπνού μετά του ωφέλιμου, με την αισθητική εδώ να τίθεται πρώτη.

Στην επ. 1242 ο Λιβάνιος γράφει: *ἐγὼ γὰρ ἐπίστευον μὲν καὶ τοῖς ἀπαγγέλλουσιν ὡς εἶης λόγων ἀγαθὸς τεχνίτης, (...) λαβὼν δὲ σου τὴν ἐπιστολὴν ἔγνων ἄμεινον ὅτι κάκεῖνοι τὰ ὄντα ἐμήνουσιν, καὶ αὐτὸς εἰκότως ἐπειθόμην. μικροῦ γὰρ εἶδον τὸ πᾶν καὶ τῶν σῶν οὐδὲν με διαφεύγει. ἀλλ' εἶποιμ' ἂν καὶ πρὸς ἄλλον, τίς ἐν ἐκάστῳ σὺ κινῶν μὲν τὴν διάνοιαν εἰς εὕρεσιν, κινῶν δὲ τὴν γλῶτταν εἰς λέξιν*⁶. Κρίνει ότι η επιστολή δεν χάνει όσον αφορά το νόημα, το οποίο είναι κατανοητό. Παράλληλα ο Λιβάνιος συγχαίρει τον αποδέκτη και για το νόημα και τους τρόπους με τους οποίους έγραψε την επιστολή (κινῶν μὲν τὴν διάνοιαν εἰς εὕρεσιν), όσο και για το ύφος του (κινῶν δὲ τὴν γλῶτταν εἰς λέξιν)⁷. Φυσικό επακόλουθο αποτελεί η σύνδεση του πρώτου σκέλους των παραπάνω με το εγχειρίδιο του Ερμογόνη *Περὶ εὐρέσεως*, και το δεύτερο με το *Περὶ ἰδεῶν τοῦ λόγου* του ίδιου, το οποίο αφορά το ύφος. Μία ακόμα επιστολή στην οποία κρίνει το ύφος άλλου επιστολογράφου είναι η 1283: *ἀλλ' εἰ δεῖ παρ' ἐμοῦ σε περὶ τῶν σῶν ἀκούειν, εὖ μοι δοκεῖς ἐπεσταλκεῖνί πάντα, ἐξ ὧν ἂν τὸ τεχνικῶς ἐπιστέλλειν γένοιτο. αἶ τε γὰρ ἔννοια μετὰ νοῦ ἢ τε φωνὴ σφόδρα Ἀθήνηθεν τό τε ἡμερὸν σου τῶν ἡθῶν δι' ὅλου λάμπον ἐχώρει*⁸. Ο παραλήπτης του Λιβάνιου περιμένει την κριτική του, η οποία είναι θετική. Ο όρος για την θεωρία της επιστολογραφίας αναγράφεται ως *τὸ τεχνικῶς ἐπιστέλλειν*. Μετά αναφέρεται το νόημα του κειμένου, το οποίο χαρακτηρίζεται *μετὰ νοῦ*. Δηλαδή μετά από επεξεργασία, που επίσης μας παραπέμπει στο *Περὶ εὐρέσεως*. Η γλώσσα είναι αττική και, τέλος, μέσα από την επιστολή εμφανίζεται ο χαρακτήρας του επιστολογράφου. Σημαντικό εδώ είναι ότι ο όρος *τεχνικῶς* έχει θετική σημασία.

¹ Migne, 1860, τ.78, 1403-4 (Evieux, 1997, §1401).

² Migne, 1860, τ.78, 1489-90 (Evieux, 2000, §1575.6-10): *λόγω δὲ μετρίω χρηταί οὔτε ὑπὸ τύφου ἐξυβρίζοντι οὔτε ὑπὸ ταπεινότητος ἐξευτελιζομένω. Εἰ γὰρ καὶ ἡ φράσις εἶη ἀναττικιστος, ἀλλά γε τὰ ὑποδείγματα καὶ τὸ εἰς εὐλάβειαν βλέπειν διαναστήσει τοὺς φοιτητάς*. Διευκρινίζει πως αν ένα κείμενο δεν είναι γραμμένο σε αττική γλώσσα, τότε πρέπει να δίνεται μεγάλη βαρύτητα στο περιεχόμενο. Αυτό όμως δεν αφορά μονάχα τις επιστολές, στις οποίες σαφώς εφαρμόζεται, αλλά το σύνολο των λόγων.

³ Migne, 1860, τ.78, 1461 (Evieux, 2000, §1504.1-5). Για παράδειγμα: *Τῶν συγγραφέων οἱ μὲν αἰσχροὺν ἠγοῦνται μὴ σαφὲς εἰπεῖν, οἱ δὲ ἐν τῇ ἀσαφείᾳ τίθενται τὴν ἰσχύν· καὶ οἱ μὲν τιμῶσι τὸ μέτριον, οἱ δὲ ἕξω φέρονται τῶν καιρῶν· οἱ μὲν τῶν ἡκριθωμένων ὧτων στοχάζονται, τοῖς δὲ ἀρκεῖ τὰ μειράκια σεῖσαι*

⁴ Foerster, 1921, §528.1: *ὅς τοιαύτην ἡμῖν φέρων ἐνέθηκας εἰς τὴν ἐπιστολὴν τὴν ἡχώ, ὥστε κατειχόμεν μὲν ὑπ' αὐτῆς καὶ πρὸς τὸ κάλλος ἐπήδων θαυμάζων τῶν ὀνομάτων τὴν ὥραν οὐχ ἦττον ἢ αὐτὴν ὁ Πᾶν τὴν θεόν*.

⁵ Foerster, 1921, §528.4.

⁶ Foerster, 1922, §1242.3.

⁷ Cribiore, 2007, 171.

⁸ Foerster, 1922, §1283.3. Επίσης Cribiore, 2007, 171.

Εκτός από την μίμηση αρχαίων προτύπων, οι επιστολές του Ναζιανζηνού προς τον Νικόβουλο έδειξαν ότι αντικείμενα προς μίμηση ήταν και επιστολές συγχρόνων. Το ίδιο δείχνει και η επ. 1132 του Λιβάνιου. Ο αποδέκτης του ήθελε να μιμηθεί το ύφος του, κάτι που μοιάζει να κατάφερε σύμφωνα με τον ρήτορα¹.

Η σημασία του ύφους στην παρούσα εποχή είναι μεγάλη, καθώς οι παραπάνω συγγραφείς θα αποτελέσουν πρότυπα, πλάι στους κλασικούς επιστολογράφους. Ο κάθε συγγραφέας έχει ένα δικό του ύφος, το οποίο σε μεγάλο βαθμό καθορίζεται από το ποσοστό που χρησιμοποιεί ρητορικά σχήματα και περίπλοκη σύνταξη. Ο Βασίλειος είναι περισσότερο κατανοητός σε σχέση με τον Ναζιανζηνό, ο οποίος κάνει περισσότερο εκτεταμένη χρήση ρητορικών σχημάτων. Ο Βασίλειος δίνει έμφαση κυρίως στο νόημα, όχι αφήνοντάς το ακαλλώπιστο, αλλά χωρίς η καλαισθησία να είναι σε βάρος του νοήματος, κάτι που ενστερνίζεται σε μεγάλο βαθμό και ο Πηλουσιώτης. Όταν ο επιστολογράφος θέλει να επαινέσει το ύφος κάποιου, χρησιμοποιεί εικόνες της φύσης, ειδικά όσες σχετίζονται με την μελωδικότητα. Αυτό δείχνει την σημασία του ρυθμού του λόγου. Εκείνο όμως που δεν συναντάμε, είναι πλήθος άμεσων αναφορών σε συγκεκριμένα στοιχεία ύφους. Οι περισσότερο συγκεκριμένες αναφορές έχουν να κάνουν με τον αττικισμό, καθώς η ορθή αττική σύνταξη και λεξιλόγιο αποτελούν θεμελιώδη στοιχεία ύφους μιας επιστολής. Τέλος, αναφορικά με τα εγχειρίδια, ο Δημήτριος όριζε ως ύφος των επιστολών το *ίσχνό* και το *χαρίεν*, κάτι που επαληθεύεται μέσα από τις επιστολές. Αρκετές είναι οι έμμεσες αναφορές που παραπέμπουν σε άλλα εγχειρίδια ρητορικής. Το κυριότερο από τα εγχειρίδια είναι το *Περί ιδεών* του Ερμογένη, καθώς εντοπίζονται απηχήσεις από τα κεφάλαια αναφορικά με τη *σαφήνεια*, την *αλήθεια* και τη *γλυκύτητα*. Μπορεί σε τέτοια εγχειρίδια να μην υπάρχουν άμεσες αναφορές στην επιστολογραφία, όμως διάφορα είδη ύφους αντιστοιχούν περισσότερο με κάποια είδη γραφής και λιγότερο με κάποια άλλα. Πολύ σημαντική είναι η προσαρμογή του ύφους του αποστολέα, ανάλογα με την παιδεία και τον χαρακτήρα του αποδέκτη.

3.3 Λακωνικότητα

Εκκινώντας από τον Βασίλειο, στο προοίμιο της επ. 19 με παραλήπτη τον Ναζιανζηνό, γράφει: *Γράμμα ἦλθε μοι πρῶην παρὰ σοῦ, ἀκριβῶς σόν, οὐ τοσοῦτον τῷ χαρακτήρι τῆς χειρὸς ὅσον τῷ τῆς ἐπιστολῆς ιδιώματι. Ὀλίγα γὰρ ἦν τὰ ῥήματα, πολλὴν διάνοιαν παριστῶντα*². Ο Βασίλειος αναγνωρίζει τον αποστολέα της προηγούμενης επιστολής, όχι τόσο από τον γραφικό του χαρακτήρα (*τῷ χαρακτήρι τῆς χειρὸς*)³, αλλά από την λακωνικότητά της (λίγες λέξεις με πλήθος νοήματος), πράγμα που μοιάζει να είναι χαρακτηριστικό του Γρηγορίου. Απαντά με μία εξίσου λακωνική επιστολή (11 σειρές). Η ίδια επιστολή κλείνει με την φράση: *πάντως δὲ οὐδεὶς πόνος Λακωνικῆς ἐπιστολῆς. ὁποῖαί εἰσιν αἱ παρὰ σοῦ ἐκάστοτε πρὸς ἡμᾶς ἀφικνούμεναι*⁴. Η φράση αυτή αφήνει αμφιβολίες σχετικά με την εκτίμηση που έτρεφε στις σύντομες επιστολές.

Η διστακτικότητα του Βασιλείου απέναντι στη λακωνικότητα φαίνεται καλύτερα μέσα από την επ. 57, όπου αναφέρει ότι: *ὥστε, ὅταν λάβωμεν εἰς χεῖρας τὴν ἐπιστολήν σου, πρῶτον μὲν τὸ μέτρον αὐτῆς ἐπισκοποῦμεν καὶ τοσοῦτον αὐτὴν ἀγαπῶμεν ὅσῳ περ ἂν περισσεύῃ τῷ πλήθει. ἔπειτα διεξιόντες, τῷ μὲν αἰεὶ προστυγχάνοντι τοῦ λόγου χαίρομεν, τῷ τέλει δὲ τῆς ἐπιστολῆς προσεγγίζοντες δυσχεραίνουμεν. Οὕτω πᾶν ὅτι περ ἂν εἴπῃς τοῖς γράμμασιν ἔνεστι ἀγαθόν. Ἀπὸ γὰρ ἀγαθῆς καρδίας ἀγαθόν ἐστὶ τὸ περισσεῦον*⁵. Περιγράφει παραστατικά την στιγμή που παίρνει στο χέρι του την επιστολή. Αρχικά βλέπει την έκτασή της και ύστερα, καθώς την διαβάσει, δυσανασχετεί όταν καταλαβαίνει ότι φτάνει στο τέλος. Με την περιγραφή αυτή συμπεραίνουμε, ότι όταν ο αποστολέας γράφει περίτεχνες επιστολές, ή στέλνει σημαντικές πληροφορίες, το να ξεπεράσει το αποδεκτό όριο είναι κάτι που συγχωρείται. Στα εγχειρίδια εξάλλου δεν υπάρχει ακριβής αναφορά για κάποιο όριο στην έκταση των επιστολών. Η επ. 63, ένα εγκώμιο για τον αποδέκτη της, προφέρει μία ένδειξη για το όριο αυτό. Προς το τέλος διαβάζουμε: *τὰ ἄλλα ὅσα αὐτὸς μὲν διὰ πολλῆς τῆς πρὸς ἡμᾶς ὀμιλίας ἀπρηθιμήσατο, ἡμῖν δὲ γράφειν οὐκ ἦν δυνατόν,*

¹ Foerster, 1922, §1132.1: *Ἐμαυτὸν εὖρον ἐν τοῖς γράμμασιν· οὕτως ἀκριβῶς ἐπορεύου τὴν αὐτὴν. τοῦτι δὲ δεῖγμα μὲν εὐφύιας, οὐπω δὲ κρίσις ὀρθή. Τῶν γὰρ σοφῶν, οἷς ἀρέσκειν φῆς, δέδοικα μὴ τινες ἀναφανέντες σοφώτεροι καὶ σὲ τὸν μιμούμενον καὶ πρὸς ὃν βλέπεις κακοὺς ἀμφοτέρους δείξωσι.*

² Courtonne, 1957, §XIX.1-4. Βλ. επίσης Dennis, 1988, 156-7.

³ Μεταφορικά ίσως εδώ να εννοείται και το ύφος.

⁴ Courtonne, 1957, §XIX.9-11.

⁵ Courtonne, 1957, §LVII.11-18.

ἵνα μὴ ἔξω τοῦ μέτρου τὴν ἐπιστολὴν προαγάγωμεν¹. Ο Βασίλειος κλείνει τὴν ἐπιστολὴ στο σημεῖο αὐτό ὥστε νὰ μὴν ξεπεράσει τὸ μέτρο. Ἡ ἐπιστολὴ ἀριθμεῖ 26 σειρές, κάτι που σήμερα ἀντιστοιχεῖ περίπου σὲ μία ἐκδοτικὴ σελίδα. Ὄντως, πολλές ἐπιστολές τοῦ 4^{ου} αἰ. ἔχουν παρόμοια ἔκταση, ὄχι ὅμως ὅλες.

Ἡ ἐπ. 116 ἀπευθύνεται στὸν Φιρμῖνο καὶ στο προοίμιό της ὁ Βασίλειος παραπονιέται ὅτι τοῦ γράφει σπάνια καὶ σύντομες ἐπιστολές². Ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐλαττωμένη συχνότητα τῶν γραμμάτων που δέχεται, ὁ Βασίλειος θεωρεῖ πὼς καὶ οἱ σύντομες ἐπιστολές δεν ἀρμόζουν. Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ διαβάζουμε: *Εἰ μὲν οὖν ὁ αὐτὸς διέμεινας σεαυτῶ, οὐκ ἂν πλῆθος γραμμάτων ἐπεζητοῦμεν, ἀλλ' ἤρκει ἡμῖν τοσοῦτον· «ὁ δεῖνα τῶ δεῖνι· ὑγιαίνειν ἡμᾶς ἴσθι καὶ ἔρρωσο.»*³. Αὐτὸ θα ἦταν ἡ πιο σύντομη ἐπιστολὴ που μποροῦσε νὰ στείλει κάποιος. Μία συντομότερη ἐπιστολὴ εἶναι ἡ 304: *Οὗτός ἐστιν ὑπὲρ οὗ καὶ πρότερον διελέχθην σοι διὰ τοῦ διακόνου. ἐπειδὴ οὖν ἔχω ἤκε τὴν ἐπιστολὴν παρ' ἡμῶν, ἀπέλθοι ἔχων ἂ βούλεται παρὰ σοῦ*⁴.

Στὴν ἐπ. 154 διαβάζουμε: *ἐνώρισε δέ σου τὴν διάθεσιν ἡμῖν τὸ γράμμα αὐτάρκως. Εἰ γὰρ καὶ μικρὸν ἦν τῶ πλήθει τῶν συλλαβῶν, ἀλλὰ τῆ γε ὀρθότητι τῆς διανοίας ἀρκοῦσαν ἡμῖν τῆς προαιρέσεως τὴν ἀπόδειξιν ἔδωκε*⁵. Μία λοιπὸν σύντομη ἐπιστολὴ μπορεῖ, με σωστὴ χρῆση ἐννοιῶν, νὰ περιέχει ἐκτενές νόημα. Ἀν θέλουμε τώρα νὰ δοῦμε μία ἐκτενὴ ἐπιστολὴ τοῦ Βασιλείου, ἓνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ ἐπιστολὴ 244 στὸν Πατρόφιλο, ἐπίσκοπο τῶν Αἰγῶν. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἔχει ἔκταση 274 σειρῶν⁶. Στὴν ἐπόμενη ἐπιστολὴ που τοῦ στέλνει (250) ἀναφέρει ὅτι δεν θέλει νὰ μακρολογῆσει ξανά⁷.

Περνώντας στὸν Ναζιανζηνό, στὴν ἐπ. 50 σχολιάζει: *ἐμοὶ δὲ τὸ μὲν πάντα ἐκδιηγῆσθαι, τὰ τῶν ἐπισκόπων καὶ τὰ τῆς ἐπιστολῆς, ἐφ' ἧ σὺ δυσχεραίνεις, ὅθεν τ' ἠρξάμεθα καὶ ὅπῃ προέβημεν καὶ εἰς ὃ κατελήξαμεν, μακρότερον ἢ κατ' ἐπιστολὴν εἶναι φαίνεται καὶ οὐκ ἀπολογίας μᾶλλον ἔργον ἢ ἱστορίας*⁸. Τὸ ἀπόσπασμα ἀφορᾷ μία προηγούμενη ἐπιστολὴ που εἶχε λάβει καὶ στὴν ὁποία ἀναφέρονταν διάφορα προβλήματα τῆς ἐπισκοπῆς. Τὸ πλῆθος τῶν προβλημάτων κάνει τὸν Γρηγόριο νὰ υποστηρίξει πὼς ἀν θελήσει νὰ ἐπαναλάβει ὅσα διάβασε δεν θα γράφει ἐπιστολὴ, ἀλλὰ ἡ ἱστορίας⁹. Ἡ ἐντονη ἀντίθεση δείχνει ὅτι ὁ Γρηγόριος, σὲ ἀντίθεση με τὸν Βασίλειο, δεν φαίνεται νὰ ἐκτιμᾷ τις ἐκτενείς ἐπιστολές¹⁰. Σημαντικότερη εἶναι ἡ ἐπ. 54, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸν ὀρισμὸ τοῦ Ναζιανζηνοῦ γιὰ τὴν λακωνικότητα: *Τὸ λακωνίζειν οὐ τοῦτο ἐστίν, ὅπερ οἶει, ὀλίγας συλλαβὰς γράφειν, ἀλλὰ περὶ πλείστων ὀλίγας. Οὕτως ἐγὼ καὶ βραχυλογώτατον Ὅμηρον λέγω πολὺν τὸν Ἀντίμαχον. Πῶς; Τοῖς πράγμασι κρίνων τὸ μῆκος, ἀλλ' οὐ τοῖς γράμμασι*¹¹. Δεν μένει μόνο στὴν συντομία τῆς ἐπιστολῆς. Ἐπιθυμῶ ἓνα ὄριο, ἀνάλογο με τὸ νόημα ὅσων πρόκειται νὰ εἰπωθῶν. Ὅσα ἀναγράφονται στὴν ἐπιστολὴ πρέπει νὰ ἐκφράζονται στοχευμένα, με τὸν καλύτερο τρόπο, ὥστε οἱ σκέψεις νὰ ἀποτυπώνονται με ὅσο τὸ δυνατόν λιγότερες λέξεις. Ἡ ἐπ. 23 τοῦ Γρηγορίου Νύσσης εἶναι ἄλλο ἓνα παράδειγμα υπερβολικῆς λακωνικότητος: *Φεῖδομαι πολλῶν λόγων, ἐπειδὴ φεῖδομαι τῶν σῶν καμάτων. ὑπομνήσθητι τῶν σεαυτοῦ, καὶ πάντα ἔξει τῶ Φαιδίμῳ καλῶς. τάχους χρεῖα τῆ χάριτι· μέχρι τούτου ἡμῶν ἢ παράκλησις*¹².

Σημαντικὲς ἐπισημάνσεις κάνει καὶ ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης γιὰ τὴν ἔκταση τῶν ἐπιστολῶν. Στὴν ἐπ. 5.538 γράφει: *χρῆ κὰν τῶ λέγειν, κὰν τῶ γράφειν τιμᾶν τὸ μέτριον· καὶ μὴ ἔξω τῶν καιρῶν φέρεσθαι, εἰ μὴ γε ἡ τῶν ἀκροατῶν βραδυτῆς ἀναγκάσειεν ἄκοντα τὸν λέγοντα, καὶ ἐπὶ τὸ μακρηγορεῖν ἐκβιάζοιτο*¹³. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ἰσίδωρος ἐκφράζει μία καθαρὰ ἀρνητικὴ ἀπόψη γιὰ τὸ μακρηγορεῖν. Ὑποστηρίζει

¹ Courtonne, 1957, §LXIII.14-19. Εγκωμιάζει τὸν Ἐλπίδιο.

² Courtonne, 1961, §CXVI.1-6: *καὶ σπάνια σου τὰ γράμματα καὶ μικρὰ ταῦτα, ἢ ὅκνω τοῦ γράφειν ἢ ἄλλως τὸν ἐκ τοῦ πλῆθους κόρον διαφεύγειν οἰκονομοῦντος ἡπου καὶ πρὸς βραχυλογίαν ἑαυτὸν συνειθίζοντος. Ἡμῖν μέντοι οὐδὲν ἐξαρκεῖ, ἀλλὰ κὰν ὑπερβάλλῃ τῶ πλήθει, τῆς ἐπιθυμίας ἐστὶν ἐλάττω, διὰ τὸ βούλεσθαι πάνθ' ἕκαστα μανθάνειν περὶ σοῦ.*

³ Courtonne, 1961, §CXVI.9-12.

⁴ Courtonne, 1966, §CCIV

⁵ Courtonne, 1961, §CLIV.20-23.

⁶ Courtonne, 1966, 73-83.

⁷ Courtonne, 1966, §CCL.7-10: *πλὴν ἀλλ' ἐπειδὴ πάλιν ὀρῶ μακρὸν μοι τὸν λόγον γινόμενον, εἰ μέλλομι πρὸς ἕκαστον τῶν ἐπεσταλμένων παρὰ τῆς σῆς συνέσεως ἀποκρίνεσθαι, τοσοῦτον λέγω.*

⁸ Gallay, 1964, §L.2.

⁹ Ὁ ὀρος ἱστορία ἔχει πολλές ἐννοιες. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀναφέρεται σὲ κάποιο εἶδος διήγησης (εφόσον τὸ φέρνει σὲ σύγκριση με τὴν ἀπολογία). Στὸ ἀντίστοιχο λήμμα τοῦ Lampe ὁ ὀρος σχετίζεται στενά με τις γραφές καὶ τὴν ἐκκλησία (Lampe, 1961, 678-679). Ἴσως παραπέμπει στὶς ἱστορίες τῆς ἐκκλησίας, ὅπως αὐτὴ τοῦ Εὐσεβίου, γραμμὴν στὶς ἀρχές τοῦ 4^{ου} αἰ. (Καρπόζηλος, 1997, τ.Α', 57-66).

¹⁰ Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ συντομότερα ἔργα σὲ πρόζα, ἐνῶ ἡ ἱστοριογραφία ἀπὸ τὰ ἐκτενέστερα.

¹¹ Gallay, 1964, §LIV.

¹² Maraval, 1990, §XXIII.

¹³ Migne, 1860, τ.78, 1629-30.

πως όποιος είναι πολύλογος στον προφορικό λόγο, τέτοιος θα είναι και στις επιστολές του. Ο επιστολογράφος δεν πρέπει να ξεφεύγει από το θέμα του και όσα ταιριάζουν στην περίπτωση (*μη ἔξω τῶν καιρῶν φέρεσθαι*). Με περισσότερο γλαφυρό τρόπο παρουσιάζει το ίδιο αίτημα στην επ. 5.360: *εἰ τὸ πλέον τῶν ἀναγκαίων λέγειν, οὐκ ἔστιν ἀνδρός, τὸ πλέον τῶν ἀναγκαίων γράφειν, εἴη γυναικός. Οὐκοῦν καὶ λέγοντες καὶ γράφοντες τὴν συμμετρίαν τιμῶμεν*¹. Η πολυλογία εμφανίζεται ως γυναικεία αδυναμία.

Περισσότερο αναλυτικός γίνεται στην επ. 3.57: *συντομία ἀληθῆς μετὰ σαφηνείας, οὐχ ἡ τῶν ἀποδείξεων παράλειψις, ἀλλ' ἡ τῶν μηδὲν τῷ προκειμένῳ συμβαλλομένων παραίτησις. ὥσπερ γὰρ τὰ ἔξωθεν ὑποθέσεως παρέλκον τιθέναι, οὕτως ἀναγκαῖον μηδὲν τῶν πρὸς σύστασιν παραλιμπάνειν. Μὴ τοίνυν μηδ' αὐτὸς, εἰ ἀγωνιστικὸς καὶ ἀποδεικτικὸς ἐμπέσοι λόγος, αἰτιῶ τὸ μῆκος, ἀλλ' ἐκεῖνο σκόπει, ὅτι σαφηνίσει ἄλλως οὐχ οἶον τε ἦν τὸ ζητούμενον, εἰ μὴ πολλῇ περιδρομῇ ἐχρήσατο. Εἰ μὲν γὰρ ἀποφίνασθαι προκείτο, σύντομος ἔστω ὁ λόγος εἰ δὲ ἀποδείξει, ἀνάγκη καὶ εἰς μῆκος μὲν εκταθῆναι, πᾶσαν δὲ περιττότητα καὶ ταυτολογίαν διαφυγεῖν*². Ζητά την συντομία, όχι όμως σε βάρος της ρητορικής του κειμένου. Πρώτη θέση έχει η σαφήνεια των λεγομένων, τα οποία πρέπει να παρουσιαστούν καθαρά. Η μεγάλη έκταση, όμως, θα κάνει την επιστολή να μοιάζει με δικανικό λόγο (*ἀγωνιστικὸς καὶ ἀποδεικτικὸς*). Σε αυτό το σημείο πρέπει να τονίσουμε τον αυθορμητισμό του λόγου τον οποίο οι θεωρητικοί ζητάνε, και φαίνεται να δέχεται και ο Ισίδωρος. Χρειάζεται σαφήνεια, μέσω πάντα της ρητορικής, όχι όμως στον βαθμό να θεωρηθεί η επιστολή ρητορικός λόγος³.

Στην επ. 561 του Λιβανίου έχουμε άλλο ένα σχόλιο σχετικά με το όριο των επιστολών: *Ἐγένετο καὶ Ἀρισταίνετος ἡμῖν εἰς τῶν πολλῶν ὁ πρότερον τῶν σοφῶν καὶ τὰς ἐπιστολὰς πῆχσει καὶ σπιθαμῇ μετρεῖ, κἂν μακρὰς μὴ λάβῃ, δεινὰ πέπονθε καὶ ἠδίκηται. ἐγὼ δὲ σε ἥδωιν εἰδῶτα μέτρα τῶν λόγων εἶναι τὰ πράγματα· πάντως δὲ ὁ τῶν λόγων νόμος καὶ τὸ τῶν ἐπιστολῶν περιλαμβάνει μέρος*⁴. Ο Αρισταίνετος (αποδέκτης) προσπαθεί με «πήχες και σπιθαμές» να μετρήσει τις επιστολές που παίρνει, και μέσα από μια χιουμοριστική εικόνα κλαίει και οδύρεται όταν δεν είναι μεγάλες. Όπως ο Ναζιανζηνός, έτσι και ο Λιβάνιος θεωρεί ότι η έκταση των επιστολών πρέπει να είναι ανάλογη του θέματος (*μέτρα τῶν λόγων εἶναι τὰ πράγματα*)⁵. Ενδιαφέρουσα είναι και η παρατήρηση πως οι κανόνες που ορίζουν τις επιστολές, αποτελούν κομμάτι των κανόνων που ορίζουν την λογοτεχνία γενικότερα (*ὁ τῶν λόγων νόμος καὶ τὸ τῶν ἐπιστολῶν περιλαμβάνει μέρος*). Σε αυτό το σημείο ίσως εννοεί ότι η επιστολογραφία αποτελεί μέρος του συνόλου της ρητορικής εκπαίδευσης, αν σκεφτούμε ότι λόγος είναι ό,τι γράφεται με βάση τους κανόνες τις ρητορικής.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, παρατηρούνται οι εξής κανόνες σχετικά με τη συντομία. Οι επιστολές της περιόδου αυτής είναι κατά βάση σύντομες. Αν πρέπει να ορίσουμε ένα όριο, το μέτρο της συντομίας αντιστοιχεί σε 25 περίπου εκδοτικές γραμμές, μία δηλαδή σελίδα. Δεν είναι όμως μόνο το όριο από μόνο του που έχει σημασία, αλλά και πως ο συγγραφέας θα ενσωματώσει τα νοήματά του μέσα στα όρια αυτά. Ο Ναζιανζηνός, όπως και άλλοι επιστολογράφοι της εποχής, επισημαίνουν ένα όριο με βάση το νόημα. Το θέμα και οι δυνατότητες του επιστολογράφου θα καθορίσουν το όριο. Επιπλέον, σε καμία περίπτωση η συντομία δεν θα επισκιάσει την σαφήνεια της επιστολής, αλλά και δεν θα την στερήσει ρητορικής. Ο Βασίλειος θεωρεί ότι σε συγκεκριμένες περιπτώσεις ο κανόνας πρέπει να παρακάμπτεται. Αυτές οι περιπτώσεις είναι είτε η ανάγκη πληροφόρησης, είτε συγκεκριμένες περιπτώσεις φίλων, από τους οποίους θέλει να έχει ένα εκτενές δείγμα γραφής. Όμως, το τελευταίο μπορεί απλά να αποτελεί το ρητορικό σχήμα της *ὑπερβολής*, με το οποίο θέλει να ευχαριστήσει τον αποστολέα⁶.

¹ Migne, 1860, τ.78, 1544.

² Migne, 1860, τ.78, 767-70.

³ Περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την ανάγκη της παρουσίας αιτιολογίας και σαφήνειας, στα γραπτά όμως γενικότερα, μας δίνουν οι επιστολές 5.430 (Migne, 1860, τ. 78, 1579-80) και 5.544 (Migne, 1860, τ.78, 1631-2). Στην εργασία του, ο Ανδρέου Π. (βλ. σ. 27, υπ. 8) υποστηρίζει ότι ο Πηλουσιώτης είναι κυρίως σύντομος στις συμβουλευτικές του επιστολές. Στις ερμηνευτικές όμως δεν τηρεί πιστά την συντομία. Σε μερικές εντοπίζει εκτενέστερα έργα, σε επιστολική μορφή (σελ. 51-52 της εργασίας του).

⁴ Foerster, 1921, §561.2. Επίσης Criboire, 2007, 171.

⁵ Η ίδια φράση συναντάται στο *Ἐπιστολιμαῖοι χαρακτήρες*: *τὸ μὲν οὖν μέγεθος τῆς ἐπιστολῆς ὡς πρὸς τὰ πράγματα* (Foerster, 1927, §50.1-2), αλλά και στην επ. 51 του Ναζιανζηνού (βλ. σ. 15).

⁶ Για την *ὑπερβολή* βλ. Lausberg, 1998, 263-4.

3.4 Επιστολικό προοίμιο

Κάτι το οποίο παρατηρείται στις επιστολές του Γρηγορίου Νύσσης, είναι ότι αρκετές φορές δηλώνει ποιο είναι το προοίμιο, κάτι που δεν συναντάμε στους άλλους πατέρες του 4^{ου} αι. Στο προοίμιο της επ. 4 παρουσιάζει μία αλληγορία με την ισημερία¹. Αφού παραβάλλει άλλα θέματα, ανακαλεί την εικόνα του προοιμίου για να την αναλύσει με την εξής φράση: *οὐκοῦν ἐπανακλητέον ἡμῖν τὸ προοίμιον*². Στην επ. 7, μετά το προοίμιο, εισάγει με τον εξής τρόπο το κυρίως μέρος του γράμματος: *ταῦτα προοιμιάζομαι διὰ τὴν δυστυχή τραγωδίαν*³. Στην επ. 11, εκτός από το να ορίζει ξανά ότι γράφει προοίμιο, διερωτάται και πώς να το δομήσει: *ζητῶν τι προσφυγὲς καὶ οἰκτεῖον τῷ γράμματι δοῦναι προοίμιον, ἀπὸ μὲν τῶν ἐμοῖ συνήθων, λέγω δὴ τῶν γραφικῶν ἀναγνωσμάτων, οὐκ εἶχον ὅτω και χρήσομαι, οὐ τῷ μὴ εὐρίσκειν τὸ συμβαῖνον, ἀλλὰ τῷ περιττὸν κρίνειν πρὸς οὐκ εἰδότας τοιαῦτα γράφειν· ἢ γὰρ περὶ τοὺς ἔξωθεν λόγους σπουδὴ τοῦ μηδεμίαν τῶν θείων μαθημάτων ἐπιμέλειαν ἔχειν ἀπόδειξις ἡμῖν γέγονεν. Οὐκοῦν ἐκεῖνα μὲν σιωπήσομαι, ἐκ δὲ τῶν σῶν πρὸς τὴν λογιότητά σου προοιμιάσομαι*⁴. Επειδή ο παραλήπτης φαίνεται να ήταν παγανιστής και δεν θα γνώριζε την χριστιανική γραμματεία, αποφασίζει να μην προοιμιάσει την επιστολή με αναφορές σε χωρία των γραφών, αλλά στην κλασική γραμματεία. Μάλιστα μοιάζει να ξαναγράφει προοίμιο με αναφορές στον Όμηρο⁵, πράγμα που δείχνει την ύπαρξη δύο προοιμίων (το πρώτο ως σχόλια πάνω στο δεύτερο). Παρατηρούμε ότι ο αποστολέας προσαρμόζει το ύφος της επιστολής στο ύφος και τον χαρακτήρα του παραλήπτη. Σε πολλές επιστολές, μετά το προοίμιο, θέτει μία ρητορική ερώτηση, σχετικά με την αιτία που τον ωθεί να γράψει. Απαντώντας την ερώτηση, μεταβαίνει συνειρμικά στο κύριο θέμα, το οποίο παρομοιάζει με την εικόνα του προοιμίου⁶.

Με το προοίμιο ασχολείται και η επ. 153 του Ιουλιανού, η οποία κατατάσσεται στις χρονολογικώς ακαθόριστες: *Πάντων μὲν ἔνεκα μοι τὸ σῶμα διάκειται μετρίως, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὰ τῆς γνώμης ἔχει καλῶς. Οἶμαι δὲ ἐγὼ τούτου προοίμιον εἶναι μηδὲν κρεῖττον ἐπιστολῇ φίλῳ παρὰ φίλου πεμπομένη. Τίνος οὖν ἐστὶ τὸ προοίμιον; Αἰτήσεως, οἶμαι. Τις δὲ ἢ αἰτήσις;*⁷. Το καλύτερο προοίμιο για μια επιστολή είναι η δήλωση ότι ο αποστολέας είναι καλά σωματικά και ψυχικά, ιδιαίτερα σε μία φιλική επιστολή (*ἐπιστολῇ φίλῳ παρὰ φίλου πεμπομένη*). Το αίτημα είναι η επιθυμία του να ανταλλάσσουν επιστολές.

Παρατηρήσεις για το προοίμιο υπάρχουν και σε επιστολές του Λιβάνιου. Στο προοίμιο της επ. 101 ισχυρίζεται ότι, αν κάποιος ζητήσει χάρη από τον παραλήπτη του, χωρίς όμως να τον έχει ωφελήσει προηγουμένως, ακριβώς γι' αυτό πρέπει να βοηθηθεί. Ειδικά αν ο ίδιος έχει βοηθήσει επανειλημμένα άλλους γνωστούς⁸. Στη συνέχεια γράφει: *Τί οὖν αἰτοῦμεν; ἀλλ' ὅπως μὴ μου μέμνη τὸ προοίμιον ὡς μακρὸν ὑπὲρ μικρῶν· τῇ φύσει μὲν γὰρ ὁ δώσει οὐ μέγα, τῇ δὲ τῶν λαμβανόντων ἡδονῇ μέγα*⁹. Δηλώνει ότι όσα προηγήθηκαν ήταν το προοίμιο και αναφέρει ότι ήταν και εκτενές. Μοιάζει υπερβολικό για το θέμα που του γράφει, καθώς αυτό που θα του προσφέρει ο αποδέκτης δεν είναι σημαντικό, όμως για τον ίδιο που το ζητά είναι. Με τον τρόπο αυτό περνά συνειρμικά στο θέμα της επιστολής, το οποίο είναι το αίτημά του.

Στην επ. 704 διαβάζουμε: *οὐδὲν οἶμαι δεῖν προοιμιάζεσθαι χάριν αἰτοῦντα παρὰ φίλου. Οὐκοῦν εὐθύς, ὁ δεῖ σε ποιεῖν, ἐρῶ*¹⁰. Όπως στην προηγούμενη, έτσι και στην παρούσα επιστολή, ο Λιβάνιος θέλει να ζητήσει μία χάρη από τον αποδέκτη του. Δηλώνει ότι δεν χρειάζεται προοίμιο για όποιον ζητά χάρη από φίλο. Αυτό το απόσπασμα ξενίζει, δεδομένου του προοιμίου της επ. 101. Στην επ. 1497 όμως διαβάζουμε: *Ἄνελε, πρὸς Ἑρμοῦ, τουτὶ τὸ προοίμιον ἐκ τῶν σῶν πρὸς ἐμὲ γραμμάτων, οὔτε γὰρ τῶν σῶν λόγων οὔτε τῆς οὔσης ἡμῖν πρὸς ἀλλήλους φιλίας ἄξιον. ἀπλῶς δὲ οὕτως γράφειν· πραχθήτω τὸ καὶ τό,*

¹ Βλ. σ. 37.

² Maraval, 1990, §IV.28.

³ Maraval, 1990, §VII.6-7.

⁴ Maraval, 1990, §XI.1-9.

⁵ Maraval, 1990, §XI.13-14: *ἢ περὶ τῶν πρωτείων τῆς ἀρετῆς Ὀδυσσεῖ πρὸς τὸν Τηλέμαχον μάχη*. Το υπόλοιπο της επιστολής έχει αρκετές ακόμα παραπομπές στην Οδύσεια: *ὥσπερ τὸν Λαέρτην* (§17) *Ἡμεῖς δὲ οἴσομεν τὴν τραχεῖαν Ἰθάκην* (§27-28) κ.τ.λ.

⁶ Οι περισσότερες από τις ερωτήσεις αυτές έχουν παρόμοια μορφή: *τί μοι βούλεται τῆς ἐπιστολῆς ἢ ὑπόθεσις;* (επ. 4), *τί οὖν μοι τὸ διήγημα βούλεται;* (επ. 9), *τί οὖν ὁ λόγος μοι βούλεται;* (επ. 12,19), *τί βουλόμενος ἐντεῦθεν προοιμιάζομαι;* (επ. 21) *ἀλλὰ τί μοι βούλεται τοῖς γράμμασι (...);* (επ. 28). Άλλου είδους ρητορικές ερωτήσεις σχετικά με το προοίμιο βρίσκουμε στις επ. 7, 8, 11, 14 και 21.

⁷ Bidez, 1972, §153.1-7.

⁸ Foerster, 1921, §103.1-2.

⁹ Foerster, 1921, §103.3.

¹⁰ Foerster, 1921, §405.1.

καὶ τῷ δεῖνι βοήθει, καὶ τὸν δεῖνα φίλει. ὁ γὰρ τοῖς τυράννοις παρὰ τῆς ἀρχῆς ἐστὶ, τοῦτ' ἐστὶ παρὰ τῆς φιλίας τοῖς φίλοις· διαφέρει δὲ τοσοῦτον, ὅσον τοῖς μὲν ὑπηρετοῦντες ἀχθόμεθα, τοῖς δὲ ὑπουργοῦντες ἠδόμεθα¹. Ο Λιβάνιος θεωρεῖ ὅτι οἱ ἐπιστολές του ἀποδέκτη του ἀρχίζουν με ἓνα ἀπαράδεκτο προοίμιο (ἢ δὲν ἔχουν καν) καὶ αὐτὸ τον προσβάλλει κυρίως γιατί οἱ ἐπιστολές του ἀποτελοῦν ἀπλᾶ ἀπαιτήσεις, που ὁ Λιβάνιος καλεῖται νὰ πραγματοποιήσῃ. Δηλώνει ὅτι οἱ ἐπιστολές του δὲν εἶναι αὐτὸ που ἀρμόζει μεταξύ φίλων, ἀλλὰ νιώθει σαν νὰ εἶναι ὑπηρετῆς του, ἐνῶ σε μίᾳ ἐπιστολῇ θὰ ἠθέλε νὰ χαίρεται ὡς βοηθός του. Ἐπίσης, οἱ ἐπιστολές δὲν ἀντικατοπτρίζουν τὴν παιδεία καὶ τὴ συγγραφικὴ ἰκανότητα του ἀποστολέα (*οὔτε γὰρ τῶν σῶν λόγων*). Μάλιστα, συμπληρώνει, *καί μοι παρέστη δόξα τις, ὡς ἐγὼ μὲν τῷ σχήματι τῆς παρακλήσεως τιμῶμαι*². Εἶναι παράξενο που στὴν μίᾳ ἐπιστολῇ δηλώνει ὅτι ἓνα αἴτημα σε φίλο δὲν χρειάζεται προοίμιο, ἐνῶ στὴν ἄλλῃ παραπονιέται γιὰ τὸ προοίμιο, τὸ ὁποῖο ὁ ἀποδέκτης του εἶχε παραλείψει ἢ δὲν εἶχε παρουσιάσει ἐπαρκῶς.

Ἀν μπορεῖ νὰ γίνῃ μίᾳ κάπως γενικευμένη ἀντιστοιχία στα μέρη τῆς ἐπιστολῆς με τὸ ὕφος, τότε τὸ ὕφος του προοιμίου εἶναι περισσότερο περίτεχνο καὶ ρητορικὸ σε σχέση με τὸ κυρίως θέμα τῆς ἐπιστολῆς. Με ὅρους σύγχρονους τῶν ἐπιστολογράφων, τὸ *παίζων* ἀντιστοιχεῖ στο προοίμιο καὶ τὸ *σπουδάζων* στο κυρίως θέμα. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης εἶναι ὁ μόνος που δηλώνει ρητὰ τὸ σημεῖο μετάβασης ἀπὸ τὸ προοίμιο στο κυρίως μέρος, στὸν βαθμὸ που ἡ μετάβαση στους ὑπόλοιπους ἐπιστολογράφους γίνεταί σιωπηρά, με τὸ κείμενο νὰ ρέει σαν νὰ μὴν ὑπάρχει διαχωρισμὸς στα μέρη τῆς ἐπιστολῆς³. Ἐπίσης, τὸ προοίμιο εἶναι ἓνα πολὺ σημαντικὸ κομμάτι, τοῦ ὁποῖου ἡ παράλειψη ἢ ἡ μὴ ρητορικὴ ἐπεξεργασία μπορεῖ νὰ ἐπιφέρει ἀρνητικὸς χαρακτηρισμοὺς. Ἀκόμα καὶ προοίμια που μοιάζουν ἀτημέλητα ἢ σχεδὸν ἀνύπαρκτα, ἀποτελοῦν ρητορικὲς κατασκευές, ὅπως αὐτὸ στὴν ἐπ. 704 του Λιβάνιου⁴.

3.5 Ἡθοποιία

Ἀπὸ τα εγχειρίδια του δευτέρου κεφαλαίου ἐγένε ἐμφανὲς ὅτι ἓνα ἀπὸ τα προγυμνάσματα, ἡ *ἠθοποιία*⁵, ἀποτελεῖ κομμάτι τῆς ἐκπαίδευσης γιὰ τὴ συγγραφὴ ἐπιστολῶν. Μάλιστα, τοῦ εἶδους αὐτοῦ ἡ ἀσκηση εἶχε προσθέσει στις ὑπάρχουσες συλλογές ἐπιστολογράφων πλήθος πλαστῶν ἐπιστολῶν. Μάρτυρας γιὰ τὸ φαινόμενο εἶναι ἡ ἐπ. 58 του Βασιλείου. Σε αὐτὴ κατηγορεῖ τὸν ἀδελφὸ του, Γρηγόριο Νύσσης, ὅτι του ἐστῆλε τρεῖς πλαστὲς ἐπιστολές, τις ὁποῖες εἶχε υπογράψει ὡς ἄλλο πρόσωπο. Συγκεκριμένα, διαβάζουμε σχετικά με τὴν πρώτη πλαστὴ ἐπιστολή: *μίαν συμπλέξας ἐπιστολὴν ἐκόμισας, ὡς παρὰ τοῦ αἰδεσιμωτάτου ἐπισκόπου καὶ κοινοῦ θεοῦ ἡμῶν, ἀπατῶν με, οὐκ οἶδα ἀνθ' ὅτου. ἐδεξάμην ὡς παρὰ ἐπισκόπου διὰ σοῦ κοιμισθεῖσαν. Τί γὰρ οὐκ ἔμελλον; ἐπέδειξα πολλοῖς τῶν φίλων ὑπὸ περιχαρείας, ἠὲ χαρίστησα τῷ θεῷ. ἠλέχθη τὸ πλάσμα, αὐτοῦ τοῦ ἐπισκόπου διὰ τῆς ἰδίας φωνῆς ἀρνησαμένον*⁶. Ὁ Βασίλειος λοιπὸν ευχαριστημένος που ἔχει λάβει τὴν ἐπιστολή, φτάνει στο σημεῖο νὰ τὴν δείξει καὶ σε ἄλλους. Ὅταν, ὁμως, μαθαίνει ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἐπίσκοπο ὅτι δὲν ἦταν δική του, νιώθει ντροπιασμένος. Ἀκολουθεῖ μίᾳ δευτέρῃ πλαστῇ ἐπιστολῇ: *δευτέραν πάλιν ἀπέδωκάν μοι, ὡς διὰ τοῦ οἰκέτου σου Ἀστερίου παρ' αὐτοῦ τοῦ ἐπισκόπου μοι ἀποστελεῖσαν. Οὐδὲ ἐκεῖνη ἀληθής· αὐτὸς ὁ ἐπίσκοπος διεμαρτύρατο ἐπὶ τοῦ αἰδεσιμωτάτου ἀδελφοῦ Ἀνθίμου, ὡς αὐτὸς ἡμῖν ἀπήγγειλε*⁷. Γιὰ ἄλλῃ μίᾳ φορὰ ὁ ὑποτιθέμενος ἀποστολέας διαμαρτύρεται γιατί ἡ ἐπιστολή που ἔχει λάβει ὁ Βασίλειος δὲν προέρχεται ἀπὸ ἐκεῖνον. Ὅταν, λοιπὸν, δέχεται ἐπιστολή του ἀδελφοῦ του, γράφει: *Τρίτην πάλιν Ἀδαμάντιος ἦκε πρὸς ἡμᾶς κομίζων. Πῶς ἔδει δέξασθαι τὰ διὰ σοῦ καὶ τῶν σῶν πεμπόμενα; Ἡὺξάμην ἂν λίθου καρδίαν ἔχειν, ὥστε μῆτε τῶν παρελθόντων μεμνήσθαι, μῆτε τῶν παρόντων αἰσθάνεσθαι*⁸.

¹ Foerster, 1922, §1497.1.

² Foerster, 1922, §1497.2.

³ Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἰδιαιτερότητα θὰ μπορούσε νὰ λειτουργήσῃ καὶ ὡς πειστήριο, ὅτι ἀμφίβολες ἐπιστολές, ὅπως ἡ ἐπιστολή 1 εἶναι ὄντως δικές του, καθὼς ἡ ἐπιστολή αὐτὴ περιέχει ἐνδειχὴ γιὰ τὸ προοίμιο, ὅπως οἱ ὑπόλοιπες.

⁴ Σε σύγχρονες μελέτες, ἀντικείμενο ἐρευνας ἀποτελοῦν καὶ οἱ ἀρχοτέλειες τῶν ἐπιστολῶν. Γιὰ μίᾳ τέτοια μελέτῃ στὴ βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία βλ. Grünbart, 2001.

⁵ Lausberg, 1998, 366-372 ὡς ρητορικὸ σχῆμα (μαζὶ με τὴν προσωποποιία που εἶναι μέρος τῆς) καὶ 495-496 ὡς ἀσκηση στα προγυμνάσματα. Σε γενικὲς γραμμές εἶναι τὰ λόγια που θὰ ἔλεγε ἓνα πρόσωπο σε μίᾳ συγκεκριμένη συγκυρία (Rabe, 1913, 20 καὶ Rabe, 1926, §34.2-3: *Ἡθοποιία ἐστὶ μίμησις ἠθους ὑποκειμένου προσώπου*).

⁶ Courtonne, 1957, §LVIII.5-13.

⁷ Courtonne, 1957, §LVIII.13-17.

⁸ Courtonne, 1957, §LVIII.18-22.

Ο Γρηγόριος ίσως ενέργησε κατ' αυτόν τον τρόπο, ώστε να επαναφέρει την επικοινωνία μεταξύ των ατόμων και φαίνεται να απέτυχε. Σίγουρα όμως πέτυχε να κάνει τον Βασίλειο να πιστέψει πως οι επιστολές αυτές προέρχονταν από τα άτομα που ήθελε να πιστέψει πως τις έστειλαν. Εφόσον ήταν δυνατόν αυτό να συμβεί μεταξύ προσώπων που αντάλλαξαν επιστολές, ήταν ακόμα πιο εύκολο ένας αντιγραφείας κάποιου κώδικα να συμπεριλάβει επιστολές που δεν ανήκαν σε ένα πρόσωπο και ήταν απλά μίμηση του ύφους του προσώπου αυτού.

Ένα παράδειγμα διάδοσης μίας ψευδεπίγραφης επιστολής, ενώ ο επιστολογράφος ζει, είναι η επ. 223 του Βασιλείου. Η επιστολή είναι ιδιαίτερα εκτενής και ξεκινάει με το μοτίβο της σιγής, η οποία παύει όταν πλέον είναι ανάγκη¹. Ο λόγος που ο Βασίλειος σπάει την σιωπή του, είναι η διάδοση μίας επιστολής που τον ψέγει σχετικά με τις θεολογικές του θέσεις: *Ἐπτά γὰρ πρότερον ἡμέραις τοῦ εἰς τὰς ἐμὰς ἀφικέσθαι χειῖρας ἐράνη ἡ ἐπιστολή, οἱ ἐξ ἐτέρων διαδεξάμενοι ἐτέροις ἐμελλον παραπέμπειν. Οὕτω γὰρ ἐπενόησαν ἕνα ἐνὶ παραδιδόναι, ἵνα ταχεῖα αὐτῆς κατὰ πᾶσαν τὴν χώραν γένηται ἡ διάδοσις*². Κάποιοι διαδίδανε μία επιστολή, υποτίθεται γραμμένη από τον Βασίλειο. Όταν το χειρόγραφο αυτό ήδη είχε κυκλοφορήσει, εφτά μέρες μετά ο Βασίλειος το δέχτηκε και αποφάσισε να απαντήσει με μία ομολογία πίστης.

Αρκετά σημαντική, όσον αφορά το θέμα της ηθοποιίας, είναι η επ. 141 του Ναζιαζηνού. Η επιστολή αυτή απευθύνεται στον Ολύμπιο. Ήδη από το προοίμιό της δηλώνεται ξεκάθαρα ότι πρόκειται για μία παράκληση: *πάλιν φιλανθρωπίας καιρός, καὶ πάλιν ἐγὼ τολμηρὸς γράμμασι πιστεύων παράκλησιν περὶ τοσοῦτου πράγματος*³. Η παράκληση αφορά την σωτηρία της πόλης της Διοκαιοσάρειας, τους κατοίκους της οποίας φαίνεται ο Ολύμπιος να θέλει να τιμωρήσει⁴. Η ιδιαιτερότητα έγκειται στη ρητορική που χρησιμοποιεί. Εκτός από το να παρακαλέσει ο ίδιος ο Γρηγόριος, πλάθει μία προσωποποιεία της πόλης, η οποία επίσης θα ζητήσει επιείκεια: *Δός μοι χειρα χαμαὶ κειμένη, βοήθησον ἀσθενούση. Μὴ συνεπιθῆ τῷ χρόνῳ, μηδὲ διαφθείρης τὰ Περσῶν λείψανα. Πόλεις ἐγείρειν σοι πρεπωδέστερον ἢ καταλύειν τὰς κεκμηκυίας. Γενοῦ πολιστῆς ἢ τῷ προσθεῖναι τι τοῖς οὖσιν ἢ τῷ φυλάζειν τὴν οὖσαν. Μὴ ἀνάσχη μέχρι τῆς σῆς ἀρχῆς εἶναι πόλιν, καὶ μετὰ σὲ μηκέτ' εἶναι· μηδὲ δοῦναι πονηρὸν τῷ χρόνῳ διήγημα, λαβεῖν ἀριθμουμένην ἐν πόλεσιν, καὶ καταλιπεῖν χωρίον ἀοίκητον τὴν ποτε πόλιν ὄρεσι καὶ κρημνοῖς καὶ ὕλαις μόναις γνωριζομένην.* Ταῦτα μὲν ποιεῖτω καὶ λεγέτω πρὸς τὴν σὴν φιλανθρωπίαν ἢ τοῦ πλάσματος πόλις⁵. Αφού πρώτα φτιάξει μία σκηνική παρουσίαση της πόλης ως ικέτιδας που πενθεί⁶, στη συνέχεια μας παρουσιάζει τα φορτισμένα λόγια της, όπου και το ασύνδετο δημιουργεί μία κλιμακωτή φόρτιση. Η συγκεκριμένη εικόνα της πόλης ως ικέτιδας αποτελεί απόηχο της δραματικής λογοτεχνίας.

3.6 Εἶδη (τύποι) επιστολῶν

Ένα άλλο ζήτημα αφορά κανόνες που έχουν να κάνουν με συγκεκριμένους τύπους επιστολῶν. Ο Βασίλειος στην επ. 84 θέλει να ζητήσει μία διευκόλυνση από τον κυβερνήτη. Δεν θέλει να δείξει στον αποδέκτη του ότι η επιστολή έχει ως μόνη αιτία το ζήτημα που προέκυψε, αλλά ότι αποτελεί και φιλικό χαιρετισμό: *Τὸ οὖν παράδοξον ἐν τούτῳ ὅτι, ἄπερ ἠνυχόμην ὑπάρξει, ταῦτα γενόμενα οὐκ ἐδεχόμην. Αἴτιον δὲ ὅτι αἰσχύνομαι δοκεῖν μὴ φιλίας ἔνεκεν καθαρῶς, ἀλλὰ με εἰσήλθεν ἐκεῖνο (ὃ καὶ σὲ βούλομαι διανοηθέντα μὴ τοι νομίζειν ἡμᾶς ἐμπορικῶς μᾶλλον ἢ φιλικῶς ποιεῖσθαι τὰς διαλέξεις), ὅτι χρή τι διάφορον ἔχειν τὰς τῶν ἀρχόντων προσήσεις παρὰ τοὺς ιδιώτας*⁷. Διαχωρίζει την εμπορική από την φιλική επιστολή και διευκρινίζει ότι γράφει το δεύτερο (κατηγορώντας εμμέσως άλλους ότι γράφουν εμπορικές επιστολές με τις συνεχείς τους επικλήσεις)⁸. Το πρώτο μισό της επιστολής είναι ένα εγκώμιο και στο δεύτερο μισό διατυπώνει το αίτημά του⁹.

¹ Courtonne, 1966, §CCXXIII.1.1-45.

² Courtonne, 1966, §CCXXIII.7.18-23.

³ Gallay, 1967, §CXLI.1.

⁴ Συγκεκριμένα ο Γρηγόριος υποστηρίζει όχι ότι θέλει απλώς να την τιμωρήσει, αλλά να την καταστρέψει. Αυτό μάλλον αποτελεί ρητορική ὑπερβολή, παρά τον πραγματικό του σκοπό.

⁵ Gallay, 1967, §CXLI.3-4.

⁶ Gallay, 1967, §CXLI.3: *Ἐπὲρ τῆς Διοκαιοσαρέων ὁ λόγος, τῆς ποτε πόλεως, νῦν δὲ οὐ πόλεως, εἰ μὴ σὺ νεύσειας ἡμερον. Ταύτην σοι προσπίπτειν νόμισον δι' ἡμῶν, καὶ φωνὴν ἐχέτω καὶ σχῆμα πενθικὸν περικείσθω καὶ κειράσθω κόμας, ὥσπερ ἐν δράματι, καὶ τούτους ποιείσθω πρὸς σὲ τοὺς λόγους.*

⁷ Courtonne, 1957, §LXXXIV.1.5-13.

⁸ Hunger, 2010, Α', 308-309. Οι υπηρεσιακές επιστολές «γράφονταν με αφορμή πρακτικούς σκοπούς και απευθύνονταν προς αρχές ή υπηρεσιακά πρόσωπα».

⁹ Courtonne, 1957, §LXXXIV.2.1-4: *Μετὰ δὲ τὴν εὐχὴν δέξαι καὶ τὴν ὑπὲρ τοῦ ἀθλίου γέροντος ἰκεσίαν.*

Στην επ. 272 αναλύει την διαφορά μεταξύ φιλίας και κολακείας. Αφού ανοίξει την επιστολή με την αναφορά στις διαβολές που έμαθε ότι γίνονταν εναντίον του στον Σωφρόνιο (ο οποίος είναι και ο αποδέκτης της επιστολής), γράφει: *οἱ διὰ τὸ ἀπορεῖν οἰκείου ἀγαθοῦ δι' οὗ γνωρισθῶσιν ἐκ τῶν ἀλλοτρίων κακῶν ἑαυτοὺς συνιστῶσιν. Καὶ σχεδὸν ὡσπερ ἡ ἐρυσίβη τοῦ σίτου ἐστὶ φθορὰ ἐν αὐτῷ γινομένη τῷ σίτῳ, οὕτω καὶ ἡ κολακεία τὴν φιλίαν ὑποδυομένη λύμη ἐστὶ τῆς φιλίας*¹. Διαχωρίζει ένα στοιχείο, το οποίο δεν ταιριάζει σε μία φιλική επιστολή, τον ψόγο. Όποιος προβαίνει σε διαβολές απέναντι σε άλλους, ενώ υποδύεται τη φιλία, είναι κόλακας παρά φίλος. Μία τέτοια παρατήρηση θα χωρούσε σε κάποια ανάλυση σχετικά με την φιλική επιστολή. Αναφορά στην κολακεία κάνει και ο Γρηγόριος Νύσσης στην επ. 18. Αφού έχει προηγηθεί εγκώμιο γράφει: *εἰ δὲ μὴ θωπεῖαν τινὰ καὶ ψευδῆ κολακείαν τὸν ἡμέτερον λόγον ὑπολήψη (...)* πάντως πιστεύεις τοῖς λεγομένοις, ὅτι τὴν συνεχῆ τῶν δακρῶν ἐπιρροὴν ἢ τῶν γραμμάτων χάρις, οἷόν τι φάρμακον ἰαματικὸν τοῖς ὀφθαλμοῖς γενομένη². Ειδικά η τελευταία δήλωση θέλει να δείξει ειλικρινή συναισθήματα³.

Στο προοίμιο της επ. 132 του Ναζιανζηνού διαβάζουμε: *ἀπαιτεῖς, εὐ οἶδα, τὰ φιλικὰ, καὶ εἰ τολμηρότερον ἄλλως τὸ γράφειν*⁴. Εδώ η επιστολή εμφανίζεται ως σύμβολο φιλίας και γίνεται αναφορά στην φιλική επιστολή. Το να γράφει σε κάποιον που δεν έχουν φιλικές σχέσεις δεν μοιάζει πρέπον. Στο προοίμιο της επ. 174, παρατηρούμε ότι η έννοια του αγώνα απαντάται και στην φιλική επιστολή: *νικῶ σε τοῖς φιλικοῖς· ἐπιστέλλω γὰρ πρότερος, ὡς ὄρας. καὶ οὐδ' ἂν ἐκαλλωπισάμην, εὖ ἴσθι (οὐ γὰρ ἐμόν), εἰ μὴ μέγα ἐποιοῦμην τὴν σὴν φιλίαν*⁵. Η καλαισθησία της επιστολής μάλιστα συνδέεται με την εκτίμηση του προσώπου στο οποίο γράφει. Στην επ. 188 παρουσιάζει ὅσα συνδέουν φιλικὰ δύο άτομα και αποτελούν κατά βάση τον λόγο ανταλλαγῆς επιστολῶν: *ἀττικὸς σὺ τὴν παιδευσιν; ἀττικοὶ καὶ ἡμεῖς. νέων προκαθέξῃ; πάσης ἡλικίας ἡμεῖς. τυποῖς πρὸς λόγον; ἡμεῖς πρὸς ἦθος*⁶. Δεν είναι τυχαίο το ὅτι το πρώτο χαρακτηριστικό που αναφέρεται είναι η αττική παιδεία, εφόσον αυτό είναι το κύριο γνώρισμα της αριστοκρατίας (ο πυρήνας της επιστολικῆς επικοινωνίας). Επιπλέον διαχωρίζονται ἄλλα χαρακτηριστικά, ὅπως το ὅτι ο παραλήπτης δίνει κυρίως βαρύτητα στο ὕφος του λόγου (εἶναι σοφιστής)⁷, ενώ ο Ναζιανζηνός, ἔχοντας και την χριστιανική παιδεία, στο ἦθος⁸. Για το θέμα της κοινῆς παιδείας βλέπουμε και την αναφορά της επ. 199, ανάμεσα στα υπόλοιπα κοινὰ με τον παραλήπτη⁹.

Περνώντας στις εγκωμιαστικές επιστολές, ο Ναζιανζηνός στέλνει την επ. 10 για να εγκωμιάσει τον παραλήπτη του: *ποῦ νῦν οἱ σοφισταί; Τι σιωπῶσιν οἱ περὶ τὴν ποίησιν; Τίνας λόγους ἀμείνους ἐπιζητοῦσιν ἢ τίνα λαμπρότεραν ὑπόθεσιν; Νῦν ἔδει πᾶσαν μὲν ἐπὶ σοὶ κινηθῆναι γλῶσσαν μουσικὴν τε καὶ ἑναρμόνιον, πᾶσαν μὲν δ' ὑψηλὸν τι καὶ διαπρύσιον ἠχῆσαι ῥητορικὴν, οὐ ταῦτη μόνον ὅτι χρέος ἀπάντων χρεῶν δικαιοσύτην ἄρχοντα δεξιὸν ἀνυμνεῖσθαι τοῖς λόγοις, ἀλλ' ὅτι καὶ τὸν ἐν ἀμφοτέροις ἄκρον ἀμφοτέροις κοσμεῖν οἰκειότατον*¹⁰. Η επιστολή αρχίζει με υψηλό ρητορικό ὕφος (ὅπως φαίνεται ἀπὸ τις τρεῖς ρητορικές, ασύνδετες, ερωτήσεις) παρά την επιταγή της θεωρίας για απλούστερο ὕφος. Κάνει ιδιαίτερη νύξη στην μουσικότητα ως ιδιότητα που περιέχει η ρητορική του (*γλῶσσαν μουσικὴν τε καὶ ἑναρμόνιον πᾶσαν μὲν δ' ὑψηλὸν τι καὶ διαπρύσιον ἠχῆσαι ῥητορικὴν*), η οποία θα χρησιμοποιήσει κάθε δυνατό μέσο για τον εγκωμιασμό (*ἀνυμνεῖσθαι τοῖς λόγοις*). Παρόλο που γράφει επιστολή, το προοίμιό του ἔχει καθαρά χαρακτήρα ενός εγκωμίου.

Στην επ. 164, γράφει στον παραλήπτη του σχετικά με μία επιστολή που ἔλαβε: *καὶ μνημονεύεις ἡμῶν, καὶ δεξιούσαι τοῖς γράμμασι, καὶ πριστίθης ἐπαίνους, οὐχ ἴν' ἐπαινήσης (συνήμι γὰρ σου τῆς φιλοσοφίας), ἀλλ' ἵνα κρείττους ποιήσης καὶ προαγάγης εἰς τοῦμπροσθεν, αἰσχνομένους μὴ τοιούτους*

¹ Courtonne, 1966, §CCLXXII.1.6-10.

² Maraval, 1990, §XVIII.21-27.

³ Για το θέμα αυτό βλ. σ. 27-28, όπου παρουσιάζεται η ἀλήθεια του Ερμολόγου.

⁴ Gallay, 1967, §CXXXII.1.

⁵ Gallay, 1967, §CXXIV.1.

⁶ Gallay, 1967, §CLXXXVIII.1.

⁷ Η μετάφραση της φράσης *τυποῖς πρὸς λόγον* στην κριτική έκδοση είναι «tu formes à l'eloquence?» (Gallay, 1967, 78-9).

⁸ Παρόμοια θέση με αυτή που ἔχει και ο Βασίλειος στην πραγματεία του *Πρὸς τοὺς νέους*, ὅπως ἂν ἐξ' Ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων. Ο Βασίλειος θεωρεῖ ὅτι οἱ νέοι πρέπει να διαβάζουν παγανιστές συγγραφείς, αντλώντας ἀπὸ αὐτούς, ἐκτός ἀπὸ το ὕφος, τα ἠθικά στοιχεία: *ὅταν μὲν [τάς] τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν πράξεις ἢ λόγους ὑμῖν διεξίωσιν, ἀγαπᾶν τε καὶ ζηλοῦν, καὶ ὅτι μάλιστα πειρᾶσθαι τοιούτους εἶναι, ὅταν δὲ ἐπὶ μοχθηροῦς ἀνδραῖς ἔλθωσι τῆ μιμήσει, ταῦτα δεῖ φεύγειν ἐπιφρασσομένους τὰ ὧτα οὐχ ἥττον ἢ τὸν Ὀδυσσεᾶ φασὶν ἐκεῖνοι τὰ τῶν Σειρήνων μέλη* (Boulenger, 1965, §4.6-11).

⁹ Gallay, 1967, §CXIX.2: *Πολλὰ γὰρ ἐστὶν οἷς προθύμως ἂν δοῖς τὴν χάριν, τὸ γῆρας, ἡ ἀρρωστία, ἡ κοινωνία τῶν λόγων (εἴπερ τι καὶ τὸ ἡμέτερον ἐν λόγοις).*

¹⁰ Gallay, 1964, §X.1.

φαίνεσθαι οἶους ὑπολαμβάνεις¹. Σε αυτό το χωρίο παρουσιάζει το σχέδιο ενός άρθρου επαίνου σε επιστολή. Η αναφορά στον παραλήπτη, η ευχαριστία προς το πρόσωπό του και τέλος ο έπαινος, όχι δίχως λόγο, αλλά για να τον κάνει καλύτερο. Ο Γρηγόριος επίσης ακολουθεί το μοτίβο της ταπεινότητας, υποστηρίζοντας ότι δεν διαθέττει όσα προτερήματα του αποδίδει ο αποστολέας.

Σήμερα έχει γίνει ο διαχωρισμός σε υπηρεσιακές, φιλολογικές και ιδιωτικές επιστολές². Αυτός ο διαχωρισμός δεν έχει τεθεί μόνο σήμερα, αλλά αποτελούσε διαχωρισμό των επιστολογράφων της εποχής. Αυτό δείχνει η επ. 4 του Γρηγορίου Νύσσης: *Ξένιον δὲ ἡμέτερον τὸ διὰ τοῦ γράμματός σοι προσαγόμενον αὐτὸ τὸ γράμμα ἐστίν, ἐν ᾧ λόγος μὲν τις περιηγηθισμένος ταῖς καλλιφώνοις τε καὶ εὐσυνθέτοις τῶν λέξεων ἔστιν οὐδεὶς, ὡς διὰ τοῦτο δῶρον τὴν ἐπιστολὴν τοῖς φιλολόγοις νομίζεσθαι, ἀλλ' ὁ μυστικὸς χρυσὸς ὁ τῆ πίστει τῶν χριστιανῶν*³. Ακολουθεί ανάλυση του λόγου που εορτάζεται το Πάσχα μετά την εαρινή ισημερία⁴. Υπαινίσσεται ότι η επιστολή θα φανεί ξένη στον αποδέκτη, εφόσον δεν περιέχει το πρέπον ύφος μιας φιλολογικής επιστολής, το οποίο παρουσιάζει σύντομα με τον χαρακτηρισμό, *ἐν ᾧ λόγος μὲν τις περιηγηθισμένος ταῖς καλλιφώνοις τε καὶ εὐσυνθέτοις τῶν λέξεων ἔστιν οὐδεὶς*. Η επιστολή, επειδή παρουσιάζει ένα ζήτημα που αφορά τον χριστιανισμό, εμπεριέχει λεξιλόγιο το οποίο παραπέμπει στις γραφές (γραμμένες στην ελληνιστική κοινή και χαμηλότερο ύφος) και όχι στους κλασικούς συγγραφείς. Υπάρχει η υπόνοια διαχωρισμού των στόχων ανάμεσα στην κλασική και χριστιανική παιδεία και γραμματεία, όπου η πρώτη αφορά το ηθικό κομμάτι και η δεύτερη το αισθητικό (και ταιριάζει περισσότερο σε μία φιλολογική επιστολή).

Σημαντική είναι και η επ. 16 του ίδιου, για τον λόγο ότι καταγράφει διάφορα είδη επιστολών. Αυτές τις χωρίζει σε δύο κατηγορίες: *γράμματα καταλλακτήρια, φιλοφροσύνη, σύμβολα, δῶρα, ἀγαπητικὰ διὰ γραμμάτων περιπλοκαί, ταῦτα ἐστὶ τῆς σφαίρας ἢ ἔνδειξις ἢ κατὰ τὸ δεξιὸν προδεικνυμένη· ἀλλ' ἀντὶ τῆς ἐλπισθείσης διὰ τούτων εὐφροσύνης κατηγορίαί, συσκευαί, διαβολαί, μέμψεις, ἐγκλήματα, μονομερῶν ἀποφάσεων ὑφαρπαγαί*⁵. Έχουμε κατηγορίες οι οποίες αποτελούν και όρους με τους οποίους θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μία επιστολή. Το ότι όμως αυτά ίσως δεν αποτελούν στοιχεία ύφους έχει να κάνει με το ότι είναι συστατικά *γραμμάτων*, όρος που αναφέρεται στην επιστολή ως είδος⁶.

Το προοίμιο της επ. 19 αφορά την περιγραφή των διάφορων αλλαγών, τις οποίες κάνει ο ζωγράφος στο πρόσωπο που θέλει να απεικονίσει, ώστε να το αναδείξει. Πολλές φορές όμως οι αλλαγές που γίνονται είναι τέτοιες, που πλέον ο πίνακας δεν απεικονίζει το πρόσωπο⁷. Ακολουθεί ο λόγος που παρουσιάζει την εικόνα αυτή: *τί οὖν ὁ λόγος μοι βούλεται; Εἶδον ἐν τοῖς γράμμασι τῆς ἀγάπης σου οἶον ἀνδριάντα τινὰ πρὸς τὸ ἀκρότατον ἀπικριβωμένον, ᾧ ὄνομα ἦν ἐγώ, ἐμὲ γὰρ ἐδήλου τὸ γράμμα· ἀλλ' ἐπειδὴ ὡσπερ ἐν κατόπτρῳ τῷ βίῳ ἐγὼ τῷ ἑμαυτοῦ κατὰ πᾶσαν ἀκρίβειαν ἐνιδόν, ἑμαυτὸν ἔγνω παμπόλυν κεχωρισμένον τῆς διὰ τοῦ λόγου γραφῆς*⁸. Ακόμα και στο εγκώμιο φαίνεται να υπάρχουν όρια. Το εγκώμιο, σύμφωνα με τον Γρηγόριο Νύσσης πρέπει κυρίως να αποσκοπεί στο να αναδείξει τα υπάρχοντα χαρακτηριστικά του ατόμου και όχι να προσθέτει επιπλέον. Βέβαια, το παραπάνω χωρίο αποτελεί και μία εικόνα του μοτίβου της ταπεινώσεως.

3.7 Κανονικές επιστολές

Από τον Βασίλειο, τέτοιου είδους επιστολές είναι οι 188, 199 και 217. Καταρχήν, σε σχέση με την έκτασή τους, και οι τρεις αριθμούν αρκετές τυπογραφικές σελίδες⁹. Οι επιστολές αυτές απαντούν σε ερωτήσεις (*ζητήματα*)¹⁰ που είχαν τεθεί προηγουμένως από τον παραλήπτη. Ίσως σε αυτές είναι δυνατόν να ανιχνεύσουμε κάποια σύνδεση με τις «ερωταποκρίσεις» της Ύστερης Αρχαιότητας, οι

¹ Gallay, 1967, §CLXIV.3.

² Hunger, 2010, Α', 308-14. Οι φιλολογικές διαχωρίζονται σε δύο επιμέρους κατηγορίες: Τις φιλολογικές και φιλολογικές ιδιωτικές, οι οποίες με την σειρά τους έχουν άλλες υποκατηγορίες.

³ Maraval, 1990, §IV.16-24.

⁴ Maraval, 1990, §IV.28-77.

⁵ Maraval, 1990, §XVI.12-18.

⁶ Τωμαδάκης, 1993, 29-30. Μπορούμε να βρούμε και αρκετές ομοιότητες με τα εγχειρίδια που περιέχουν τύπους επιστολών, ειδικά του Ψευδο-Δημητρίου (Weichert, 1910). *Φιλοφροσύνη* = φιλικός, *σύμβολα* = συμβουλευτικός, *μέμψεις* = μεμπτικός. Ομοιότητες και με Ψευδο-Λιβάνιο (Foerster, 1927). *Φιλοφροσύνη* = φιλική, *διαβολαί* = διαβλητική.

⁷ Maraval, 1990, §XIX.1-27.

⁸ Maraval, 1990, §XIX.27-33.

⁹ Courtonne, 1961, 120-131, 154-164 και 208-217.

¹⁰ Σημαντικοί όροι για τις ερωτήσεις είναι τα *προβλήματα*, *ζητήματα* και *ἀπορίαί*, ενώ για τις απαντήσεις οι *λύσεις* (Papadoyannakis, 2006).

οποίες εμφανίζονται συχνά γύρω στα 400 μ.Χ., και η συγγραφή τους εντείνεται πριν τους Σκοτεινούς Αιώνες και την περίοδο που ακολουθεί¹.

Στον Ναζιανζηνό κανονικές επιστολές θεωρούνται οι 101, 102, 202 και 243². Στην εισαγωγή της κριτικής έκδοσης του Gallay, επισημαίνεται ότι δεν συμπεριλαμβάνονται στην έκδοσή των επιστολών, καθώς η χειρόγραφη παράδοση τις κατατάσσει στις πραγματείες³. Γενικά τα ρητορικά στοιχεία είναι κάπως περιορισμένα σε αυτές τις επιστολές-πραγματείες, που στοχεύουν κυρίως στην σαφήνεια, ώστε να απαντήσουν δογματικά ζητήματα. Αξίζει να υπογραμμισθεί η παρατήρηση των εγχειριδίων για το σπάσιμο του κανόνα, ο οποίος θέτει πως όταν επιστολές στοχεύουν σε εκτενέστερη ανάλυση συγκεκριμένων θεμάτων, τότε αποτελούν πραγματεία με χαιρετισμό⁴. Η θέση αυτή ανταποκρίνεται στην αλήθεια, αφού όχι μόνο ο χαιρετισμός αλλά και άλλα στοιχεία παραπέμπουν σε επιστολή, όπως βλέπουμε στο προοίμιο της επιστολής 102: *ἐπειδὴ πολλοὶ, προσελθόντες τῇ σῇ εὐλαβείᾳ, πληροφορίαν ζητοῦσι περὶ πίστεως, καὶ διὰ τοῦτο ἀπήτησας ἡμᾶς ἀγαπητικῶς σύντομον ὄρον τινὰ καὶ κανόνα τοῦ ἡμετέρου φρονήματος, διὰ τοῦτο ἐγράψαμεν τῇ σῇ εὐλαβείᾳ*⁵. Οι πραγματείες αυτές, σε επιστολική μορφή, σίγουρα διατηρούσαν χαρακτηριστικά και της επιστολογραφίας.

Οι κανονικές επιστολές, όπως και γενικά επιστολές που αφορούν χριστιανικά δόγματα, σχετίζονται με τη θεωρία των στάσεων, όπως την συντάμε στο *Περὶ Στάσεων* του Ερμογένη. Μία συγκεκριμένη κατηγορία στάσεων είναι οι *νομικές*, οι οποίες αφορούν συζήτηση πάνω σε νομικά κείμενα⁶. Στις κανονικές επιστολές, την θέση του νομικού κειμένου παίρνει κυρίως η αγία γραφή και άλλα πατερικά κείμενα.

3.8 Ορισμός του είδους

Στις επιστολές γίνονται αναφορές στον ορισμό και τη λειτουργία της επιστολογραφίας. Στην επ. 73 του Βασιλείου, η επιστολή ορίζεται ως σύμβολο μνήμης⁷. Ένα γράμμα προς κάποιον δείχνει ότι ο αποστολέας τον σκέφτεται⁸. Παρόμοια αντίληψη βρίσκεται και στην επ. 77 (ανεπίγραφη): *ἀλλ' ἐπειδὴ τὰ ἅπαξ ἡμῖν παρὰ τοῦ θεοῦ χαρισθέντα μένει βέβαια καὶ ταῖς ψυχαῖς ἀλλήλων ἐνοικοῦμεθα διὰ τῆς μνήμης, εἰ καὶ τοῖς σώμασι διωρίσμεθα, γράφωμεν γοῦν συνεχῶς καὶ φθεγγόμεθα πρὸς ἀλλήλους τὰ ἀναγκαῖα*⁹. Οι αλληλογράφοι γράφουν και λένε τὰ ἀναγκαῖα μεταξύ τους, και πράγματι η εν λόγω επιστολή αριθμεί μόλις 16 τυπογραφικές σειρές. Στο προοίμιο της επ. 162, η ομιλία δύο προσώπων που βρίσκονται κοντά μοιάζει σημαντικότερη από την αλληλογραφία, αφού η ζωντανή παρουσία κάνει τον ομιλούντα να βλέπει την επιστολή σαν σκιά και ψέμμα: *πάνν μοι τῶν ἐπιστολῶν ὑπερορᾶν ἔπεισιν ὡς οὐδὲ σκιάς λόγον ἐκπληροῦν δυναμένων πρὸς τὴν ἀλήθειαν*¹⁰. Η επιστολή, ίσως λόγω των περιορισμών στην έκταση, φαίνεται κατώτερη του προφορικού λόγου, κάτι που θυμίζει την άποψη του Ισοκράτη, ο οποίος θεωρούσε κατώτερη την επιστολή έναντι του προφορικού λόγου¹¹. Όμως στην συνέχεια υποστηρίζει, ότι εφόσον αυτός είναι ο μοναδικός τρόπος επικοινωνίας, τότε δεν κρίνει ως μικρό πράγμα τις επιστολές¹².

Η λειτουργία της μνήμης τονίζεται και στην επ. 185: *Οὗτος γάρ ἐστιν ὁ τρόπος τῆς ὁμιλίας τοῖς τοσοῦτον διεξευγμένους τῷ σώματι, ὁ δι' ἐπιστολῶν, οὗ μὴ ἀποστερῶμεν ἀλλήλους, καθόσον ἂν ἐνδιδῶ τὰ πράγματα*¹³. Η επιστολογραφία αποτελεί τον μοναδικό τρόπο επικοινωνίας ατόμων που χωρίζονται

¹ Για ερωταποκρίσεις βλ. Papadougnakis, 2006 και Kazhdan, 1991γ, (ODB: «Erotapokriseis») 727.

² Τις επιστολές αυτές τις συναντάμε μόνο στην έκδοση της PG. Βλ. Migne, 1862, τ.37, 21-388.

³ Gallay, 1967, VII (Avant-Propos).

⁴ Radermacher, 1901, §228.3-4.

⁵ Migne, 1862, T. 37, 194.

⁶ Rabe, 1913, 39-40. Οι στάσεις που εμπίπτουν σε αυτή την κατηγορία είναι οι: *ρήτὸν καὶ διάνοια* (Rabe, 1913, 82-83), *ἀντινομία* (83-88), *συλλογισμός* (88-90) και *ἀμφιβολία* (90-92).

⁷ Courtonne, 1957, §LXXIII.1-8: *Σύμβολον δὲ μνήμης γράμματα, ἅπερ ἐπειδὴ ἐδεξάμην καὶ κατέμαθον τὸν ἐν αὐτῆς νοῦν.*

⁸ Σχετικά με το μοτίβο της μνήμης στις επιστολές βλ. Τωμαδάκης, 1993, 108-9. Με την μνήμη συνδέονται οι επιστολές και στο *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* του Μενάνδρου. Στο κεφάλαιο για τον προπεμπτικό λόγο, επικαλεῖται εκείνον που αναχωρεῖ να *παραμυθεῖσθαι τὴν ἀπόστασιν μνήμης καὶ λόγους* (Russel και Wilson, 1981, 132). Να απαλύνει τον πόνο της απόστασης μέσω της μνήμης και της λογοτεχνίας. Δηλαδή με την ανταλλαγή επιστολών.

⁹ Courtonne, 1957, §LXXVII.4-8.

¹⁰ Courtonne, 1961, §CLXII.2-6.

¹¹ Hutchinson², 2007, 289.

¹² Courtonne, 1961, §CLXII.6-10: *οὐ μικρὸν τί μοι κρίνειν τὸ τῶν ἐπιστολῶν ἔπεισι.*

¹³ Courtonne, 1961, §CLXXXV.8-11.

από απόσταση¹. Η επιστολή δεν αποτελεί περιγραφή (έκφραση) μόνο του σώματος του αποστολέα, αλλά και της ψυχής (της ψυχικής του διάθεσης), μια λειτουργία που μοιάζει με ηθοποιία, αλλά και εμφανίζεται στα εγχειρίδια επιστολογραφίας.

Στην επ. 194, προς τον Ζώιλο διαβάζουμε: *Εἴτε γὰρ ἡμῶν λόγων μέτεστιν, ἤδιστα λογίου ἀνδρὸς γράμμασιν ἐντευζόμεθα· εἴτε καὶ τὸ τῆς ἀγάπης καλὸν ὅσον ἐστὶ παρὰ τῆς Γραφῆς πεπαιδευμένα, τοῦ παντὸς ἀξίαν τιθέμεθα ἀνδρὸς ἀγαπῶντος ἡμᾶς ὁμίλιαν*². Οι μορφωμένοι νοιώθουν ευχαρίστηση να λαμβάνουν λόγια γράμματα από πεπαιδευμένους, μια σχέση που δημιουργείται από την κλασική παιδεία, ενώ πάλι οι «εκπαιδευμένοι» στην αγάπη των Γραφών, βάζουν πάνω απ' όλα την παρέα (το λόγο) ὁποῦ τους αγαπά.

Ο Ναζιανζηνός επικεντρώνει τον ορισμό της επιστολής στο εξής: η επιστολή δημιουργεί μία μορφή παρουσίας του αποστολέα στον παραλήπτη. Η επ. 30 δίνει την εντύπωση της ορατής παρουσίας του προσώπου: *στέργω τὰ τοῦ Καισαρίου, καὶ ὃ τί ποτ' ἂν ἴδω Καισαρίου γνώρισμα περιπτύσσομαι καὶ ἀσπάζομαι, καὶ οἶονεῖ αὐτὸν ὄραν δοκῶ καὶ συνεῖναι καὶ διαλέγεσθαι. Οἷον ἔπαθον καὶ νῦν ἐπὶ τοῖς σοῖς γράμμασιν. ὁμοῦ τε γὰρ ἀνέγων τὸ πρόγραμμα τῆς ἐπιστολῆς, τὸ γλυκὺ μοι πρᾶγμα καὶ ὄνομα, τὸν Φιλάγγριον, καὶ πάντα μ' ὑπεισηῆθε τὰ ποτε τερπνά*³. Ἀκόμα και το πρόγραμμα, δηλαδή η αναγραφή του ονόματος του αποστολέα, τον γεμίζει γλύκα και χαρά⁴.

Η συνομιλία μέσω επιστολῶν κρίνεται ως κατώτερη μορφή επικοινωνίας σε σχέση με τον προφορικό λόγο στην επ. 93: *ἄλλοι τῆς σῆς τελειότητος ἀπολαύουσιν· ἡμῶν δὲ μέγα κἂν εἰ τοῦτο ἔχοιμεν, σκιὰν ὁμιλίας τὴν ἐν τοῖς γράμμασιν*⁵. Η επιστολή συνδυάζει την δημιουργία της παρουσίας του αποστολέα, αλλά και την ψευδαίσθηση ως σκιά του πραγματικού λόγου, ὅπως φαίνεται στο κλείσιμο της επ. 201: *ἀλλ' ἐπιστέλλοις γε ἡμῶν, ὧ θαυμάσιε, καὶ τοῦτο ἔξομεν ἀντὶ σοῦ, σκιάν, ὃ δὴ λέγεται ἀντὶ σώματος*⁶. Πιο χαρακτηριστικό χωρίο γι' αυτή την σκιά δεν είναι ἄλλο ἀπὸ τη Νέκυια του Ομήρου· στον Κάτω κόσμο ο Οδυσσεύς βρίσκει τις ψυχές των νεκρῶν που παρουσιάζονται ως σκιές και αποτελούν μόνο ἓνα εἶδωλο των ζωντανῶν ἀνθρώπων⁷.

Ο Γρηγόριος Νύσσης, στην επ. 13 παρουσιάζει την επιστολή που ἔχει δεχτεί, ως φάρμακο και παρηγοριά στα βάσανά του⁸. Σε ἄλλο χωρίο (επ.18), το γράμμα εμφανίζεται ως εναργέστατη εἰκόνα της ψυχῆς του αποστολέα, που μοιάζει να εμφανίζεται γλυκειά σαν μέλι μπροστά στα μάτια του παραλήπτη: *τῆς γὰρ ψυχῆς σου τῆς ὄντως καλῆς εἶδον ἐναργεστάτην εἰκόνα ἐν τῇ τῶν γραμμάτων γλυκύτητι, οἷς ἡμᾶς, καθὼς φησί που τὸ εὐαγγέλιον, ἐκ τοῦ περισσεύματος τῆς καρδίας σου ἐμελίτωσας· καὶ διὰ τοῦτο αὐτὸν σε προσορᾶν καὶ τὴν ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς εὐφροσύνην καρποῦσθαι καὶ διὰ τῆς ἐν τοῖς γράμμασι φιλοφροσύνης ἐνόμιζον*⁹. Η επιστολή εμφανίζεται ξανά ως υποκατάστατο της φυσικῆς παρουσίας.

3.9 Σχέση επιστολῆς - γραμματοκομιστή

Ζήτημα αποτελεί το τι προοριζόταν να εκφρασθεῖ σε μία επιστολή και τι ὄχι. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τα ἀποσπάσματα που ἀκολουθοῦν, η επιστολή συχνά δεν αποτελοῦσε ἓνα ολοκληρωμένο γραπτό μήνυμα ἀλλὰ συνοδευόταν και ἀπὸ ἓνα προφορικό, που ο αποστολέας εἶχε ζητήσει να μεταφέρει ο γραμματοκομιστής¹⁰. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι η επ. 205 του Βασιλείου. Ἀφού παρουσιάσει

¹ Το ἴδιο μοτίβο συναντάμε και στην επ. 220: *Μεγάλην ὁ Κύριος ἔδωκε παραμυθίαν τοῖς ἀπολιμπανομένοις τῆς κατ' ὀφθαλμούς συντυχίας, τὴν διὰ τοῦ γράμματος ὁμίλιαν ἐξ ἧς ἐστὶ μανθάνειν οὐ τὸν σωματικὸν χαρακτήρα, ἀλλ' αὐτῆς τῆς ψυχῆς τὴν διάθεσιν* (Courtonne, 1961, §CCXX.1-4).

² Courtonne, 1961, §XCIV.7-11.

³ Gallay, 1964, §XXX.1-2.

⁴ Πολύ πιο σύντομα εμφανίζεται το ἴδιο μοτίβο στην επ. 68: *νῦν δὲ διὰ γραμμάτων πληρῶ τὰ τῆς παρουσίας* (Gallay, 1964, §LXVIII.1).

⁵ Gallay, 1964, §XCIII.2.

⁶ Gallay, 1967, §CCI.2.

⁷ Τις ψυχές των νεκρῶν ως σκιές βλέπουμε στην Οδύσεια στις κ.495 και λ.204-224, ὅπου την δεύτερη περίπτωση ο Οδυσσεύς προσπαθεῖ να ἀγκαλιάσει την ψυχὴ της μητέρας του.

⁸ Maraval, 1990, §XIII.15-19: *μηνύσαντος ἀθρόως μοί τινος περὶ τῶν γραμμάτων τῆς μονογενοῦς σου παιδείσεως, ἐπειδὴ τάχιστα τὴν ἐπιστολὴν ἐδεξάμην καὶ τοῖς γεγραμμένοις ἐπέδραμον, εὐθύς μὲν τὴν ψυχὴν διετέθην ὡς ἐπὶ τοῖς καλλίστοις ἐπὶ πάντων ἀνθρώπων ἀνακηρυσσόμενος.*

⁹ Maraval, 1990, §XVIII.3-9.

¹⁰ Littlewood, 1976, 219-220. Πολλοί εἶναι οἱ ὅροι που χρησιμοποιούνται για τους «ταχυδρόμους» της εποχῆς, τους ὁποίους ἔχει μαζέψει στην μονογραφία του ο Τωμαδάκης (Τωμαδάκης, 1993, 68-71).

τον γραμματοκομιστή αναφέρει: *ὅμως καὶ ἡμῖν αὐτοῖς πρέπον εἶναι κρίνοντες διὰ τοιούτων προσφθέγγεσθαι σε, τῶν δυναμένων ὅσα διαφεύγει τὸ γράμμα παρ' ἑαυτῶν ῥαδίως ἀναπληρῶσαι καὶ οἰοῖναι ἀντ' ἐπιστολῆς ἐμψύχου γενέσθαι τῷ τε γράφοντι καὶ τῷ δεχομένῳ*¹. Ο Βασίλειος ἔχει την δυνατότητα να απευθυνθεῖ (σαν να απευθύνεται ο ἴδιος) στον αποδέκτη του μέσω τέτοιων ἀνδρῶν, ὅπως ο παρὼν γραμματοκομιστής. Εκείνος θα μεταφέρει στον αποδέκτη ὅ,τι δεν αναγράφεται στην ἐπιστολή, γι' αὐτὸ και τον ονομάζει ο Βασίλειος ἐμψυχο ἐπιστολή. Αν δοῦμε το περιεχόμενο της ἐπιστολῆς, ἐκτός ἀπὸ την παρουσίαση του Μελετίου, ἀναφέρεται μονάχα ἡ ἐπιθυμία συγκέντρωσης τῶν ἐπισκόπων.

Πιο ξεκάθαρη εἶναι ἡ ἐπ. 220. Στην ἀπάντηση, την ὁποία στέλνει ο Βασίλειος *Πρὸς τοὺς ἐν Βέροια, γράφει: καὶ γὰρ πρὸς τοῖς ἐπεσταλμένοις, τοιούτοις οὖσιν, ἔτι καὶ ἡ τῶν μεσιτευόντων ἀδελφῶν ἐπιτηδειότης ἐναργέστερον ἡμῖν ἐδείκνυ τὰ καθ' ἡμᾶς*². Ο γραμματοκομιστής ἐδῶ ἀποτελεῖ ἕνα συμπλήρωμα σε ὅσα τὸ γράμμα ἀναφέρει. Στην συνέχεια της ἐπιστολῆς διαβάζουμε: *ὁ γὰρ ποθεινότατος καὶ ἐλαβέστατος συμπρεσβύτερος ἡμῶν Ἀκάκιος, πλείονα τῶν ἐπεσταλμένων διηγούμενος καὶ ὑπ' ὄψιν ἄγων τὴν καθημερινὴν ἡμῶν ἄθλησιν καὶ τὴν εὐτονον ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας ἔνστασιν*³. Παρουσιάζεται ἡ «διήγηση» του Ἀκάκιου, ο ὁποῖος πρέπει να ἦταν ὁ γραμματοκομιστής της ἐπιστολῆς που ἔλαβε ὁ Βασίλειος, καὶ ὁ ὁποῖος του παρουσίασε με περισσότερες ἐπαινετικές λεπτομέρειες τὴν ζωὴ των χριστιανῶν στην πόλη της Βέροιας. Ο Βασίλειος με τὴν σειρά του προσθέτει προτροπές, ὥστε να συνεχίσουν τὴν ἐνάρετη ζωὴ τους. Τα σχετικά νέα καὶ τις λεπτομέρειες για τὸν ἴδιο θα μεταφέρει ὁ γραμματοκομιστής προφορικά. Ἡ ἐπιστολή φαίνεται να ἔχει δευτερεύοντα ρόλο μπροστὰ στο προφορικό μήνυμα που μεταφέρει ὁ γραμματοκομιστής.

Κάτι παρόμοιο ἀνιχνεύεται καὶ στην ἐπ. 245 πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Θεόφιλο. Στο προοίμιο διαβάζουμε: *Πάλαι δεξάμενος τὰ παρὰ τῆς ἀγάπης σου γράμματα ἀνέμενον διὰ γνησίου προσώπου ἀντεπιστεῖλαι, ἵνα καὶ ὅσα τὴν ἐπιστολὴν διαφύγη ὁ διάκονος τῶν γραμμάτων ἀναπληρώσῃ*⁴. Στην συνέχεια ἀναφέρει πὼς γραμματοκομιστής εἶναι ὁ Στρατήγιος, πρόσωπο της ἐμπιστοσύνης του⁵. Για ἄλλη μία φορά τονίζεται ὅτι ὁ γραμματοκομιστής ἀποτελεῖ ἕνα «συμπλήρωμα» του γράμματος. Ἐδῶ ὁμως, σε ἀντίθεση με τὴν προηγούμενη ἐπιστολή, ὁ Βασίλειος θέτει σχετικά ξεκάθαρα τὸ θέμα του: διάφορα άτομα αυτομολοῦν στους «ἐναντίους», ἐννοώντας πὼς παίρνουν τὸ μέρος των ἀρετικῶν⁶.

Πάνω στο ἴδιο θέμα διαβάζουμε στην ἐπ. 30 του Ναζιανζηνού: *καὶ πάντα μ' ὑπεισῆλθε τὰ ποτε τερπνά, αἱ πόλεις, αἱ διατριβαί, ἡ τράπεζα, ἡ πενία, τὰ τῆς ἐρατεινῆς ὁμηλικίης, ὃ φησιν Ὅμηρος, ἡ παίγνια, ἡ σπουδάγματα, οἱ τῶν λόγων ἰδρῶτες, οἱ κοινοὶ παιδευταί, τὸ τῶν ἐλπίδων ὕψος, πάντα ὅσα ἂν εἴποι τις τῶν τῆνικαῦτα καλῶν, οἷς ἐγὼ χαίρω διαφερόντως καὶ μεμνημένως*⁷. Ο Γρηγόριος με τὸ ἀσύνδετο αὐτὸ θέλει να τονίσει τα τερπνά θέματα, τα ὁποῖα χρησιμεύουν σε μία ἐπιστολή. Ἐκτός ἀπὸ τα θέματα, ἀναφέρεται καὶ στο ὕφος με τὸ ὁποῖο μπορεῖ να τα διαμορφώσει, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τους ὅρους *παίγνια* (τὸ ρητορικά πλούσιο ὕφος) καὶ *σπουδάγματα* (τὸ ἀπλὸ καὶ σαφές ὕφος). Με τὴν φράση *οἱ τῶν λόγων ἰδρῶτες*, ἐννοεῖ εἴτε τὴν διαδικασία συγγραφῆς, εἴτε τὴν παιδεία που ἔλαβαν⁸. Για τὸ χωριστὸ μήνυμα ἐπιστολῆς καὶ γραμματοκομιστῆ διαβάζουμε καὶ τὴν ἐπ. 561 του Λιβανίου: *τότε οὖν συνέστελλέ μοι τὴν ἐπιστολὴν ὃ φέρων τὴν ἐπιστολὴν ἔχων ἀγγεῖλαί σοι τὰ ἡμέτερα ἀκριβῶς· εἰ δὲ ἐγὼ διηγούμενη, ὑβρίζετο ἂν ὃ φέρων. ἀλλ' οὐδὲ ἀγνώσῃς ὃ Γυμνάσιός σοι καὶ διδάσκειν σε δέον, ὅστις ἐκεῖνος, ἔφυγον ὑπ' ἀργίας τῆς περὶ τὰ γράμματα*⁹. Αν ὁ Λιβάνιος διηγούνταν στην ἐπιστολή του τα νέα του, θα ἦταν σαν να προσβάλλει τὸν γραμματοκομιστῆ που γνωρίζει τα νέα αὐτά καὶ ὁ ὁποῖος θα τα μεταφέρει. Ἡ ἐπιστολή ἀφορᾷ ἄλλου εἶδους μήνυμα.

Τι θα ἀναγραφόταν στην ἐπιστολή καὶ τι θα ἀποτελοῦσε διήγηση του γραμματοκομιστῆ δεν τίθεται ὡς ζήτημα στα εγχειρίδια που ἐξετάστηκαν, ἀλλὰ οὔτε ἀπὸ τις ἐπιστολές γίνεται ξεκάθαρο. Με σιγουριά μπορούμε να υποστηρίξουμε ὅτι τὸ περιεχόμενο της ἐπιστολῆς δεν ἀποτελοῦσε τὸ μοναδικό

¹ Courtonne, 1961, §CCV.5-9.

² Courtonne, 1961, §CCXX.10-12.

³ Courtonne, 1961, §CCXX.12-16.

⁴ Courtonne, 1961, §CCXLV.1-4.

⁵ Courtonne, 1961, §CCXLV.4-8.

⁶ Courtonne, 1961, §CCXLV.12-25.

⁷ Gallay, 1964, §XXX.2.

⁸ Ἡ μετάφραση τῆς ἐκδόσης εἶναι «les sueurs que nous ont coûtées les belles-lettres» (Gallay, 1964, 38).

⁹ Foerster, 1921, §561.2.

μήνυμα που έστειλε κάποιος¹. Το θέμα αναλυόταν γραπτά ως το σημείο που επέτρεπε το μέτρο της επιστολής, αλλά και η κρίση του επιστολογράφου².

3.10 Σύνθεση και συγγραφή επιστολών

Ενδιαφέρουσες μαρτυρίες για την διαδικασία συγγραφής επιστολών παρέχουν οι επιστολές του Βασιλείου. Στην επ. 20, με αποδέκτη τον σοφιστή Λεόντιο, από τον οποίο ζητά να του γράφει συχνότερα, τονίζει: *Ἀλλὰ τί οὐκ ἐπιστέλλεις; Καίτοιγε οὐδὲν ἔργον σοφιστῆ ἢ τὸ γράφειν· μᾶλλον δέ, εἰ καὶ τῆς χειρὸς ἔχεις ἀργῶς, οὐδὲ γράφειν δεήσει· ἄλλος γὰρ σοὶ διακονήσει. Γλώττης δὲ χρεῖα μόνης, ἢ, κἂν ἡμῖν μὴ διαλέγεται, ἀλλ' ἐνὶ γε πάντως τῶν συνόντων λαλήσει· κἂν μηδεὶς παρῆ, ἐφ' ἑαυτῆς διαλέξεται*³. Ο αποστολέας δεν χρειαζόταν να γράψει ο ίδιος την επιστολή, αλλά αρκούσε να την υπαγορεύσει. Σε ποιόν, το μαρτυρά ένα απόσπασμα της επ. 134: *Τῶν δὲ γραφέων οὐδεὶς μοι παρῆν οὔτε τῶν καλλιγραφούντων οὔτε τῶν ταχυγράφων. Οὗς γὰρ ἔτυχον ἐξασκήσας, οἱ μὲν ἀνέδραμον ἐπὶ τὴν πρώτην τοῦ βίου συνήθειαν, οἱ δὲ ἀπειρήκασιν πρὸς τοὺς πόνους χρονίαις ἀρρωστίαις κεκακωμένοι*⁴. Εκτός από τον καλλιγράφο, το κύριο μέρος της εργασίας θα αναλάμβανε ο ταχυγράφος, ο οποίος με τη χρήση κάποιων συμβόλων, μπορούσε να παρακολουθήσει τον προφορικό λόγο ενός ομιλητή και να τον καταγράψει την ίδια στιγμή⁵. Απ' ότι φαίνεται, αυτό ήταν κάτι που και ένας καλλιγράφος μπορούσε να κάνει⁶.

Στον Ναζιανζηνό συναντάμε μία σύντομη αναφορά στο προοίμιο της επ. 46: *πῶς ἐπιφυλλίς ἡμῖν τὰ σά, ὦ θεῖα καὶ ἱερὰ κεφαλῆ; Ποῖον σε ἔπος φύγεν ἕρκος ὀδόντων; ἢ πῶς τοῦτο εἶπεῖν ἐθάρρησας, ἵνα τι καὶ αὐτὸς θαρρήσω μικρόν; Πῶς ἢ διάνοια ὠρμησεν ἢ μέλαν ἔγραψεν ἢ χάρτης ἐδέξατο;*⁷. Ο αποδέκτης του Γρηγορίου είχε χαρακτηρίσει κάποια επιστολή του αρνητικά ως *ἐπιφυλλίδα*, εννοώντας ίσως ότι ήταν δυσνόητη⁸. Παρουσιάζει την έκπληξή του, χρησιμοποιώντας το γνωστό *ἕρκος ὀδόντων* από την Ιλιάδα⁹. Για να εντείνει την απορία, πώς του είχε περάσει μια τέτοια ιδέα απ' το μυαλό, παρουσιάζει μία ερώτηση με τρία μέρη που αντιστοιχούν στα στάδια συγγραφής: Μία πρώτη νοητική προεργασία και η αποτύπωση των ιδεών από το μελάνι στο χαρτί.

3.11 Επιστολογραφική εκπαίδευση

Αρκετές επιστολές του Ναζιανζηνού περιέχουν αναφορές στην εκπαίδευση ενός επιστολογράφου. Πρώτα απ' όλες θα συζητηθεί η επ. 51, όχι ανεξάρτητα, αλλά μαζί με τις επ. 52, 53 και 54. Στο σύνολό τους δίνουν σαφείς οδηγίες στον Νικόβουλο σχετικά με την τέχνη της επιστολογραφίας και παρουσιάζουν σε μεγάλο βαθμό τα στάδια της εκπαίδευσης αυτής. Με βάση την επ. 52¹⁰, ο Νικόβουλος φαίνεται να ζητάει από τον Γρηγόριο να του στείλει επιστολές-πρότυπα προς μίμηση ύφους για τον

¹ Karlsson, 1962, 17-19. Επίσης Littlewood, 1976, 219.

² Όπως ορίζει το *Ἐπιστολιμαῖοι Χαρακτήρες* και η επ. 51 του Ναζιανζηνού. Βλ. κεφ. 1.3.

³ Courtonne, 1957, §XX.7-12.

⁴ Courtonne, 1961, §CXXXVIII.15-19.

⁵ Ο Βασίλειος στην επιστολή 333 μας παρουσιάζει περιγραφικά το καθήκον ενός ταχυγράφου (Courtonne, 1966, §CCCXXXIII). Ο ταχυγράφος είχε ως κύρια ασχολία την αποτύπωση του προφορικού λόγου, γι' αυτό, θέλοντας να προλαβαίνει τον ρυθμό του ομιλητή, τον αποτύπωνε αρχικά με συντομογραφίες (*διὰ τοῦτο σημείων χρήζουσι, ἵνα ἱπτάμενων αὐτῶν λάβῃ τὸ τάχος ὁ γράφων*), πριν τον καταγράψει κανονικά (βλ. Milne, 1934). Βλ. και Τωμαδάκης, 1993, 61-65.

⁶ Ο Βασίλειος στην επιστολή 334 παρουσιάζει το έργο του καλλιγράφου (Courtonne, 1966, §CCCXXXIV). Έργο του μοιάζει η περιποίηση του χειρόγραφου, το οποίο σε μία πρώτη μορφή θα ήταν κακογραμμένο, δίνοντας και οπτική καλαισθησία. Από την άλλη ίσως ο καλλιγράφος μπορούσε να ενεργήσει όπως και ο ταχυγράφος (αυτό δεν το αναφέρει άμεσα ο Βασίλειος στην 334). Τέλος ίσως ο καλλιγράφος να αντέγραφε την επιστολή και για την προσωπική συλλογή του αποστολέα. Βλ. επίσης Τωμαδάκης, 1993, 65-66. Αναλυτικά για την διαδικασία συγγραφής βλ. Constable, 1976, 42-46. Χωρίζεται σε *componere* (η αποτύπωση των ιδεών σε λέξεις), *dicere* ή *dictare* (η υπαγόρευση σε γραφέα) και *scribere* (η συγγραφή της επιστολής).

⁷ Gallay, 1964, §XLVI.1.

⁸ *Ἐπιφυλλίς* είναι τα μικρά σταφύλια που απομένουν μετά τον τρύγο. Μεταφορικά, ο όρος παρουσιάζει την δυσκολία κάποιου εγχειρήματος (Lampe 1961, 540. Liddell κ.α., 1996, 672. Ως σχόλιο στις *Χιλιάδες* βλ. Leone, 1968, §IV 783-784).

⁹ Ἰλ., Δ, 450 (Gallay, 1964, 59, υποσημ. 3).

¹⁰ Βλ. σ. 25-26.

ίδιο. Για τον λόγο αυτό ο Γρηγόριος ετοιμάζει μία «έκδοση» των επιστολών του¹. Στην επ. 53 ο Γρηγόριος όμως υποστηρίζει ότι προτιμάει ως πρότυπα τις επιστολές του Βασιλείου². Τέλος, η επ. 54 αναλύει το λακωνικό ύφος ως αρετή του λόγου³.

Αρκετές πληροφορίες προσφέρει και η επ. 71. Το προοίμιο αναφέρει τα σχετικά με την κοινή ρητορική παιδεία που μοιράζεται με τον αποδέκτη: *ἄλλος μὲν ἄλλο τι τῶν σῶν ἐπαινείτω, πάντως δὲ ἀρκέσεις γλώσσαις πολλαῖς μεριζόμενος· ἐγὼ δὲ ὁ μάλιστα θαυμάσας ἔχω, τοῦτο ἐρῶ. Τοσοῦτόν σοι καλοκάγαθίας καὶ λόγων περίεστιν ὥστε σοι καὶ τοῦτο μόνον φίλους ποιεῖν, τὸ νομισθῆναι τινὰς τοιούτους*⁴. Αυτό ξεπερνά την καλοκαγαθία και λογοτεχνική του ικανότητα, ώστε είναι αρκετό για να τους καταστήσει φίλους. Στη συνέχεια περνάει στην εκπαίδευση που είχε ο αποδέκτης του πάνω στην επιστολογραφία: *Οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ γράψαι πρότερος ἤξιώσας, τοὺς ἀγαθοὺς τῶν γραφέων μιμούμενος οἷ τῷ παραδεικνύει τὰ πολλὰ τοὺς μαθητὰς ἐκπαιδεύουσι*⁵. Βασικός πυλώνας της εκμάθησης είναι η μίμηση του ύφους πρότυπων συγγραφέων, οι οποίοι λογικά είναι όσοι εντάσσονται στους *Eristolographi Graeci* και ίσως οι επιστολές των αποστόλων. Σχετικά με την λογοτεχνική παιδεία ως φιλικό σύνδεσμο, υπάρχει αναφορά και στην επ. 199: *Πολλὰ γὰρ ἐστὶν οἷς προθύμως ἂν δοίης τὴν χάριν, τὸ γῆρας, ἢ ἀρρωστία, ἢ κοινωνία τῶν λόγων (εἶπερ τι καὶ τὸ ἡμέτερον ἐν λόγοις)*⁶.

Ο Γρηγόριος στέλνει την επ. 234 για να ζητήσει πίσω ένα χειρόγραφο με επιστολές του Αριστοτέλη: *Τὸ πυκτίον ὅπερ εἴληφας παρ' ἡμῶν, τὰς Αριστοτέλους Ἐπιστολάς, ἠδυνάμην μὲν μὴ ἀνακομίσασθαι, ἀλλὰ παρὰ σοὶ μένειν ἐᾶσαι, λογίω τε δῶρον οἰκείον καὶ φιλίας ὑπόμνημα δεξιόν*⁷. Η επιστολή εδώ εμφανίζεται ως ένα λόγο δώρο, το οποίο θα παραμείνει στον αποδέκτη. Στην συνέχεια ζητά από τον αποδέκτη να γράφουν ο ένας στον άλλο, ως ανταμοιβή για το δώρο του: *Μισθὸν δὲ ἐπιζητοῦμεν παρὰ τῆς σῆς λογιότητος ἄλλο μὲν οὐδὲν (τί γὰρ ἂν καὶ δοίης ἡμῖν τὸ μηδὲν ἔχειν φιλοσοφοῦσιν;), αὐτὸ δὲ τὸ ἐπιστέλλειν, ἵνα σοὶ καὶ πρὸς λόγον ἢ τὸ τῆς ἀντιδόσεως, τὴν ἐπὶ ταῖς Ἐπιστολαῖς χάριν δι' ἐπιστολῶν διαλύοντι*⁸. Οι επιστολές που θα ανταλλάξουν, κατά μία έννοια, θα αποτελέσουν υποκατάστατο της συλλογής των επιστολών του Αριστοτέλη, τις οποίες καλεῖται ο αποδέκτης να επιστρέψει. Υπάρχει, λοιπόν, η υπόνοια της μίμησης.

Στην επ. 235, ο Γρηγόριος δέχεται να παραχωρήσει στον αποδέκτη του, μετά από αίτημά του, κάποια εγχειρίδια ρητορικής, τα οποία δεν χρησιμοποιούσε πλέον⁹. Στο σημείο αυτό υπάρχει ξανά το μοτίβο διάκρισης *παιδιάς* και *σπουδῆς*, καθώς αναφέρει: *ἐπειδὴ ἐχρῆν ποτε παύσασθαι καὶ παίζοντας ἡμᾶς καὶ τὰ μειρακίων ψελλιζομένους, καὶ πρὸς τὴν ἀληθινὴν ἀνακύψαι παιδευσιν*. Κάποια στιγμή έπρεπε να πάψει την *παιδιά*, δηλαδή τα προγυμνάσματα, όπου οι μαθητές «παίζουν» με τα ρητορικά σχήματα (ηθοποιία, έκφραση, κατασκευή κ.τ.λ.), ώστε να φτάσει στην *ἀληθινὴν παιδευσιν*, την συγγραφή ολοκληρωμένων ρητορικών έργων (όπως είναι η επιστολογραφία). Επίσης στο προοίμιο της επ. 5.281, ο Πηλουσιώτης συγκρίνει την έκφραση της κλασικής και της χριστιανικής σοφίας: *τῆς θείας σοφίας ἢ μὲν λέξεις πεζῆ, ἢ ἔννοια δὲ οὐρανομήκης· τῆς δὲ ἔξωθεν λαμπρὰ μὲν μὲν ἢ φράσις, χαμαιπετῆς δὲ ἢ πρᾶξις. Εἰ δε τις δυνηθεῖ τῆς μὲν ἔχειν τὴν ἔννοιαν, τῆς δὲ τὴν φράσιν, σοφώτατος ἂν δικαίως κριθεῖ· δύναται γὰρ ὄργανον εἶναι τῆς ὑπερκόσμου σοφίας ἢ εὐγλωττία*¹⁰. Ακολουθώντας την γραμμὴ του Βασιλείου στην πραγματεία του για την χρησιμότητα της παγανιστικής λογοτεχνίας¹¹, ο

¹ Gallay, 1964, §LII.2: *Ὅμως δέ, (οὐ γὰρ Εὐρύσθειόν τινα τοῦτον ἄθλον ἐπιτάττεις ἡμῖν, οὐδὲ Ἡράκλειον, ἀλλὰ καὶ μάλα ἡμερον καὶ ἡμέτερον, τῶν ἐμῶν ἐπιστολῶν σοὶ συναγαγεῖν ὄσας οἶόν τε)· τῇ νῦν τοῦτον ἱμάντα ταῖς σαῖς ἐγκατάθου βίβλοις, οὐκ ἐρωτικόν, ἀλλὰ λογικόν, οὐδ' ἐπιδεικτικόν μᾶλλον ἢ χρήσιμον καὶ τῆς ἡμετέρας αὐλῆς.*

² Gallay, 1964, §LIII: *Αεὶ προτιμήσας ἑαυτοῦ τὸν μέγαν Βασιλείον, εἰ κάκείνω τούναντιον ἐδόκει, καὶ νῦν προτιμῶ οὐχ ἤττον διὰ τὴν ἀλήθειαν ἢ τὴν φιλίαν. Διὰ τοῦτο προθεῖς τὰς ἐκείνου ἐπιστολάς, τὰς ἐμὰς ὑποτίθημι. Καὶ γὰρ ἐπιθυμῶ πανταχοῦ συνεξεῦχθαι ἡμᾶς ἀλλήλοις, καὶ ἅμα τύπον παρέχων τοῖς ἄλλοις τοῦ μετρίου καὶ τῆς ὑφέσεως. Βασικός λόγος για την προτίμηση στις επιστολές του βασιλείου είναι διὰ τὴν ἀλήθειαν ἢ τὴν φιλίαν. Η επιλογή γίνεται βάση της ανωτερότητας του Βασιλείου και όχι εξαιτίας της φιλίας με τον Βασίλειο. Εκτός αυτού, θέλει να γίνει ο ίδιος και παράδειγμα ταπεινότητας.*

³ Βλ. αναλυτικά παραπάνω.

⁴ Gallay, 1964, §LXXI.1.

⁵ Gallay, 1964, §LXXI.3.

⁶ Gallay, 1967, §CXCI.2.

⁷ Gallay, 1967, §CCXXXIV.1.

⁸ Gallay, 1967, §CCXXXIV.3.

⁹ Gallay, 1967, §CCXXXV.1: *Αἰτεῖς πυκτία παρ' ἡμῶν εἰς ρητορικὴν ἀνηθάσκων, ἣν ἡμεῖς κατελύσαμεν, ἐκ Θεοῦ καὶ διὰ Θεὸν ἄνω νεύσαντες, ἐπειδὴ ἐχρῆν ποτε παύσασθαι καὶ παίζοντας ἡμᾶς καὶ τὰ μειρακίων ψελλιζομένους, καὶ πρὸς τὴν ἀληθινὴν ἀνακύψαι παιδευσιν, καὶ δοῦναι τῷ Λόγῳ τοὺς λόγους μετὰ τῶν ἄλλων ἃ ποτε εἴχομεν.*

¹⁰ Migne, 1860, τ.78, 1500.

¹¹ *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων* (Boulenger, 1965).

Πηλουσιώτης αναγνωρίζει τον ρόλο και τους στόχους των δύο παραδόσεων και τις δυνατότητες που δημιουργεί η σύμπτυξή τους. Όπως η γενιά πριν από αυτόν, έτσι και ο ίδιος επισημαίνει την γλωσσική και εκπαιδευτική μετάβαση στις τάξεις του χριστιανισμού¹.

Σε ένα διαφορετικού εκπαιδευτικά χαρακτήρα απόσπασμα, ο Γρηγόριος Νύσσης, στην επ. 14 παρουσιάζει με λεπτομέρειες τις αντιδράσεις των ακροατών σε ένα θέατρο όπου διαβάζεται μία επιστολή: *ἐγὼ δὲ περιχαρῆς τῇ συντυχίᾳ γενόμενος κοινὸν προὔθηκα τοῖς παροῦσι τὸ κέρδος (της επιστολής), καὶ πάντες μετεῖχον τὸ ὅλον ἕκαστος ἔχειν φιλονεικοῦντες, καὶ οὐκ ἡλαττούμην ἐγὼ· διεξιούσα γὰρ τὰς πάντων χεῖρας ἢ ἐπιστολῇ ἴδιος ἑκάστου πλοῦτος ἐγένετο, τῶν μὲν τῇ μνήμῃ διὰ τῆς συνεχοῦς ἀναγνώσεως τῶν δὲ δέλτοις ἐναπομαζαζόμενων τὰ ῥήματα, καὶ πάλιν ἐν ταῖς ἐμαῖς ἦν χερσί, πλέον εὐφραίνουσα ἢ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν πολυχρύσων ἢ ὕλη²*. Ο Γρηγόριος μαζεύει γνωστούς ώστε να τους διαβάσει την επιστολή του Λιβανίου. Ο καθένας από τους ακροατές του θεάτρου εμφανίζεται είτε να προσπαθεί να συγκρατήσει στη μνήμη του το περιεχόμενο αλλά κυρίως τον λόγο της επιστολής, είτε να το καταγράψει³. Μία παρόμοια αναφορά σε επαναλαμβανόμενη ανάγνωση επιστολής υπάρχει στην επ. 18, όπου η επιθυμία για ανάγνωση παρομοιάζεται με ακόρεστη δίψα⁴. Η ίδια επιστολή ανοίγει με την εξής φράση: *Ὡς καλὰ τῶν καλῶν ἐστὶ τὰ ὁμοιώματα, ὅταν ἐναργῆ τοῦ πρωτοτύπου κάλλους τὸν χαρακτήρα τῆς μορφῆς καὶ ἐφ' ἐαυτῶν διασώζῃται⁵*. Ομορφα είναι τα ομοιώματα, όταν είναι εναργής η περιγραφή της πρωτότυπης ομορφιάς, διασώζοντας μέσα τους τον χαρακτήρα της μορφής της. Αυτά, δηλαδή, που κρατάνε τον χαρακτήρα της μορφῆς. Άξιο αναφοράς είναι το χωρίο από την επ. 28, *πάντως οὐδὲν δεῖ σε παρ' ἡμῶν διδαχθῆναι τῆς ἐπιστολῆς μεμνημένον τῆς σῆς, ἢ τὸ μὲν ἄνθος εἶχε τοῦ λόγου τοῦ σοῦ, ὅλον ἡμῖν τὸ ἔαρ τῆς εὐγλωττίας διαπετάσασα⁶*. Η ευγλωττία του αποδέκτη του δείχνει ότι δεν χρειάζεται πλέον καθοδήγηση από τον ίδιο στην επιστολογραφία. Παρατηρούμε να χρησιμοποιείται ένας όρος, ο οποίος έχει και θέση στην ορολογία του θεάτρου (*διδαχθῆναι*)⁷.

Ο Λιβάνιος (επ. 128) αναφέρει, ότι σε επιστολή που έλαβε, βρήκε μία αναφορά στις Ὠρες (κόρες του Δία και θεότητες των εποχών) τόσο καλαισθητη, έτσι ώστε να την διαβάσει στο ακροατήριο⁸. Η περιγραφή ενός θεάτρου και των αντιδράσεων των παρευρισκόμενων της επ. 1259 ξεκινάει με την εξής εικόνα: *Ἐλαβὸν σου καὶ αὐτὸς τὴν πλείστου ἀξίαν ἐπιστολὴν καὶ ἀνέγνων οὐ μόνος, ἀλλὰ τὸ μὲν πρῶτον μόνος, θαυμάσας δὲ καὶ θέατρον καθίζω τοῖς γράμμασι τὴν βουλήν. πολλοὶ δὲ καὶ τῶν οὐ βουλευόντων ἐπέρρεον γνόντες, ἐφ' ὅτω γε συγκαθιζόμεθα, δεικνυμένων δὲ τῶν γεγραμμένων οἱ μὲν ἐπήδων, οἱ δὲ ὠχρίων, οἱ δὲ ἠρυθρίων, οἱ δὲ εἰς γῆν ἔκπτων. ταῦτα δὲ πάντα θαῦμα σόν, ὅτι τοῖς αὐτῶν κατηγοροῦσιν ἀφήκας τὰ ἐγκλήματα⁹*. Αρχικά ο Λιβάνιος διαβάσει μόνος την επιστολή, και βλέποντας ότι είναι περίτεχνη αποφασίζει να την διαβάσει σε θέατρο ακροατών. Με την τελευταία φράση του αποσπάσματος γίνεται σαφές ότι οι παριστάμενοι δεν επιθυμούσαν μόνο το ύφος να θαυμάσουν, αλλά και το περιεχόμενο της επιστολής. Έντονη παρουσία έχουν λέξεις που παραπέμπουν σε κοινή επίσημη συνάθροιση (*βουλήν, βουλευόντων, ἐπέρρεον, συγκαθιζόμεθα*)¹⁰.

Σημαντική αναφορά για την εκπαίδευση πάνω στις επιστολές αποτελεί και η επ. 1064, στο παρακάτω απόσπασμα: *καὶ θαυμαστὸν οὐδὲν τοιούτων ἤξιῶσθαι παρὰ σοὶ τὰς ἐμαῖς συμφορὰς συγγενείας τε βουλομένης καὶ τοῦ τῆς φιλίας νόμου καὶ τοῦ περὶ τοὺς λόγους, ὧν τὰς ἀρχὰς ὄθεν οἶσθα λαβὼν ἐπὶ*

¹ Πάνω σε αυτό βλ. και Young, 2008.

² Maraval, 1990, §XIV.18-26. Ο Littlewood χρησιμοποιεί το παραπάνω απόσπασμα για να αποδείξει ακριβώς ότι πολλές από τις λογοτεχνικές γνώσεις τους οι Βυζαντινοί τις αποκτούσαν σε τέτοια θέατρα (Littlewood, 1988, 153). Γενικά για το θέατρο στο Βυζάντιο, και ιδιαίτερα την δραματικότητα της παρουσίασης ενός ρητορικού έργου σε αυτό, βλ. Marciniac, 2007.

³ Η αναφορά συγκεκριμένα στα ῥήματα έχει να κάνει είτε με το σύνολο της επιστολής (τα λόγια της), είτε κυριολεκτικά με την αποστήθιση του λεξιλογίου.

⁴ Maraval, 1990, §XVIII.9-13: *καὶ πολλάκις ὑφ' ἡδονῆς ἐπαναλαμβάνων τὰ γράμματα καὶ συνεχῶς ἐπιὼν πρὸς μείζονα τῆς ἀπολαύσεως ἐπιθυμίαν ἐξεκαίωμην, καὶ κόρος τῶν πινομένων οὐκ ἦν, ὡς οὐδὲ ἄλλου τινὸς τῶν κατὰ φύσιν καλῶν καὶ τιμῶν τὴν ἡδονὴν ὁ κόρος διαλυμαίνεται*.

⁵ Maraval, 1990, §XVIII.1-3.

⁶ Maraval, 1990, §XXVIII.8-9.

⁷ Jeffreys και Kazhdan, 1991, (ODB: «Epistolography») 719.

⁸ Foerster, 1921, §128.4: *ὡς δὲ διεπαύσατο καὶ εὔρον τὰς Ὠρας ἐπαινουμένας καὶ διὰ πάντων τῶν γεγραμμένων τεταμένην τὴν ὥραν, ἀφείξαι ἄ λέξιν ἔμελλον ἐκοίνωσα τοῖς ἐταίροις τὴν ἐπιστολήν, τοῖς δὲ ἀπέχρησε*. Για τις Ὠρες βλ. Parker, 2003, 727.

⁹ Foerster, 1922, §1259.1- 3.

¹⁰ Hunger, 2010, Α', 318. Πλήθος ακόμα αναφορών βρίσκουμε στον Λιβάνιο σχετικά με το θέατρο. Π.χ. επιστολές 476, 477, 547, 773, 892, 963 (υποσημ. 10).

τοσοῦτον προῦβης ὡς οὕτως εἶναι καλὸς ἐν ἐπιστολαῖς¹. Προχωρημένο στάδιο της ρητορικής εκπαίδευσης μοιάζει να είναι η επιστολογραφία, η οποία δείχνει την πραγματική πρόοδο του μαθητή. Πράγματι, στα εγχειρίδια της επιστολογραφίας έτσι εξηγείται σε μεγάλο βαθμό η έλλειψη επεξηγήσεων αναφορικά με το ύφος, ενώ οι οδηγίες περιορίζονται στο τι ταιριάζει ή όχι στην επιστολογραφία².

Τα παραπάνω παραδείγματα ενισχύουν ως ενδείξεις την εικόνα μίας εκπαίδευσης που βασίζεται κυρίως στην καλλιτεχνική και λογοτεχνική μίμηση, μέρος της οποίας σταθερά υπήρξε και η συγγραφή επιστολών. Ξεχωρίζει στις επιστολές, όχι τόσο η εκπαίδευση με βάση τα ρητορικά εγχειρίδια, αλλά το λεγόμενο θέατρο, όπου οι παρευρισκόμενοι έρχονται σε επαφή με άλλους επιστολογράφους και μαθαίνουν τρόπους και σχήματα έκφρασης, γνωρίσματα προσωπικού ύφους και στοιχεία εμπλουτισμού στον λόγο τους (π.χ. σπάνιες λέξεις από αττικό λεξιλόγιο). Βασικό ρόλο στην εκπαίδευση είχαν τα χειρόγραφα με συλλογές επιστολών, τα οποία μελετούσαν ως παράδειγμα οι επίδοξοι επιστολογράφοι. Το θέατρο, βέβαια, ως βασικός μοχλός τους κινούσε να γράψουν άρτιες ρητορικά επιστολές, και υπό μία έννοια (όπως θα παρουσιάσω στο επόμενο υποκεφάλαιο) αποτελούσε σχεδόν έναν άτυπο «διαγωνισμό». Η επιστολογραφία, ειδικά με βάση τον Λιβάνιο φαίνεται να έχει ξεχωριστή θέση στο σύνολο της ρητορικής εκπαίδευσης, με αποκορύφωμά της παρουσία της τη συγγραφή, αλλά και τη δημόσια ανάγνωση, επιστολών. Εξάλλου έχει γίνει σαφές ότι ενώ τα ρητορικά εγχειρίδια δεν αφορούν άμεσα τις επιστολές, η θεωρία της επιστολογραφίας βασίζεται ιδιαίτερα σε αυτά, όπως το έργο του Ερμογένη που αποτελούσε την βάση της ρητορικής, αλλά και της επιστολογραφικής, εκπαίδευσης³.

3.12 Βασίλειος - Λιβάνιος: Λογοτεχνικός συναγωνισμός

Ιδιαίτερα σημαντικές για την θεωρία της επιστολογραφίας επιστολές αντάλλαξαν οι Μ. Βασίλειος και Λιβάνιος⁴. Σε ένα πρώτο παράδειγμα (επ. 335), ο Βασίλειος φαίνεται να στέλνει μαθητές στον Λιβάνιο⁵. Στο επόμενο απόσπασμα από την επ. 338, του Λιβανίου προς τον Βασίλειο, δίνεται με αρκετή λεπτομέρεια η εικόνα ενός θεάτρου: *Ὡς οὖν ἔδοσαν οἱ φέροντες τὴν ἐπιστολήν, σιγῇ διὰ πάσης ἐλθὼν, νενικήμεθα, ἔφην μειδιῶν ἅμα καὶ χαίρων. Καὶ τίνα σὺ νενίκησαι νίκην, ἤροντο, καὶ πῶς οὐκ ἀλγείς νενικημένος; Ἐν κάλλει μὲν, ἔφην, ἐπιστολῶν, νενίκημαι (...). Καὶ ἀνεγίνωσκε μὲν ὁ Ἀλύπιος, ἤκουον δὲ οἱ παρόντες, ψῆφος δὲ ἠνέχθη μηδὲν με ἐμεῦσθαι. Καὶ τὰ γράμματα ἔχων ὁ ἀναγνοὺς ἐξῆι δειξῶν, οἶμαι, καὶ ἄλλοις καὶ μόλις ἀπέδωκε⁶. Ο Λιβάνιος, μετά τη δημόσια ανάγνωση του γράμματος από τον Βασίλειο, ανακοινώνει στους παρευρισκόμενους ότι νικήθηκε· μάλιστα ακούν κι εκείνοι δημόσια την επιστολή για να το διαπιστώσουν. Η επιστολή, την οποία εγκωμιάζει, είναι η 337 που του είχε στείλει ο Βασίλειος⁷. Η επιστολή αυτή είναι γραμμένη σε ύφος και σύνταξη που φαίνεται να ακολουθούν πιστά τους κανόνες της αττικής. Αφορά την παρουσίαση δύο μαθητών στον Λιβάνιο και παρουσιάζει ως επιχείρημα για να τους δεχτεί, το γεγονός ότι όχι μόνο δεν θα αρνηθεί σε έναν παλιό φίλο αλλά και ότι δεν υπάρχει κανένα συμφέρον και από τις δύο πλευρές: *Τοῦτο δὲ λέγω οὐχ ὡς οὐκ ἂν τῆς σῆς λογιότητος πλεον τι τοῖς παλαιοῖς τῶν ἐταίρων χαριζομένης, ἀλλ' ὡς ἀφθόνου πᾶσι τῆς ὠφελείας σου προκειμένης⁸. Εκτός το γεγονός ότι προτάσσει κάτι που δύσκολα θα μπορούσε να αρνηθεί ο Λιβάνιος, φαίνεται πως επιπλέον επιχείρημα για να θαυμάσει και να πεισθεί ο αποδέκτης είναι γλωσσική όσο και λογοτεχνική μορφή του γράμματος.**

Η συζήτηση μεταξύ των δύο συνεχίζεται στην επ. 339 του Βασιλείου. Αρχικά πιστεύει ότι ο Λιβάνιος, ως σοφιστής, υπερβάλλει. Γενικά ο Βασίλειος προσπαθεί να μετριάσει το θαυμασμό και υποστηρίζει ότι η επιστολή του είναι ανάξια να βρίσκεται στα χέρια του Λιβανίου: *Τὴν γὰρ ἐπιστολήν ἐκείνην τὴν ῥυπῶσαν, ὡς ἂν ὑμεῖς οἱ τὰ περὶ τοὺς λόγους τρυφῶντες εἴποιτε, οὐδὲν οὔσαν τῆς ἐν ταῖς*

¹ Foerster, 1922, §1064.2. Επίσης Cribiore, 2007, 170.

² Σημαντική είναι και η μαρτυρία αποσπάσματος της επ. 561 (βλ. σ. 32).

³ Kennedy, 1983, 52-4.

⁴ Η ομάδα των επιστολών μεταξύ των δύο βρίσκεται και στην έκδοση των επιστολών του Βασιλείου (Courtonne, 1966, σ. 202-219. Επ. 335-359) και του Λιβανίου (Foerster, 1922, σ. 592-597. Επ. 1-26). Βλ. επίσης Hunger, 2010, Α', 316.

⁵ Courtonne, 1966, §CCCXXXV.

⁶ Courtonne, 1966, §CCCXXXVIII.8-17.

⁷ Courtonne, 1966, §CCCXXXVII.

⁸ Courtonne, 1966, §CCCXXXVII.6-9. Η πειθώ στις επιστολές βασίζεται στην επίκληση της φιλικής σχέσης (Poster, 2007, 26-7).

χερά σου ταύτης άνεκτοτέραν¹. Με το *ρύπῳσαν* εννοεί μάλλον ότι το ύφος της είχε «μολυνθεί» είτε από προφορικά στοιχεία είτε η σύνταξη δεν ήταν αττική². Καταλήγει: *Άλλ' ήμεϊς μέν, ὦ θαυμάσιε, Μωσεῖ καὶ Ἡλίᾳ καὶ τοῖς οὕτω μακαρίοις άνδράσι σύνεσμεν ἐκ τῆς βαρβάρου φωνῆς διαλεγόμενοις ήμῶν τὰ έαυτῶν, καὶ τὰ παρ' εκείνων φθεγγόμεθα νοῦν μὲν ἀληθῆ, λέξιν δὲ ἀμαθῆ, ὡς αὐτὰ ταῦτα δηλοῖ³. Αναγνωρίζει δηλαδή μία υφολογική κατωτερότητα των χριστιανικών κειμένων, έναντι των κλασικών, κάτι το οποίο υποστηρίζει και στην πραγματεία του *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*⁴.*

Στην επ. 340, την εκ νέου απάντηση του Λιβάνιου, εμφανίζεται ο όρος *λόγων δύναμιν*⁵, που ο Βασίλειος υποστήριζε πως δεν είχαν οι επιστολές του. Ο Λιβάνιος, για να τον διαψεύσει, περιγράφει άλλη μία σκηνή θεάτρου όπου το κοινό χοροπηδούσε από ενθουσιασμό: *Καὶ ταῦτα πείθειν ἐπιχειρῶν οὕτω καλῆν καὶ ταύτην ἦν λέγεις κακῶς εἰργάσω τὴν ἐπιστολὴν ὥσθ' οἱ παρόντες οὐκ εἶχον μὴ πηδᾶν ἀναγινωσκομένης⁶. Η επιστολή αυτή κλείνει με την εξής αναφορά: *Βιβλίων μὲν οὖν ὧν φῆς εἶναι χείρω μὲν τὴν λέξιν, ἀμείνω δὲ τὴν διάνοιαν, ἔχου καὶ οὐδεὶς καλοῖ. Τῶν δὲ ἡμετέρων μὲν ἀεὶ, σῶν δὲ πρότερον, αἱ ρίζαι μένουσί τε καὶ μενοῦσιν ἕως ἂν ἦς καὶ οὐδεὶς μήποτε αὐτὰς ἐκτέμει χρόνος, οὐδ' ἂν ἦκιστα ἄρδοις⁷. Ο Λιβάνιος λέει στον Βασίλειο πως κανείς δεν τον εμποδίζει να έχει βιβλία με το χαμηλότερο γλωσσικό ύφος (τα χριστιανικά). Ωστόσο η κλασική παιδεία είναι και θα είναι βαθιά ριζωμένη μέσα του, χωρίς ο χρόνος να μπορεί να την αποκόψει. Έτσι, κλείνει με ένα εγκώμιο της κλασικής παιδείας, η οποία εμφανίζεται κατά πολύ ανώτερη από την χριστιανική, καθώς, ακριβώς, μπορεί να νικήσει τον ίδιο τον χρόνο.**

Ο Βασίλειος υποστηρίζει ότι οι επιστολές του δεν αξίζουν επαίνους, όχι γιατί απαραίτητα το πίστευε ο ίδιος, αλλά επειδή εκδηλώνει την μετριοφροσύνη του (μοτίβο ταπεινώσεως). Σε μία άλλη επιστολή του (επ. 194), ο Βασίλειος κατηγορεί τον αποδέκτη του ότι χρησιμοποιεί την ταπεινότητα ως δικαιολογία: *Οἷα ποιεῖς, ὦ θαυμάσιε, προλαμβάνων ήμᾶς εἰς τὸ τῆς ταπεινώσεως μέτρον; Ὅς γε τοιοῦτος ὧν τὴν παιδευσιν καὶ οὕτως εἰδὼς ἐπιστέλλειν, ὡς δηλοῖ τὰ γράμματα, ὅμως ἀξιοῖς, ὡς ἐπὶ τολμηροτέρᾳ τινὶ ἐγχειρήσει καὶ ὑπερβαινούσῃ σου τὴν ἀξίαν, συγγνώμης παρ' ήμῶν τυγχάνειν⁸. Ο αποδέκτης είχε υποστηρίξει ότι η συγγραφή επιστολών είναι κάτι που ξεπερνάει τις δυνατότητές του. Ο Βασίλειος όμως απαντά ότι δεν δικαιολογείται η σιγή του εξαιτίας αυτού, καθώς φαίνεται ότι εγωιστικά αποφεύγει την κριτική για τις επιστολογραφικές του ικανότητες.*

Ο ρητορικός αγώνας συναντάται σε αρκετές ακόμα περιπτώσεις στο κυρίως corpus των επιστολών του Λιβάνιου. Η επ. 289 δομεῖται πάνω στο μοτίβο αυτό: *Τῶν μὲν ἄλλων εἶζαιμ' ἂν σοι, ταύτην δὲ σε νενίκηκα τὴν νίκην πάλαι τὰ φίλου πεποικῶς, ὅτε πάσας ἀφῆκας φωνάς, ὅπως μὴ ταῦτα ἀφαιρεθείς ὧν αὐτὸς στερηθείς ἐσίγων. (...) τὸν καλὸν Εὐτρόπιον ὅπως εἶδον, παρ' εκείνου μάνθανε καὶ τί ποιεῖν ἐγνωκῶς ὅπως ἠτήθην Εὐβούλου· δεῖ γὰρ Εὐβούλου, οἶμαι, πάντα νικᾶν⁹. Αποτελεί μία μόνο, από το πλήθος επιστολών, που εμφανίζει το μοτίβο αυτό και μας δείχνει μία έντονη ανταγωνιστικότητα μεταξύ ρητόρων¹⁰, κάτι που μοιάζει φυσιολογικό, αν αναλογιστούμε τον ανταγωνισμό μεταξύ των διαφόρων σχολών της εποχής¹¹. Αυτή η σύγκρουση φυσικό ήταν να εκδηλώνεται και στο πεδίο των επιστολών.*

¹ Courtonne, 1966, §CCCXXXIX.4-7.

² Στην κλασική γραμματεία, το ρήμα *ρύπῳ* στην παθητική φωνή έχει την έννοια «to be filled with wax, of the ear» (Liddell κ.α., 1996, 1577). Έτσι κατανοείται και η έννοια που έχει αποκτήσει τον 4^ο αι., δηλαδή του «defile», κυρίως μεταφορικά για τα βέβηλα λόγια (Lampe, 1961, 1219).

³ Courtonne, 1966, §CCCXXXIX.19-23.

⁴ Boulenger, 1965.

⁵ Courtonne, 1966, §CCCXL.8-9.

⁶ Courtonne, 1966, §CCCXL.10-13.

⁷ Courtonne, 1966, §CCCXL.21-26.

⁸ Courtonne, 1961, §XCIV.

⁹ Foerster, 1921, §289.

¹⁰ Hunger, 2010, Α', 317-8. Άλλες επιστολές στις οποίες συναντάμε το θέμα της νίκης είναι οι 211, 369, 468, 580, 800, 842, 1463 (υποσημ. 8).

¹¹ Cribiore, 2007, 47-53 για τις σχολές της Αθήνας. Επίσης πιο γενικά Cribiore, 2007 66 και 202. Για τις σχολές της εποχής βλ. αναλυτικά και Kennedy, 1983, 133-179.

4.1 Σκοτεινοί αιώνες και αναβίωση

Κατά την διάρκεια των λεγόμενων Σκοτεινών αιώνων η λογοτεχνική παραγωγή, όπως και η εκπαίδευση, δεν σταματάει, αλλάζει όμως χαρακτήρα, αφού ασχολείται κυρίως με νέα ζητήματα του χριστιανισμού (δοκίμια υπεράσπισης του ορθού δόγματος, βίους εικονολατρών αγίων κ.τ.λ.) και με νέα γραμματειακά είδη, όπως ερωταποκρίσεις, florilegia κ.τ.λ.¹ Η εκπαίδευση συνέχιζε να είναι αναγκαία για τη στελέχωση διοικητικών θέσεων και οι βίοι αγίων της περιόδου παρουσιάζουν το περιεχόμενό της να μην έχει μεταβληθεί². Το τοπίο διαφοροποιείται στα τέλη του 8^{ου} και τις αρχές του 9^{ου} αι. Εμφανίζονται κύκλοι διανοούμενων με προσωπικότητες όπως ο Ιωάννης ο Γραμματικός, ο πατριάρχης Ταράσιος, ο Ιγνάτιος ο Διάκονος και ο Λέων ο Μαθηματικός, οι οποίοι προετοίμασαν το έδαφος για τη λεγόμενη «Μακεδονική Αναγέννηση» που θα επακολουθήσει³. Ως χρονικό όριο για την αρχή της Μέσης Βυζαντινής περιόδου μπορεί να θεθεί περίπου το 800 και γενικά ο 9^{ος} αι.⁴ Τελικό όριο δεν θα μπορούσε να είναι άλλο από το 1204 και την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τον στρατό της Δ΄ σταυροφορίας, ένα γεγονός που κομμάτιασε την αυτοκρατορία σε μικρότερα κράτη, μέχρι την ανασύστασή της από την αυτοκρατορία της Νίκαιας⁵.

Όσον αφορά την επιστολογραφία, από τις τελευταίες συλλογές χρονολογικά (αν όχι η τελευταία), πριν τους σκοτεινούς αιώνες, είναι του Μάξιμου του Ομολογητή (μέσα του 7^{ου} αι.)⁶. Ακολουθεί επιστολογραφική σιγή, καθώς δεν σώζεται κάποια συλλογή μέχρι τις αρχές του 9^{ου} αι. Εφόσον η λογοτεχνική παραγωγή είχε να κάνει, κυρίως, με πρακτικά χριστιανικά ζητήματα, δεν θα έπρεπε να επηρεάζεται η επιστολογραφία. Οι επιστολές της Ύστερης Αρχαιότητας αφορούσαν μια συζήτηση λογοτεχνικής φύσης, γι' αυτό και σώθηκαν σε συλλογές⁷. Την ίδια περίοδο με τις επιστολές του Βασιλείου Καισαρείας και του Γρηγορίου Ναζιανζηνού σώζεται μεγάλος αριθμός επιστολών από την έρημο της Αιγύπτου, χωρίς λογοτεχνικές αξιώσεις, με σκοπό καθαρά την αντιμετώπιση πρακτικών ζητημάτων· ως κείμενα, λοιπόν, που απλά μεταφέρουν κάποιο μήνυμα δεν κρίθηκαν άξιες διάσωσης⁸. Αντίστοιχα, στους σκοτεινούς αιώνες ίσως σταμάτησε η παραγωγή των «λογοτεχνικών επιστολών», γιατί πλέον απασχολούσαν τους συγγραφείς ζητήματα περισσότερο πρακτικής φύσης.

Μία άλλη ερμηνεία για το επιστολογραφικό κενό θα μπορούσε να είναι, ότι πολλά έργα καταστράφηκαν ή παραμελήθηκαν γιατί απηχούσαν την εικονομαχική πολιτική⁹. Πάντως, έχοντας ως δεδομένα από τη μία τις επιστολές των πατέρων και από την άλλη τις επιστολές των πρώτων συλλογών του 9^{ου} αι., του Θεόδωρου Στουδίτη και του Ιγνατίου του Διακόνου, θα μας φαινόταν απίθανο τα έργα των δευτέρων να εμφανίστηκαν μετά από ένα κενό δύο αιώνων, και να μην είχε υπάρξει επιστολογραφική δραστηριότητα πριν από αυτούς. Επιπλέον, οι δύο τελευταίες συλλογές δεν παραδίδουν μία ενιαία εικόνα, ενώ παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους. Στον Θεόδωρο Στουδίτη παρατηρείται σχεδόν απουσία της κλασικής γραμματείας, ενώ στις επιστολές του Ιγνατίου

¹ Για ζητήματα λογοτεχνικής παραγωγής κατά τους σκοτεινούς αιώνες βλ. Chrysos, 2002 και Rosenqvist, 2008, 59-86.

² Lemerle, 2007, 91-97. Με αυτό συμφωνεί και ο Dennis, 1988, 159.

³ Treadgold, 1988, 373-380. Επίσης Lemerle, 2007, 115-128.

⁴ Ιστορικά αντί να ορίσουμε μία ενιαία περίοδο μεταξύ 9^{ου}-12^{ου} αι., ενδιάμεσα παρατηρούμε πολιτικές και πολιτισμικές αλλαγές. Σε λήμμα του *Oxford Dictionary of Byzantium* (Kazhdan, 1991) σχετικά με τη Βυζαντινή ιστορία, η εποχή αυτή χωρίζεται σε δύο περιόδους: Η μία μεταξύ περ. 800-περ. 1000 και η άλλη μεταξύ περ. 1000-1204 (Kazhdan, 1991δ, 346). Μία παρόμοια τομή συναντάμε, με το πρώτο μισό να τίθεται μεταξύ 843-1025 και το άλλο μισό 1025-1204, στον Rosenqvist, 2008, 87-94 και 135-140.

⁵ Kazhdan, 1991δ, (ODB: «Byzantium, History of») 346.

⁶ Papaioannou, 2012, 290.

⁷ Jeffreys και Kazhdan, 1991, (ODB: «Epistolography»), 719.

⁸ Hunt και Edgar, 1963, 584-593, όπου έχουμε σε παπυρο ένα δείγμα ιδιωτικών επιστολών της πρώιμης Βυζαντινής περιόδου, οι οποίες ασχολούνται με καθαρά πρακτικά ζητήματα. Οι επιστολές στις σ. 593-601 είναι γραμμένες μετά την αραβική κατάκτηση και παρουσιάζουν μία συνέχεια, αλλά και συγκεκριμένες διαφοροποιήσεις εξαιτίας του αραβικού στοιχείου.

⁹ Rosenqvist, 2008, 65.

Διακόνου η παρουσία της είναι αισθητή, μαζί με την εκκλησιαστική¹. Ακόμη, σε επίπεδο ύφους, οι επιστολές του Στουδίτη είναι περισσότερο ευανάγνωστες και κατανοητές σε σχέση με αυτές του Ιγνατίου. Τέλος, διαβάζοντας σε επίγραμμα της Παλατινής Ανθολογίας τον στίχο του Ιγνατίου, *Ἰγνάτιος τάδε τεῦξε σοφῆς πολυίδρις αἰοιδῆς. Ἰγνάτιος τάδε τεῦξεν, ὃς ἐς φάος ἤγαγε τέχνην γραμματικὴν λήθης κευθομένην πελάγει*², διαφαίνεται η τάση για μια αναγέννηση των κλασικῶν γραμμάτων. Με αυτή τη λογική, ο Θεόδωρος Στουδίτης θα μπορούσε να είναι ο τελευταῖος μίας εποχῆς που εκπνέει, ενώ ο Ιγνάτιος ο πρώτος μίας εποχῆς που ξεκινάει δυναμικά.

4.2 Το ὕφος των επιστολῶν

Θεόδωρος Στουδίτης

Ὡς μία πρώτη παρατήρηση στον Θεόδωρο Στουδίτη, δεν ἔχουν εντοπιστεῖ εκτεταμένα αποσπάσματα ὅπου αναλύεται το ὕφος του αποδέκτη των επιστολῶν του, ενώ αρκετές είναι οι σύντομες αναφορές και νύξεις του σε θέματα ὕφους. Στο προοίμιο της επ. 3 αναφέρεται σε μία επιστολή του θεοῦ του Πλάτωνα και συγκεκριμένα στα συναισθήματα που του προκάλεσε³. Μία πιο περιγραφική εικόνα δίνει η επ. 26⁴, ὅπου περιγράφεται μία μορφή επιστολῆς με αντικείμενο τον δογματικό αγώνα, η οποία ὡς πρότυπο αποτελεί μεγάλο μέρος της συλλογῆς του Θεόδωρου. Η επιστολή τονίζει αρχικά *τὴν ἀγαπητικὴν πρὸς ἡμᾶς τοὺς ἀμαρτωλοὺς διάθεσιν*, κάτι που συχνά στις επιστολές του Θεόδωρου εκφράζεται στο προοίμιο. Ακολουθεῖ η αναφορά στο ὀρθό δόγμα (*ὁμοῦ δὲ δηλοῦσαν τὴν ἰσόρροπον καὶ ταυτόγνωμον αὐτῆς περὶ τῶν θεῶν ἐντολῶν συμφωνίαν*), το οποίο ἄλλοτε ἔχει να κάνει με την λατρεία των εικόνων, ἄλλοτε με το θέμα της διγαμίας του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ΣΤ'⁵. Τέλος κλείνει με την προτροπή για αγώνα του ἴδιου ἀλλὰ και των ὁμοϊδεατῶν του (*συμπροθυμοῦσαν εἰς τοὺς προκειμένους ἀγῶνας ἀκλονητὶ ἐνίστασθαι καὶ μηδαμόθεν τῆ τῶν ἑτεροδόξων καὶ εἰκαιολόγων ἀνατρέπεσθαι κενοφωνία*). Με την παραπάνω δομή, δίνεται λίγο πολὺ η γενική εικόνα αὐτοῦ του εἶδους των επιστολῶν, τις οποίες θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «αγωνιστικές». Μία παρόμοια περιγραφή βρίσκουμε και στην επ. 183⁶. Τα σημαντικά στοιχεία της επιστολῆς είναι οι λέξεις *ταπεινώσιν*, *πίστιν εἰλικρινῆ*, *ἀγάπην θερμὴν*, και τέλος εμφαιτικά, τονίζεται το *γνώσιν ἀψευδῆ*. Καμία ὁμως νύξη σχετικά με το ὕφος και την γλῶσσα μέχρι τώρα⁷. Η επ. 147 παρέχει μία ἔντονη ἀντίθεση στο προοίμιο: *Ἐπιδὼν*

¹ Σε αὐτὸ το σημεῖο πολὺ χρήσιμα είναι τα Index locorum που βρίσκονται στις ἐκδόσεις των δύο συγγραφέων. (Fatouros, 1992, τ. Β', 957-978 για Θεόδωρο. Mango και Efthymiadis, 1997, 237-242 για Ιγνάτιο). Στον Ιγνάτιο συναντάμε περισσότερες ἀπὸ εἴκοσι παραπομπές στην Οδύσσεια, ἀπὸ την στιγμή που στις επιστολές του Στουδίτη οι παραπομπές στον Ὅμηρο συνολικά είναι ἐφτά. Ὅσον ἀφορὰ τις ὑπόλοιπες παραπομπές σε θύραθεν συγγραφείς η εικόνα μοιάζει η ἴδια, ὁμως η μία συλλογή αριθμεῖ 64 (Ιγνάτιος) και η ἄλλη 560 (Θεόδωρος) επιστολές. Ο Λαμπάκης σε ἄρθρο του συμπεραίνει ὅτι στις επιστολές του Ιγνατίου, ὅταν του το επέτρεπε η παιδεία του αποδέκτη, ἔκανε εκτεταμένη χρήση θύραθεν χωρίων και προβολῆς της ἀρχαιογνωσίας του (Λαμπάκης, 2001, 125-129).

² Beckby, 1965, XV.39.

³ Fatouros, 1991, §3.2-19. Η παθοποιία ἐντείνεται ἰδιαίτερα μέσα ἀπὸ τις ἐρωτήσεις σε ἀσύνδετο: *πῶς ὑπαντήσω σοι κατὰ λόγον ἀντιγράφειν; πρὸς ἐμὲ σὺ οὖν, ὦ πάτερ, τοιαῦτα γράφεις; πρὸς ἐμὲ τὸν σκώληκα καὶ βόρβορον καὶ ἄσωτον ὁ πατὴρ φωνᾶς ἀφίησι πρεπούσας τέκνω;*

⁴ Fatouros, 1991, §26.2-13: *Ἀξίαν τῆς ἡγιασμένης καὶ θεοφόρου σου ψυχῆς ἐχάραξεν ἡμῖν τὴν ἐπιστολὴν ἢ τιμία σου πατρότης, ὁμοῦ μὲν σημαίνουσιν τὴν ἀγαπητικὴν πρὸς ἡμᾶς τοὺς ἀμαρτωλοὺς διάθεσιν, ὁμοῦ δὲ δηλοῦσαν τὴν ἰσόρροπον καὶ ταυτόγνωμον αὐτῆς περὶ τῶν θεῶν ἐντολῶν συμφωνίαν, καὶ μὴν ἐκδιδάσκουσιν τὰ κρείττονα καὶ συμπροθυμοῦσαν εἰς τοὺς προκειμένους ἀγῶνας ἀκλονητὶ ἐνίστασθαι καὶ μηδαμόθεν τῆ τῶν ἑτεροδόξων καὶ εἰκαιολόγων ἀνατρέπεσθαι κενοφωνία.*

⁵ Kazhdan, 1991ε, (ODB: «Theodore of Studios») 2045. Για το θέμα βλ. πλήθος επιστολῶν ἀπὸ την πρώτη και δεύτερη ἐξορία (Fatouros, 1991, τ. Α', 5-187).

⁶ Fatouros, 1991, §183.2-5: *Τί καλὰ τὰ γράμματά σου, τέκνον μου ἡγαπημένον Θαδδαῖε· τί τοῦτο; ὅτι καὶ ταπεινώσιν ἔχουσιν καὶ πίστιν εἰλικρινῆ καὶ ἀγάπην θερμὴν, τὸ θαυμαστόν, ὅτι καὶ γνώσιν ἀψευδῆ· ἤψατο γὰρ ἀληθῶς, τέκνον, τῆς περὶ τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ ἀληθείας ὁ νοῦς σου.*

⁷ Ἀντίστοιχες ἀναφορές ὑπάρχουν σε πλήθος ἄλλων επιστολῶν. Στην επ. 37 διαβάζουμε: *Ἄξια (...) τὰ νῦν μοι ἐπεσταλμένα, εἰλικρινῆ καὶ ἀσύμφυρτον τηλαυοῦντα ἐκ τῆς φωτεινοῦς σου ψυχῆς, τρισόλθιέ μου ἀδελφοπάτορ, τὴν ἀλήθειαν* (Fatouros, 1991, §37.2-5). Στην επ. 38 ἐμφανίζεται η ἴδια εικόνα ἀγωνιστικοῦ λόγου κατὰ της εικονομαχίας και των αἰρετικῶν: *Ἡλικὸν ἐχάρην καὶ τανῦν ἀναγνοῦς σου τὰ γράμματα, τέκνον ποθεινότατον, οὐ τοσοῦτον ἐν τῇ ἀνεμωχθείῃ σοι μᾶλλον θύρα τῆς πρὸς ἀδελφούς συντυχίας, εἰ καὶ αὐτὴ εὐκαταία, ὅσον ἐπὶ τῆς γλώττης ἐν χάριτι θεοῦ, δι' ἧς κλείεις τὰ ἀπύλωτα στόματα τῶν αἰρετιζόντων* (Fatouros, 1991, §38.2-6). Στην επ. 132 ἔχουμε περιγραφή συναισθημάτων ἀπὸ την ἀνάγνωση μίας επιστολῆς: *καὶ ὡς δεξάμενός σου τὴν ἐπιστολὴν ἀνέγνω, ἐξέστην ἔκστασιν ἰκανὴν στενάξας ἐπὶ τοῖς*

τὴν δύναμιν τῶν τιμῶν σου γραμμάτων ὄση καὶ ἡλικία πρὸς τὴν ἐμὴν ταπεινώσιν ἐξ ἄκρας σου ταπεινοφροσύνης καὶ κατανύξεως¹. Ἡ ταπεινώσις καὶ ἡ κατανύξις εἶναι που προσδίδουν δυναμικὸ χαρακτήρα στὴν ἐπιστολή, σύμφωνα με τὸν Θεόδωρο.

Πολύ σημαντικὴ εἶναι ἡ επ. 41. Σὲ αὐτή, ὁ Θεόδωρος στέλνει αναλυτικὲς οδηγίες στους Σιλουανό καὶ Εὐπρεπειανό σχετικά με ἓνα κώδικα συνθηματικῆς καὶ μυστικῆς ἐπικοινωνίας: *ἐσκόπησα καλὸν εἶναι ὁμοῦ τε διὰ τὸ συντομώτερον καὶ ἐπικρυπτότερον ἀπὸ τῶν στοιχείων, ἤγουν τῶν εἰκοσιτεσσάρων γραμμάτων, τούτους ἐπίδηλοῦσθα*². Ἀντὶ νὰ κατονομάζονται πρόσωπα στὶς ἐπιστολές, ἀναγράφονται γράμματα, τὰ ὁποῖα ἀντιστοιχοῦν σὲ ὀνόματα καὶ τίτλους. Συγκεκριμένα: *Τὸ α τοῦ πατρὸς ἡμῶν, τὸ β τοῦ ἀρχιεπισκόπου, τὸ γ τοῦ Καλογήρου, τὸ δ τοῦ Ἀθανασίου, τὸ ε τοῦ Βαρσανουφίου* κ.τ.λ.³. Ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ἐπιστολές τοῦ Θεοδώρου συντάσσονται με βάση τὸν παρόντα κώδικα⁴. Ἡ φράση *Γνωστέον καὶ τοῦτο*, εἶναι σαφῶς παρμένη ἀπὸ ἐκπαιδευτικὰ εγχειρίδια, φέρνοντας πιο κοντὰ σὲ αὐτὸ τὸ corpus κειμένων τὸ ὕφος τῆς ἐπιστολῆς⁵. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ σύνταξίς της, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τὴ λογικὴ σειρά τῶν λέξεων⁶.

Ἡ επ. 48 ἀπευθύνεται σὲ κάποιον που ἔχει ἀλλάξει ἀποψη γιὰ τὸν Θεόδωρο: *καὶ εἰ μὲν ἐμοῦ λόγια, ἐπειδὴ σκοτεινός, οὐδὲν θαυμαστόν· ἐπειδὴ δὲ διὰ φωνῆς κυρίου, ἀποστόλων τε καὶ προφητῶν, πρὸς καὶ θεοφόρους πατράσιν ἐναποδέδεικται, ὅτι αἴρεσις χαλεπωτάτη, βλεπέτω σου ἢ σύνεσις καὶ εἰτινοσοῦν ἄλλον ὁμογνωμονοῦντος σοι ποῦ προσκρούειν μέλλετε*⁷. Ἀναγνωρίζεται τὸ ὕφος τοῦ ἐπιστολογράφου ὡς σκοτεινὸ καὶ μάλιστα τὸ ἀναγνωρίζει καὶ ὁ ἴδιος (*οὐδὲν θαυμαστόν*). Ὁ Θεόδωρος διαμαρτύρεται πῶς, παρὰ τὸ σκοτεινὸ τοῦ ὕφους, ὅλες του οἱ θέσεις συνοδεύονται με παραθέματα ἀπὸ τὴν ἀγία γραφή καὶ τοὺς πατέρες. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν δικαιολογεῖται ὁ ἀποδέκτης νὰ μὴν τὸν καταλαβαίνει. Γιὰ τὴν παράθεση λόγων ἀπὸ τὴν βίβλο ἢ ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ γραμματεία γενικότερα ἔχουμε τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν επ. 406: *μὴ γὰρ ἐμὰ τὰ ρήματα τοῦ οἰκτροῦ; Διονυσίου τοῦ πανσόφου καὶ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου. Καὶ οὐπω καιρὸς τῶν ἄλλων θεοφόρων τὰς χρήσεις ἐπεισάγειν ἐν τῷδε τῷ γράμματι*⁸. Αὐτὴ ἡ φράση δείχνει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴ φύση τοῦ ὕφους τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεοδώρου. Ἐπειδὴ ὑπεραμύνονται τοῦ δόγματος τῆς λατρείας τῶν εικόνων, παρατίθενται συχνὰ φράσεις ἀπὸ τὴν Βίβλο καὶ τοὺς πατέρες, ὅπως ἄλλωστε γίνεται στὴν ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ γιὰ τὴν υπεράσπιση τῶν δογμάτων⁹. Ἡ ἴδια σκέψη βρίσκεται καὶ στὸ κλείσιμο τῆς επ. 486¹⁰. Τὴν ἴδια κατηγορία γιὰ σκοτεινὸ λόγο ἀντιμετωπίζει ὁ Θεόδωρος καὶ στὴν επ. 528: *Ἐν λόγοις ἐλληλοθότος μου τῶν σεπτῶν εικόνων (...)* *ἔφη δὴ πάλαι εἰληφῦσαν τὴν λογιότητά σου ἐπιστολὴν ἐμὴν περὶ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως ἠπορηκέσαι, πῶς οὐκ ἐκρινῶς δογματισθεῖσαν ἢ τάχα που καὶ παρακομίζουσαν τοῦ ἀληθοῦς τὸν ἀκροατὴν*¹¹. Ὁ ἀποδέκτης δὲν εἶχε κατανοήσει τὸ ζήτημα τοῦ δόγματος τῶν εικόνων (τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως) ὅπως τὴν παρουσίασε ὁ Θεόδωρος. Γι' αὐτὸ ἡ ἐν λόγω ἐπιστολή ἀποτελεῖ ἐπεξηγήση τοῦ δόγματος αὐτοῦ.

Στὸ προοίμιο τῆς επ. 49 στὸν Ναυκράτιο περιέχει μία ἀναφορὰ στὴν παιδεία: *ἐγὼ δὲ σου τὸ εὔτονον ἐπαινῶν ἀποδέχομαι καὶ τὴν προκόπτουσαν διάλεξιν, ἣν ὅτι μάλιστα καλλυνεῖς, ἐὰν τῆς γραμματικῆς*

συμβεηκόσι, κατελεῆσας τοὺς τεθνεῶτας, εἶτα ὅτι καὶ τούτων γεναμένων μένει ἀμείλικτος ἡ καρδία τῶν ἀσεβούντων, ἀνδριζομένη μᾶλλον μὲν οὖν ἐπὶ τῇ κακίᾳ (Fatouros, 1991, §132.5-8).

¹ Fatouros, 1991, §147.2-4.

² Fatouros, 1991, §41.3-5.

³ Fatouros, 1991, §41.7-14. Τὸ ὑπόλοιπο ἀπόσπασμα συνεχίζει: τὸ ζ τοῦ Νικολάου, τὸ η τοῦ Σωφρονίου, τὸ θ τοῦ Εὐθυμίου, τὸ ι τοῦ Ἰωάννου, τὸ κ τοῦ Δομετιανοῦ, τὸ λ τοῦ οἰκονόμου, τὸ μ τοῦ Ἀρσενίου, τὸ ν τοῦ Ἀκακίου, τὸ ξ τοῦ Μελετίου, τὸ ο τοῦ Λουκιανοῦ, τὸ π τοῦ Ἐπιφανίου, τὸ ρ τοῦ Λιτόη, τὸ σ τοῦ Βασιλείου, τὸ τ τοῦ Εὐσχήμονος, τὸ υ τοῦ Σιλουανοῦ, τὸ φ τοῦ Εὐπρεπειανοῦ, τὸ χ τοῦ Γρηγορίου, τὸ ψ τοῦ Εὐσταθίου, τὸ ω τὸ ἐμόν. Ἐντάσσει στὸν κώδικα καὶ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα που εἶναι ἐκτὸς ἀλφάβητου: *Γνωστέον καὶ τοῦτο*, ὅτι, *ἐπειδὴ καὶ ταῦτα τὰ τρία εἰσὶ γράμματα, ἅτινά εἰσιν ἔξω τῶν εἰκοσιτεσσάρων στοιχείων, τὸ ς, τὸ ρ, τὸ θ, τὸ ς δηλοῖ τοὺς ἀθετήσαντας πάντας καὶ πρότερον καὶ ὑστερόν ποτε ἀδελφοὺς ἡμῶν, τὸ ρ τὸν πατριάρχην, τὸ θ τὸν κρατοῦντα* (Fatouros, 1991, §41.41-44.).

⁴ Οἱ ἐπιστολές 41, 118, 150, 153 καὶ 177 εἶναι μερικὰ τυχαῖα παραδείγματα (Fatouros, 1991).

⁵ Chrysos, 2002, 18-19. Φράσεις που ἀναγνωρίζει ὡς περισσότερο συχνές εἶναι οἱ *ἰστέον ὅτι, χρῆ γινώσκειν* κ.τ.λ.

⁶ Radermacher, 1901, §199-203: *Καὶ ὅλως τῇ φυσικῇ τάξει τῶν ὀνομάτων χρηστέον, ὡς τὸ Ἐπίδαμνος ἔστι πόλις ἐν δεξιᾷ ἐσπλέοντι εἰς τὸν Ἰόνιον κόλπον· πρῶτον μὲν γὰρ ὠνόμασται τὸ περὶ οὗ, δεύτερον δὲ ὁ τοῦτο ἔστιν, ὅτι πόλις, καὶ τὰ ἄλλα ἐφεξῆς* (Δημήτριος, *Περὶ ἑρμηνείας*).

⁷ Fatouros, 1991, §48.10-14.

⁸ Fatouros, 1991, §406.14-17.

⁹ Πολύ γενικὰ Kennedy, 1983, 180-1.

¹⁰ Fatouros, 1991, §486.74-77: *ταῦτα οὐκ οἰκοθεν, ἀλλ' ἐξ ὧν οἱ θεοφόροι πατέρες φθέγγονται συνειληγότες ὑπομνηστικῶς ἐφθεγγάμεθα, αἰτούμενοι ὑμᾶς τοὺς πανιέρους προσεύχεσθαι μὴ μόνον λέγειν ἡμᾶς τὰ καλὰ, ἀλλὰ καὶ πράττειν ἐν κυρίῳ.*

¹¹ Fatouros, 1991, §528.2-6.

σχόλια *δυνηθῆς ἐπιέναι· δεῖ γὰρ καὶ τῆς ἐν λόγῳ δυνάμεως καὶ πείρας μετέχειν τὸν ὀρθοδοξίας ἀντεχόμενον καὶ ἀντιφέρεσθαι τοῖς κακοδόξοις βουλούμενον. ἐπειδὴ γὰρ ἐκεῖνοι τῇ ἐντεῦθεν εἰδήσει δοκοῦντες τι μέγα ἔχειν κατακομπάζουσι, τοὺς κνηθόμενους τὰς ἀκοὰς γαργαλίζοντες, κάλλιστον τοῖς ὀρθόφροσι μὴδὲ τῇ τοῦ λόγου ἰσχύϊ ἐλλιπῶς ἔχει καὶ καταβάλλειν αὐτῶν τὰς εὐθυβόλους ἐλεπόλεις¹. Ο Θεόδωρος παινεῖ τον Ναυκράτιο για την ρητορική του εκπαίδευση. Αρχικά αναφέρεται στα γραμματικῆς *σχόλια*, εννοώντας ἴσως τα γραμματικά εγχειρίδια στο πρώτο στάδιο της εκπαίδευσης, και στη συνέχεια περνάει στην πιο προχωρημένη χρήση της ρητορικής. Η καλή γνώση της ρητορική (τῆς ἐν λόγῳ δυνάμεως καὶ πείρας) αποτελεί αναγκαιότητα των καιρῶν, που σκοπὸ ἔχει, ἀντιφέρεσθαι τοῖς κακοδόξοις, οι οποίοι μάλιστα κομπάζουν γι' αὐτὸ το ὄπλο, την παιδεία τους. Ο Θεόδωρος προφανῶς χρησιμοποιεῖ τη ρητορική και στις ἐπιστολές του, ὥστε να ανασκευάσει τις κατηγορίες και τις θέσεις των εικονομάχων. Ὑπὸ αὐτὸ το πρίσμα, ὁ ὅρος *γραμματικῆς σχόλια* παραπέμπει σε εγχειρίδια που στόχο ἔχουν την γραμματικὴ και ρητορική εκπαίδευση, ὥστε να μπορέσει να ἀντικρούσει τους ἀντιπάλους του. Τέτοια εγχειρίδια μπορεί να εἶναι π.χ. το *Περὶ στάσεων* και το *Περὶ εὐρέσεως* του Ἐρμογένη και σίγουρα θα ἐπηρέαζαν και τη σύνθεση των ἐπιστολῶν του. Μάλιστα, τὸ ὕφος του προοιμίου εἶναι ἀρκετὰ υψηλὸ, με χρήση περισσότερο περίπλοκης σύνταξης.*

Στο προοίμιο της επ. 75 διαβάζουμε: *Εὖρεμα καλὸν ἐθήρασα ἐπιτυχῶν γραμματηφόρου, δι' οὗ χαράττω σου τῇ ἀγίωσύνῃ τὴν ἐν χερσὶν ἐπιστολὴν, οὐδενὸς μὲν ἀξίαν λόγου ὡς ἄλλως, πλείστην δὲ ὅτι μάλιστα τὴν ἀγαπητικὴν διάθεσιν ἔχουσαν². Η ἐπιστολή αὐτή, κάνοντας χρήση και του τόπου της μετριοφροσύνης του γράφοντος, δεν ἔχει ἀξιῶσεις λογοτεχνικές, παρά μόνο ἀγαπητικὴν διάθεσιν. Παρουσιάζεται ὡς μία καθημερινή και ἰδιωτικὴ ἐπιστολή³, με ὕφος χαμηλὸ, κάτι που ἴσως εἶχε να κάνει και με την παιδεία του ἀποδέκτη του⁴. Στον ἀντίποδα, πολλές ἐπιστολές δεν ἀναφέρονται ὡς ἐπιστολές, ἀλλὰ ὡς λόγοι. Στην επ. 478, ὅταν περνάει σε ἄλλο θέμα, χρησιμοποιεῖ την φράση: *Ἄλλ' ἐντεῦθεν ὁ λόγος μετελθῶν ἐν ταῖς δυσὶν ὑπόθεσεσιν ἐνδιατρίψειεν κατὰ τὴν κέλευσιν⁵.**

Στην επ. 553 διαβάζουμε: *Τι καλὴ ἢ ἐπιστολὴ τῆς εὐγενείας σου, τῇ ἐγχωρίῳ μὲν φωνῇ ὑπηγορευμένη, πολλῇ δὲ τῇ ταπεινοφροσύνης χάριτι κατηγλαῖσμένη καί, τὸ παράδοξον, ἐξάπινα τὴν ἐξαγόρευσιν φέρουσα ὡσπερ τι ἔνδον θεοχάριστον⁶. Φαίνεται να λαμβάνει ἐπιστολές, ὄχι ἀπλὰ σε χαμηλὸ ὕφος, ἀλλὰ γραμμένες σε κάποιο προφορικὸ ἰδιῶμα⁷. Ἐνῶ θα περιμέναμε να κατακρίνει την πρακτικὴ αὐτή, ἀντίθετα την ἐπικροτεῖ. Ὅταν ἀφορὰ κάποιον ὁμοϊδεάτη του και ἀγωνιστὴ ὑπὲρ των εικόνων τὸ χαμηλὸ ὕφος δεν μοιάζει να τον ἀπασχολεῖ ἰδιαίτερα. Η ἀπάντησή του ὁμως εἶναι σε αττικὴ γλῶσσα. Ἀπὸ την ἄλλη πλευρά, η επ. 496 ἔχει ἀποδέκτη κάποιον που δεν μοιράζεται τις ἴδιες δογματικὲς ἀπόψεις με τον Θεόδωρο. Ἐτσι, ἐκτὸς ἀπὸ την ἀμάθειά του στα ἐκκλησιαστικά, τον ψέγει και για την γλῶσσα της ἐπιστολῆς: *τὸ πρόβλημα τῆς δοκούσης σοι εὐδοξίας, ὧ τᾶν, ἵνα τᾶλλά σου προηγούμενα και ἐπόμενα λεξείδια ὡς ἀσύφιλὰ τε και σεσολοικισμένα παρῶ, τοιοῦτόν ἐστι ἐπὶ λέξεως⁸. Τον κατηγορεῖ ὅτι γράφει ἀσύντακτα και με ποταπὸ λεξιλόγιο, δείχνοντας ὅτι ἰσχύει για τον ἴδιο ὁ βασικὸς κανόνας της φιλολογικῆς ἐπιστολογραφίας ἀπὸ την Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα, που ἀναγνωρίζει τη θέση της αττικῆς γλῶσσας⁹. Ο ἴδιος μπορεί να γράφει ἐπιστολές εἴτε με ἀπλή, εἴτε με περισσότερο περίπλοκη σύνταξη, με ἀρκετὰ βιβλικὰ παραθέματα, ὁμως πάντα στο πλαίσιο της αττικῆς γλῶσσας. Ἀπὸ την ἄλλη, η κριτικὴ που ἀσκεῖ στο ὕφος των συνομιλητῶν του, ἐπηρεάζεται σε μεγάλου βαθμοῦ ἀπὸ τις δογματικὲς ἀπόψεις του κάθε ἀποδέκτη.**

Σύντομη κριτικὴ, στο σύνολο της ἐπιστολικῆς παραγωγῆς του Θεόδωρου Στουδίτη, ἔχει ἀσκήσει ὁ βιογράφος του, Μιχαὴλ Στουδίτης: *Αἱ δ' ἔτι τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ βίβλοι πέντε μὲν ἕως τοῦ παρόντος*

¹ Fatouros, 1991, §49.3-12.

² Fatouros, 1991, §75.2-5.

³ Για τις ἰδιωτικὲς ἐπιστολές βλ. Hunger, 2010, τ. Α', 309.

⁴ Ἐνα παρόμοιο ἀπόσπασμα συναντάται στην επ. 524: *Εἴ σοι φίλον τὸ πρὸς ἡμῶν τῶν εὐτελῶν γράμμα, δέχοιτο και αὐθις, ὧ τριπόθητε, οὐδὲν μὲν ἔχον εὐφραδέες τε και εὐφραδές, ὡς χάριτι φῆς, τὸ δ' οὖν τῆς ἀγάπης σύμβολον και πάνυ ὁμολογουμένως* (Fatouros, 1991, §524.2-4).

⁵ Fatouros, 1991, §478.23-24. Το ἴδιο στις επ. 292 (*Οὗτος ὁ πρῶτος μοι λόγος*. Fatouros, 1991, §292.11) και 527 (*Ἄλλ' ἐπὶ τὸ ἐρώτημά σου ἐπιτρεπτόν τὸν λόγον*. Fatouros, 1991, §527.30). Ἐνας ἄλλος χαρακτηρισμὸς της ἐπιστολῆς ὡς λόγος βρίσκεται στην επ. 515 (*Οὐ παραιτούμεθα γράφειν τὸν ταπεινὸν ἡμῶν λόγον*. Fatouros, 1991, §515.2).

⁶ Fatouros, 1991, §553.2-5.

⁷ Η φράση *τῇ ἐγχωρίῳ μὲν φωνῇ ὑπηγορευμένη* δείχνει ὅτι ἰδιωτικὲς ἐπιστολές σε προφορικὰ ἰδιῶματα κυκλοφοροῦσαν. Δεν ἀποτελοῦσαν ὁμως ἀντικείμενο ἀντιγραφῆς ὥστε να σωθοῦν.

⁸ Fatouros, 1991, §496.2-4.

⁹ βλ. κεφ. 1.2 και 1.3.

σώζονται παρ' ἡμῖν· τοσούτω γε μὴν τῇ τῶν ἐννοιῶν σεμνότητι καὶ τῇ καθαρότητι τῶν λέξεων ὑπερῆρμενον ἔχουσι τὸ κάλλος καὶ τὸν ἐπιστολιμαῖον χαρακτήρα δι' ἀκριβείας εἰκονισμένον, ὡς μηδεμίαν ἀδακρυτὴ μετιέναι τὸν γε μὴ λιθίνην τὴν καρδίαν ἔχοντα¹. Οι επιστολές του χαρακτηρίζονται από σεμνότητα του νοήματος και καθαρότητα ύφους². Μια αρκετά στοχευμένη θεωρητικά, αν και σύντομη, κριτική. Ο βιογράφος του σκοπὸ ἔχει να καθιερώσει τις επιστολές του Θεόδωρου ως πρότυπα, εφόσον τονίζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της γραφῆς τους, τὸν ἐπιστολιμαῖον χαρακτήρα δι' ἀκριβείας εἰκονισμένον. Κλείνει την επαινετική αναφορά, τονίζοντας την συναισθηματική φόρτιση που προκαλοῦν οι επιστολές του, καθώς μόνο αυτός που ἔχει πέτρινη καρδιά θα μείνει ασυγκίνητος.

Πατριάρχης Φώτιος

Η γνώση της θεωρίας γραφῆς μιας επιστολῆς ἀπὸ τον Φώτιο προκύπτει και μέσα ἀπὸ τις αναλύσεις του στη *Βιβλιοθήκη*. Συνολικά εντοπίζονται δεκατέσσερις κώδικες που ασχολοῦνται με τις επιστολές³. Αρχικά ξεχωρίζει τον Μ. Βασίλειο (Codex 143) ὡς ἀριστο συγγραφέα στο σύνολο των ἔργων του, ἐνῶ θεωρεῖ τις επιστολές του πρότυπο⁴. Ὡς πρότυπο-μέτρο αττικῶν ὑφους ἀναδεικνύει τον Λιβάνιο (Codex 90)· στις επιστολές παραδέχεται την ικανότητά του⁵. Ο Αθανάσιος Αλεξανδρείας παρουσιάζεται δύο φορές (Codex 32 και 139)⁶, ὅπου δίνεται βαρύτητα στο *χαρίεν* ὑφος του και την *σαφήνεια*⁷. Δύο φορές συναντᾶμε τον Μάζιμο τον ομολογητὴ (Codex 192B, 194), ὅπου παρουσιάζει την ευσέβεια και ταυτόχρονα την σαφήνεια του λόγου του⁸. Σχολιάζοντας την *πρὸς Γεώργιον ἑπαρχον ἐπιστολή* του ἴδιου, τονίζει την συνοχή του νοήματος και των ιδεῶν⁹. Για τις επιστολές του Πολύκαρπου Σμύρνης (Codex 126) ἀναφέρει: *γέμουσα πολλῆς νουθεσίας μετὰ σαφηνείας καὶ ἀπλότητος κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν τῆς ἐρμηνείας τύπον*¹⁰. Η σαφήνεια και η ἀπλότητα χαρακτηρίζει αυτό που ονομάζει *ἐκκλησιαστικὸν τύπον* του ὑφους. Αυτό το εἶδος ὑφους θα μπορούσε να ἀναφέρεται σε ὅλες αυτές τις επιστολές που ἀφοροῦν ἐκκλησιαστικά και δογματικά ζητήματα.

Στην περίπτωση του Ιωάννη Χρυσόστομου (Codex 86) δίνεται μία γενικά καλή εικόνα, η οποία ἀντανακλά το ὑφος των υπολοίπων ἔργων του, παρόλο που εντοπίζει κάποιες ἀποκλίσεις ἀπὸ την θεωρία των επιστολῶν¹¹. Παρόμοια γνώμη ἔχει και για τον Σωφρόνιο Ἱεροσολύμων (Codex 231), ο οποίος *ἐννεωτερίζει δὲ πολλαχοῦ τοῖς ῥήμασι*¹², ὁμως οι επιστολές του κρίνονται γενικά θετικά. Στην περίπτωση ὁμως του Ευνόμιου (Codex 138), ο οποίος ἔχει γράψει ὑπὲρ του Αρειανισμοῦ¹³, το ὑφος του παρουσιάζεται κακό στο σύνολό του, κυρίως λόγω του σκοτεινοῦ του λόγου, μέσω του οποίου κρύβει τα «τερατώδη» δόγματά του¹⁴. Αναφερόμενος στις επιστολές του, τον κατηγορεῖ ὅτι δεν τηρεῖ

¹ Migne, 1860, T.4Θ', 264. Επίσης Σαρρῆς, 2005, 76-77.

² Η καθαρότητα του ὑφους (*σαφήνεια*) ἀποτελεῖ σημαντικό στοιχεῖο του ὑφους (*χαρακτήρα*) των επιστολῶν, σύμφωνα με την επ. 1 του Φιλόστρατου, το *Ἐπιστολιμαῖοι χαρακτήρες*, και την επ. 51 του Ναζιανζηνού. Η *σεμνότης* και η *σαφήνεια*, πιο σημαντικά, ἀποτελοῦν δύο εἶδη ὑφους στο *Περὶ ιδεῶν τοῦ λόγου* του Ερμονόγη (Rabe, 1913, 242-254 και 226).

³ Λαούρδας, 1951, 78-83. Δίνεται μία σύντομη παρουσίασή τους. Επίσης White, 1981, 68, ὅπου τονίζεται το στοιχεῖο της ἀπλότητος ὡς σημαντικό για τις επιστολές.

⁴ Για τη γενική θεώρηση του ὑφους του βλ. Henry, 1960, 109: *Ἄριστος μὲν ἐν πᾶσι τοῖς αὐτοῦ λόγοις ὁ μέγας Βασίλειος*. Για τις επιστολές βλ. Henry, 1960, 109-110: *ἐξ ὧν τό τε ἦθος ἔστι τοῦ ἀνδρός, ὁποῖον ἦν ἀξιάγαστον, χαρακτηρίσαι, και κανὸνα λαβεῖν, ἂν ἄλλως τις μὴ ἔχη, ἐπιστολιμαῖοι χαρακτήρος*.

⁵ Henry, 1960, 16: *Τὰ δ' ἄλλα ἐν τούτοις κανὸν ἔστι καὶ στάθμη λόγου αττικοῦ*. "Ἐστι δὲ δόκιμος καν ταῖς ἐπιστολαῖς".

⁶ Henry, 1959, 18 (Codex 32). Henry, 1960, 108 (Codex 139).

⁷ Henry, 1959, 18: *κομφῶς τε και λαμπρῶς και ἔτι σαφῶς συντεθειμένα, και τὸ πιθανὸν μετὰ τοῦ χαρίεντος ἀνθοῦσαι*.

⁸ Henry, 1962, 83: *Ἐν ταύταις οὖν ἀπάσαις ταῖς ζ' και κ' ἐπιστολαῖς ὁ μὲν ἄλλος χαρακτήρ αὐτοῦ τῶν λόγων και ἡ εὐσέβεια μάλιστα διασφύζεται, τὸ δ' ἀσαφές, εὐ γε τοῦ ἀνδρός ποιούντος και τιμῶντος ἐπιστολῆς κατὰ τοῦτο νόμους, οὐκ ἔσχε τὸ ἀνοικονόμητον. Δῆλον δ' ὅτι και ἂ τὴν ἀσάφειαν ἐποίει, τὰ μὲν ἔρριπται τὰ δὲ κεκόλασαι*. Παρόλο που τηρεῖ τους ὅρους της επιστολῆς, δεν ἀφήνει το θέμα, την ευσέβεια, να τον παρασύρει στην ἀσάφεια.

⁹ Henry, 1962, 84: *καὶ τὸ τῆς φράσεως αὐτῆς εἰς τὸ σαφές τε και ἠθικὸν ἀνεπτυγμένον πρὸς τὰ υ' κεφάλαια τὴν συγγένειαν ἀνόθευτον δεῖκνυσιν ὅτι διασφύζει*.

¹⁰ Henry, 1960, 99. Επίσης παρόμοια κρίση στο Henry, 1960, 98.

¹¹ Henry, 1960, 10-11: *Κέχρηται δὲ καν ταύταις ταῖς ἐπιστολαῖς τῶ συνῆθει τοῦ λόγου χαρακτήρι· λαμπρὸς τε γάρ ἔστι και σαφής και ἀνθῶν μετὰ τοῦ ἡδέος τὴν πιθανότητα, πλην ὅσον ἐμμελέστερον πως δοκοῦσιν αἱ πρὸς Ὀλυμπιάδα αὐτῶ συγκεῖσθαι ἐπιστολαί, εἰ και τοῦ ἐπιστολιμαῖοι τύπου, τῶν πραγμάτων τότε εἰς τὴν ἑαυτῶν ἰσχὺν τοῦ τῶν ῥημάτων νόμους ἐκβιασμένων, οὐ λίαν ἐγράφησαν στοχαζόμεναι*.

¹² Henry, 1967, 64.

¹³ Gregory και Kazhdan, 1991. (ODB, «Eunomios») 746.

¹⁴ Henry, 1960, 106-107. Εἰδὼ η κρυπτικότητα του ὑφους παρουσιάζεται ὡς κάτι ἐντελῶς ἀρνητικό.

ούτε τους κανόνες του είδους, ούτε γράφει σε ένα κατάλληλο ύφος¹. Βασικό στοιχείο της κριτικής είναι και η ορθοδοξία του συγγραφέα, η οποία ορίζει κατά πόσο είναι αποδεκτά και τα υφολογικά ελαττώματά του. Άλλοι συγγραφείς, των οποίων τις επιστολές κρίνει στην Βιβλιοθήκη του είναι ο Συνέσιος Κυρήνης (Codex 26), στον οποίο αναγνωρίζει την ισχύ των νοημάτων σε σύντομες επιστολές², τον Φρύνιχο (Codex 158), τον Ευσέβειο (Codex 162) και τον Εφραίμ Θεουπόλεως (Codex 229)³. Ο Φώτιος επικροτεί τη χάρη του λόγου, τη σαφήνεια (η ασάφεια απορρίπτεται) και τη λακωνικότητα. Η κριτική του βασίζεται στη θεωρία των εγχειριδίων της Ύστερης Αρχαιότητας, ενώ προστίθεται και η ορθοδοξία των ιδεών του συγγραφέα⁴.

Σε αντίθεση με τον Θεόδωρο Στουδίτη, στις επιστολές του Φωτίου υπάρχουν σαφείς αναφορές σε θεωρητικά ζητήματα της επιστολογραφίας. Στο πρώτο μισό της εκτενέστατης επ. 1 προς τον Μιχαήλ της Βουλγαρίας (Βόρης Α΄) ασχολείται με τις οικουμενικές συνόδους, το περιεχόμενο των οποίων συνοψίζει. Γι' αυτό γράφει *σαφῆ τε καὶ σύντομα λόγῳ*⁵. Στο υπόλοιπο της επιστολής δίνει συμβουλές κοσμικού χαρακτήρα. Για την πρέπουσα γλώσσα του κυβερνήτη λέει: *ταχύτης ἐν πράξει καὶ λόγοις καὶ κινήμασι σὺν εὐταξίᾳ θεῖον μὲν τινα καὶ ὑπερφυῆ ἀποφαίνει τὸν ἔχοντα· σπάνιον δέ, καὶ συνελθεῖν ἅμα πάντα χαλεπώτατον· τὸ δὲ ἐν τούτοις σύμμετρον σὺν εὐταξίᾳ σεμνόν τε καὶ ἀξιάγαστον καὶ μεστὸν ὄγκου καὶ σὺν εὐλαβείᾳ ποθεινὸν ὀρᾶσθαι παρασκευάζει καὶ ἄρχειν ἐπιτηδειότερον, εἶπερ καὶ ἐν τοῖς ἀρίστοις ἐστὶν τι τῷ πλήθει ἐρασιμώτερον. ταχύτης δὲ σὺν ἀταξίᾳ ἐμπληκτον καὶ μανικόν, καὶ κατορθοῦν ἐνίστε μεγάλα καὶ σφάλλον ὡς τὰ πολλὰ παραπλήσια. ἢ δὲ σὺν ἀταξίᾳ βραδυτῆς νοθρὸν καὶ ἠλίθιον, καὶ σφάλλον μὲν ἐνίστε καὶ μεγάλα, κατορθοῦν δὲ ἐλάχιστα, καὶ ταῦτα λίαν ταπεινὰ καὶ πρὸς τὰς λοιπὰς ἐκείνου πράξεις μόνον παραμετρούμενα κατορθώματα*⁶. Λέξεις κλειδιά για τους λόγους (και τις πράξεις) είναι η *ταχύτης* και η *εὐταξία*. Ο ἀριστος λόγος είναι *σύμμετρος*, με *εὐταξία*, και στην έκταση *μεστὸς ὄγκου*, με *εὐλαβεία*. Βασικός ὅρος για τον αποτυχημένο λόγο είναι η *ἀταξία*. Εἴτε ο λόγος είναι αργός, εἴτε γρήγορος, ὅταν δομεῖται ἀπὸ ἀταξία ἔχει ἀποτύχει. Μιλώντας για λόγους, μπορούμε να πούμε ὅτι αὐτὸ ἰσχύει και για τις επιστολές, στις οποίες βασικός ὅρος είναι τὸ *μέτρον*⁷. Ο ὅρος *τάξις* φαίνεται ὅτι ἀρμόζει περισσότερο σε ομιλίες, ὅμως πρέπει να ἔχει σημαντικὴ θέση και στην επιστολογραφία⁸.

Κριτική στο ὄφος του ἀποδέκτη του παρατηρούμε προς τὸ τέλος της επ. 51: *Ἔχεις ἱκανῶς, οἶμαι, καὶ μάλιστα ὡς ἐν ἐπιστολῆς τύπῳ, ἀπορήματος ἄνω καὶ κάτω φερομένου καὶ πολλὴν πολλὰκις ἀμνηχανίαν παρεσχημένον τὰς λύσεις ἀφθόνους· δι' ὧν καὶ Ἰουδαῖοι καὶ Ἕλληνες καὶ οἱ Μαρκίωνος λόγοι συγχυθήσονται, αὐτοὶ δόξαντες πολλὰκις διὰ τῆς τοιαύτης παρατάξεως τῆς ἐκκλησίας κατεξανίστασθαι*⁹. Τονίζει ὅτι ο παραλήπτης του σε μορφή επιστολής (*ἐπιστολῆς τύπῳ*) ἔχει πολλές ἀπαντήσεις για μια ἀπορία περίπλοκη που μπορεί να ἀντιστρατευθεῖ κάθε ἀλλόδοξο. Για την επιστολικὴ μορφή της ἀπάντησης χρησιμοποιεῖ ὀρθά τὸν ὄρο *τύπος*¹⁰.

Στην επ. 170 ο Φώτιος μοιάζει να ἐκτιμᾷ τὸ γριφώδες ὄφος: *καὶ μοι δοκεῖ τοῦτον (τὸν καιρὸν) οὐκ ἀκόμῳως ὁ ἀίνιγματιστῆς ἀπεικάζων λόγος, ἔμπροσθεν μὲν ἀκερσεκόμην, ὅπισθεν δὲ κουρίαν ἐν χρῶ*

¹ Henry, 1960, 107-108: *Ἀλλὰ καὶ ἐν ταύταις τὸ αὐτὸ τῶν λόγων εἶδος λεπτοφυῶν, παντελῶς τοῦ τῶν ἐπιστολῶν χαρακτήρος οὐδὲ τοὺς νόμους ἀκούσας, μὴ τί γε τριβείς ἐν αὐτοῖς, εἰς τὸ σπηλιτευθῆναι διέπεσεν.*

² Henry, 1959, 15: *μετὰ τῆς ἐν τοῖς νοήμασιν ἰσχύος καὶ πυκνότητος.* Θέση η οποία ἔχει τονιστεῖ ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Ναζιανζηνό, σύμφωνα με την οποία τὸ υψηλὸ νόημα πρέπει να συμπυκνώνεται σε σύντομες επιστολές.

³ Henry, 1960, 117 (Codex 158), 129 (Codex 162), 173-174 (Codex 229).

⁴ Για ἀναλυτικὴ παρουσίαση της κριτικής του Φωτίου στην Βιβλιοθήκη βλ. Conley, 2005, 672-675.

⁵ Laourdas και Westerink, 1983, §1.24-25. Η συντομία σε μία τόσο μεγάλη επιστολή δεν ἔχει να κάνει κυρίως με τὸ σύνολο της επιστολής, ἀλλὰ με τὸ κάθε θέμα, π.χ την κάθε σύνοδο ξεχωριστά (Λάουρδας, 1951, 83).

⁶ Laourdas και Westerink, 1983, §1.692-703.

⁷ Στο εγχειρίδιο της ρητορικής του Lausberg, ὁ ὅρος μέτρο ἀναφέρεται ἀποκλειστικά στον ποιητικὸ ρυθμὸ. Lausberg, 1998, 434-436.

⁸ Ο ὅρος *τάξις* (*dispositio*) ἔχει να κάνει με τὴ σειρά και τὸν χωρισμὸ τῶν ιδεῶν στον ρητορικὸ λόγο και ἀκολουθεῖ τὴν *εὔρεσιν* (*inventio*). Υπάρχουν διάφοροι τρόποι να κατατάξει κανεὶς τις σκέψεις του. Στις επιστολές, ἀν τις θέσουμε στα πλαίσια αὐτοῦ του ρητορικοῦ μοντέλου, ἔχουμε τρία μέρη (*three part form*: *ἀρχή, μέσον* και *τελευτή*), με τὴν χρήση του προοιμίου, του θέματος της επιστολής (διήγηση) και του χαιρετισμοῦ. Lausberg, 1998, 209-212. Αναλυτικὲς οδηγίες βρίσκουμε στο *Περὶ Εὐρέσεως* του Ερμολογίου.

⁹ Laourdas και Westerink, 1983, §51.58-62.

¹⁰ Η φράση συναντάται και στο κλείσιμο της επ. 65: *Ἀλλὰ ταῦτα μὲν κατ' ἐπιδρομήν, καὶ ὡς ἐπιστολῆς τύπῳ· ἢ δὲ τῆς ἐργασίας ἀκρίβεια θεοῦ διδόντος εἰς τὴν οἰκείαν ὑπόθεσιν ἀναχθήσεται. Η ἐπιστολή ἀσχολεῖται με τὸ θέμα της εἰκονομαχίας* (Laourdas και Westerink, 1983, §65.74-75). Ο ὅρος *τύπος*, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα συγκεκριμένο εἶδος επιστολής, ἀφορᾷ τὴν επιστολικὴ μορφή.

διαγράψασθαι¹. Ο αποδέκτης του είχε παραστήσει τον καιρό ως μακρυμάλλη μπροστά² και στο πίσω μέρος κουρεμένο. Η επιστολογραφική θεωρία αποφεύγει τις ασάφειες³, όμως από την άλλη επιτρέπει την χρήση αιγιμάτων στο πλαίσιο της χάρις⁴.

Ενδιαφέρον είναι ένα απόσπασμα της επ. 174: *Οὐ γὰρ αἱ λέξεις βαρύνουσι τὰς ἐννοίας, τὰς δὲ λέξεις τραχεῖς καὶ δυσφόρους τὸ πικρὸν τῆς διανοίας μᾶλλον ἐργάζεται· ὅτε δὲ καὶ λέξεις ταῖς διανοίαις ὁμολογοὶ καὶ τὸ βαρὺ τῆς ἀννοίας τῶν τραχεῖ συντρέχει τῆς λέξεως, τί διαφέρει τὰ αὐτὰ τῶν ῥημάτων εἶπεν ἢ διὰ τῶν ἴσων τὴν αὐτὴν παραστήσαι διάνοιαν;*⁵. Η τελευταία φράση, που παρουσιάζει την δυνατότητα να ειπωθούν οι ίδιες σκέψεις με διαφορετικά, κάθε φορά, λόγια, αποτελεί τον ορισμό του ύφους από τον Ερμογένη⁶. Δεν είναι οι λέξεις που βαραίνουν τις έννοιες, αλλά αλλά το αντίστροφο. Γίνεται, λοιπόν, σαφής αναφορά στο ύφος, δηλαδή στη χρήση του λεξιλογίου και των διαφόρων σχημάτων λόγου από τον συγγραφέα. Πιθανώς εδώ ο Φώτιος αναφέρεται και στην ειρωνεία, με την οποία εννοείται το αντίθετο των λεγομένων⁷ (η πίκρα της σκέψης καθιστά τις λέξεις τραχείς και καταθλιπτικές).

Σχετικά με την κριτική πάνω στην γλώσσα παρατηρούμε τα εξής στην Επ. 204: *Ἄπαντα μὲν καλῶς εἶχε, καὶ οὐδὲν ταῖς συντάξεσιν ἢ ταῖς ἄλλαις γραμματικαῖς ἀκριβεῖαις ὁ λόγος ἐχώλευεν· ἃ δὲ τῶν ῥητορικῶν ἐνέδει νόμων αἱ τῆς ἐκεῖθεν περινοίας, οὐδ' ἐν τούτοις εἰς ἀναίσχυντον ἐκφερομένων τῶν γεγραμμένων ἀμάρτημα, καὶ ταῦτα δέ σοι, ὡσπερ ἤτησας, διορθώσεως τυχόντα προσαναπεπλήρωται*⁸. Παρατηρούμε δύο επίπεδα κριτικής. Το πρώτο αφορά την γραμματική και τη σύνταξη, ενώ το δεύτερο επίπεδο τη σωστή χρήση ρητορικών μεθόδων (εύρεση, σχήματα λόγου κ.τ.λ.), τα οποία, συνολικά, βρίσκει σωστά, ενώ κάνει και διορθώσεις. Με συναφές εκπαιδευτικό θέμα ασχολείται και η επ. 220⁹. Προτού προχωρήσει ο ενδιαφερόμενος στη ρητορική, βασική προϋπόθεση είναι η γνώση της αττικής γλώσσας, κυρίως η ορθή σύνταξη, χωρίς σολοικισμούς, ακόμα και η σωστή προφορά των λέξεων.

Κριτική ασκεί σε επιστολή που έλαβε και στην επ. 242. Στο δεύτερο μισό της επιστολής διαβάζουμε: *Τὸ δὲ εἰς τὴν μάρτυρα τῆς ἡμῶν εὐφυΐας φιλοπόνημα κατὰ τὴν σὴν ἀξίωσιν ἐπελθόντες, τῆς μὲν Ἀσιανῆς σποράς (ὡς ἂν τις εἴποι μηδὲ τῶν Μουσῶν ὀνόματι χρώμενος, ἅμα δὲ καὶ ἀσιανίζων) γνησίαν γονὴν κατελήφαμεν· σφαλμάτων δὲ οὐδέν, πλὴν εἴ ποῦ τι περὶ σύνταξιν, καὶ τοῦτο σπάνιον, ἐπεσημηνάμεθα. Εἰ δέ τι πρὸς τὴν ἄλλην καλλονὴν τῶν ῥημάτων, καλὸν ὄν, ὅμως ὑστερεῖν ἐδόκει, καὶ τοῦτο πρὸς τὴν συγγενῆ μορφήν τὸ ὄλον τοῦ λόγου κάλλος μεθηρμόσατο*¹⁰. Η ρητορική του αποστολέα είναι υπερβολικά πλούσια και τη χαρακτηρίζει Ασιανική¹¹. Από πλευράς σφαλμάτων, εντοπίζει ελάχιστα που αφορούν τη σύνταξη. Βρίσκει καλό το λεξιλόγιο, το οποίο όμως υστερεῖ, κατά την γνώμη του, εξαιτίας της συνολικής εικόνας του κειμένου. Ο ασιανισμός είναι σαν να μεταβάλλει το κάλλος του λόγου προς την ίδια κατεύθυνση, άρα της υπερβολής. Στην επ. 156 ασκείται κριτική πάνω σε θέματα λεξιλογίου, όπου

¹ Laourdas και Westerink, 1984, §170.3-5.

² Το *ἀκερσεκόμης* είναι και χαρακτηριστικό της νιότης και με του Απόλλωνα. (Liddell κ.α., 1996, 49. Ομ. Ιλ. Υ.39: *Φοῖβος ἀκερσεκόμης ἠδ' ἄρτεμις ἰοχέαιρα*). Το απόσπασμα δεν δείχνει βαθιά γνώση της κλασικής γραμματείας από τον αποδέκτη, καθώς η Ιλιάδα αποτελούσε ένα από τα βασικά κείμενα για την λογοτεχνική εκπαίδευση κατά το trivium (Markopoulos, 2008, 788).

³ Για το *Περὶ ἐρμηνείας* βλ. Radermacher, 1901, §226.1-3: *Καὶ λύσεις ἴσχναι ὅποια οὐ πρέπουσιν ἐπιστολαῖς· ἀσαφές γὰρ ἐν γραφῇ ἢ λύσις, καὶ τὸ μιμητικὸν οὐ γραφῆς οὕτως οἰκεῖον, ὡς ἀγῶνος, οἶον ὡς ἐν τῷ Εὐθυδήμῳ*.

⁴ Βλ. σ. 15 για την επ. 51 του Ναζιανζηνού. Με την έννοια γριφώδες ύφος από εδώ και πέρα εννοώ την χρήση γρίφων και αλληγοριών.

⁵ Laourdas και Westerink, 1984, §174.20-24.

⁶ Rabe, 1913, 119-120: *Ῥητέον δὲ ἐξῆς, τίσι πλατύνεται ἢ διήγησις τρόποις. ἡμεῖς μὲν οὖν φαμεν πρῶτον χρῆναι τῶν λεγομένων ἕκαστον καὶ τρισὶ καὶ τέτρασι κώλοισι πλατύνεσθαι ἢ καὶ πλείοσιν ἐκφέρεσθαι πολλάκις. Σύμφωνα με ανώνυμο σχολιαστή αυτό ονομάζεται *Ἑρμηνεία* (Kennedy, 2005, 51, σημ. 78). Για το σχόλιο βλ. Walz, 1834, 725: *ὅπερ λέγεται ἐρμηνεία*.*

⁷ Lausberg, 1998, 266-268.

⁸ Laourdas και Westerink, 1984, §204.2-7.

⁹ Laourdas και Westerink, 1984, §220.2-10: *οὔτε τοὺς ἐν λόγοις ἀγνώμονας εὐεργετεῖν εἶδα λόγῳ (...), οὔτε σολοικίζουσιν (νῦν γὰρ, εἴ ποτε, καιρὸς καὶ τοῦ παιζαί) συνήθησι εἰμὶ πείθεσθαι. ἕως ἂν οὖν εὐχάριστοι μὲν οἱ ἀγνώμονες καταστῶσιν, οἱ δὲ τοὺς καλοὺς κακῇ προφορᾷ ῥημάτων αἰκίζόμενοι λόγοις Ἑλλάδα γλώτταν τῆς ἀμουσίας ἀλλάξωνται, οὐκ ἂν ἐκῶν γε εἶναι τῶν τῆς ῥητορείας καινῶν μυστηρίων ἐπόπτας ποιήσωμαι. διὸ σὺ μὲν τὴν γλώτταν Ἀττικαῖς μελέταις, ὁ δὲ σὸς φίλος εὐγνωμοσύνης τελεταῖς τὴν γνώμην καθάρας, σὺν θεῷ φάναι, τεύξοισθε τῶν ποθομένων*.

¹⁰ Laourdas και Westerink, 1984, §242.9-15.

¹¹ Vanderspoel, 2007, 132-133 και Connolly, 2007, 154-157. Οι ρήτορες ήδη από την ελληνιστική εποχή, ακόμα και αν κατηγορούσαν το ύφος αυτό, σε πολλές περιπτώσεις το χρησιμοποιούσαν και οι ίδιοι. Ο εντυπωσιασμός, με βάση περίτεχνα ρητορικά σχήματα, αποτελούσε κομμάτι του Ασιανισμού.

τονίζει στον παραλήπτη του πως μία λέξη που συναντάται στην 1^η επ. του Πέτρου αποτελεί ελληνικό (αττικό) τύπο, και μάλιστα ποιητικό: *Θαυμάζω μάλιστα εἰ καὶ σοί, γραμματικευμένῳ καὶ ταῖς τῶν ποιητῶν λεσχνηεύοντι μελέταις, τὸ ἐγκομβάσασθαι βαρβάρου φωνῆς, ἀλλ' οὐχ Ἑλληνικῆ λέξις ἔδοξεν*¹. Η λέξη που τίθεται προς εξέταση είναι το *ἐγκομβάομαι*². Η χρήση λεξιλογίου πέραν της αττικής αποτελεί αντικείμενο κακής κριτικής. Στην επ. 208 η κριτική αφορά το ότι η χρήση του *εἰμί* στις γραφές αποτελεί υφολογικό σολοικισμό. Ο Φώτιος χρησιμοποιεί αρκετά παραδείγματα από την κλασική γραμματεία για να αντικρούσει τον ισχυρισμό αυτό³, χωρίς όμως να καταλαβαίνει πλήρως την συντακτική του χρήση⁴. Γενικά παρατηρείται η προτίμηση σε μία, όσο το δυνατόν καθαρότερη, αττική γλώσσα σε όλα τα επίπεδα. Οι όποιες παρεκκλίσεις αντιμετωπίζονται αρνητικά.

Στην επ. 238, παρουσιάζεται η λειτουργία της ποιητικής γλώσσας μέσα στην επιστολή: *Ὁ μὲν χειμῶν ἐγεγόνει, καὶ τὴν χειμέριον ὥραν, ὡσπερ ἐπίτηδες τὰς σὰς προαναστέλλων τῆς βραδύτητος αἰτίας, ἀῆρ εὐδιδος ὑπέδεχτο· καὶ χειμῶν πάλιν καθ' ἡμῶν πολλὰς νιφάδας λογισμῶν ἀφίεις κατερρήγητο*⁵. «Παρόλο που ο χειμώνας πέρασε σαν εποχή και τον διαδέχθηκε η καλοκαιρία, οι σκέψεις ήρθαν πάλι στον Φώτιο, ρίχνοντας νιφάδες σκέψεων (ή αμφιβολιών)», η οποία αποτελεί πράγματι μια πετυχημένη αλληγορία. Στην ίδια επιστολή υπάρχει αναφορά στην ποιητική διαδικασία: *ὁ γὰρ τρόπος, οὐκ οἶδ' ὅθεν ἡμῖν παρακύψας – τάχα δ' ἐκ τῆς ποιητικῆς ἐντρεχειας· συνεφεῖλκεν γὰρ αὐτῷ καὶ στίχους τῆς ἐκεῖθεν πεποιημένους ἀδείας, ὡσπερ ἐπιγαυρούμενος τῷ γένει καὶ ἐπιδεικνὺς ἡμῖν τὸ αὐτόνομον*⁶. Ο Φώτιος αναγνωρίζεται για την ποιητική του ικανότητα (*ἐπιγαυρούμενος τῷ γένει*) και κάνει επίδειξη της ικανότητάς του: παρασυρμένος από την φύση του και κάποια ποιητική άδεια, γράφει την παρούσα επιστολή. Στη συνέχεια ο Φώτιος πλάθει άλλη μία ποιητική εικόνα: *ἀλλὰ γὰρ ὁ μὲν χειμῶν ἠρέμει, καὶ γαληνὸν μειδιάμα τὴν ἡμέραν διεγέλα· παρὼν δ' ὁ φίλος οὐδαμοῦ σκυθρωπὸν αὐτῆς καὶ στυγνὸν τὸ πρόσωπον ὑπέδεικνυ. πλὴν εἰ καὶ σκηνηῆς προέκυπτεν ἡ ἀπολογία καὶ ὁ καλὸς τρόπος συγχορευτὴν ἑαυτὸν ὑπέβαλε τοῦ χειμῶνος, ἀλλ' ἡμῖν γε καὶ οὕτω χαρὰν ἐπέστησαν θεατρίσαι*⁷. Εδώ η ποιητικότητα του λόγου συνδέεται άρηκτα με την θεατρικότητα, με όρους όπως *σκηνηῆς προέκυπτεν, συγχορευτὴν, θεατρίσαι*. Η επιστολή μοιάζει με δράμα, το οποίο ο επιστολογράφος συνθέτει και διδάσκει (σκηνοθετεί)⁸. Επίσης δείχνει να αμφιβάλει για την ειλκρίνεια της ανταλλαγής των γραμμάτων. Όπως ο αποδέκτης είχε υποκριθεί, μέσω επιστολής, χαρά απέναντί του, παρόμοια θα πράξει και ο ίδιος⁹.

Αναφορικά με την θεατρικότητα παρατηρούμε τα εξής στην επ. 288: *Ἀλλὰ τί ταῦτά μοι γράφεται καὶ τὸ ἄλγημα αὖξεται καὶ τὸ λυπηρὸν ἐπιτείνεται καὶ τὸ διοχλοῦν ἀνιχνεύεται; μνήμη γὰρ τῶν ἀνιαρῶν ὀξύτερον τὸ πάθος ἀπεργάζεται καὶ κουφίζεσθαι τὴν ῥαθυμίαν οὐκ ἐνδίδωσιν. ἀλλὰ γὰρ ταύτης ἔνεκα τῆς αἰτίας τῶν συμβεβηκότων ἡ τραγωδία διεσκηνοποιῆται*¹⁰. Η επιστολή εμφανίζεται ως η σκηνή, πάνω στην οποία δραματοποιείται το γεγονός και ανακαλείται με τη μνήμη. Με τη φράση *ἄλγημα αὖξεται* έχουμε σαφή αναφορά στο ρητορικό σχήμα της αύξης (υπερβολής), όπου κάτι παρουσιάζεται μεγενθυμένο σε σχέση με την πραγματικότητα για να προκαλέσει το αντίστοιχο συναίσθημα¹¹, δηλαδή *ὀξύτερον τὸ πάθος ἀπεργάζεται καὶ κουφίζεσθαι τὴν ῥαθυμίαν* κ.τ.λ. Η επιστολή ανακαλεί τα πάθη και δίνει την εντύπωση της σκηνικής παρουσίας.

Δύο όροι που αφορούν το ύφος και συναντάμε στον Φώτιο είναι τα *παίζων* και *σπουδάζων*. Στο προοίμιο της επ. 243 μαθαίνουμε ότι ο αποδέκτης του, ο Νικηφόρος (ο φιλόσοφος) μοναχός, του έχει γράψει μία επιστολή την οποία χαρακτηρίζει *Ὡς μὲν οὐκ ἔχεις ἐξαρνεῖσθαι τὴν δειλίαν, οὐδ' ἂν*

¹ Laourdas και Westerink, 1984, §156.2-4.

² Wilson, 1991, 151.

³ Laourdas και Westerink, 1984, §208.6-13: *δῆλον γὰρ ὡς τὸ 'τίνες' μετὰ τοῦ 'ἐνιοί' καὶ τὸ 'σφᾶς' μετὰ τοῦ 'αὐτούς' οὐδὲν ἔτερον ἀλλ' ὅπερ ἐδήλουν αὐτῶν αἱ προτεταγμένοι σημαίνουσιν λέξεις. τὸ δὲ τοιοῦτον εὐδηλον ὡς μία τίς ἐστὶν ἰδέα τῆς παρολκῆς, καὶ σχῆμα λόγου, ἀλλ' οὐ σόλοικος ἄγνοια. καὶ τὸ 'ἔχων' δὲ πολλάκις μετὰ τοῦ 'ἀπῆλθεν' ἢ τοῦ 'θαδίεις' ἢ τοῦ 'σπεύδεις' καὶ μετὰ πλειόνων ἄλλων ἐν ὑποταγῇ συντιθέμενον παρὰ τοῖς σοῖς σοφισταῖς οὐδὲν ὄλως σημαῖνον εὐρίσκειται, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο παρολκῆς ἐπέχον τόπον.*

⁴ Wilson, 1991, 152.

⁵ Laourdas και Westerink, 1984, §238.2-4.

⁶ Laourdas και Westerink, 1984, §238.8-10.

⁷ Laourdas και Westerink, 1984, §238.18-22.

⁸ Ο Φώτιος δείχνει να κατανοεί το αρχαίο δράμα, έναν θεσμό μακρὰν χαμένο, τον οποίο εντάσσει τόσο γλωσσικά, όσο και μορφικά σε ένα άλλο είδος, αυτό της επιστολής.

⁹ Το *θεατρίζω* είναι προβληματικός όρος, αν λάβουμε υπόψιν μας την ερμηνεία του και ως «make a spectacle of, put to shame before» (Lampe, 1961, 616). Επίσης Marciniac, 2007, 277.

¹⁰ Laourdas και Westerink, 1985, §288.33-37.

¹¹ Lausberg, 1998, 263-264.

ἀρνηθείης, καὶ πρὸ ταύτης σου τῆς γλυκείας ἐπιστολῆς σαφῶς ἐπεείσμην¹. Ο Φώτιος θεωρεῖ τον Νικηφόρο δειλό. Ο δεύτερος γράφει μία ἐπιστολή, ὥστε να τον πείσει για το αντίθετο. Ο Φώτιος χαρακτηρίζει αυτή την ἐπιστολή *γλυκεία*, παραπέμποντας για το ὕφος ἴσως στη χάρη. Ειρωνεύεται κατά κάποιον τρόπο τη ρητορική του Νικηφόρου, η οποία αποτυγχάνει να τον πείσει, αναγνωρίζοντας μόνο το αισθητικό κομμάτι. Η ἐπιστολή του Φωτίου κλείνει με το εξής απόσπασμα: *Ταῦτα παίζων ἅμα καὶ σπουδάζων ἔγραψα· παίζων μὲν, ἵνα γνῶς ὡς ἔστι καὶ ἡμῖν καταρρητορευομένοις ὑπὸ τῶν σφριγόντων τὴν ῥητορείαν ἀμύνης ἀκμὴ καὶ λόγος λύων σοφίσματα· σπουδάζων δέ, ἵνα μηκέτι δειλὸς ἦς περὶ ὧν προσήκεν ἀνδρίζεσθαι· ἢ δὲ παρακαταθήκη (σὺ δὲ πάλιν δειλία) καὶ σώζεται καὶ σωθήσεται². Ξεχωρίζει τις δύο φύσεις της ἐπιστολῆς. Από την μία το ρητορικό παιχνίδι (*παίζων*), το οποίο ο Φώτιος κατέχει σε μεγαλύτερο βαθμό, ὥστε να αποκρούσει τα *σοφίσματα*, ὅρος που εμφανίζεται ἀρνητικά. Το σοβαρό (*σπουδάζων*) μέρος της ἐπιστολῆς αναφέρεται στην δειλία του ἀποδέκτη του, το θέμα δηλαδή της ἐπιστολῆς. Δεν ἔχουμε δύο διαφορετικά εἶδη ὕφους της ἐπιστολῆς, ἀλλὰ το «σπουδαῖο»-σοβαρό μήνυμα της ἐπιστολῆς καὶ το παιγνιώδες πλαίσιο της ρητορείας, το οποίο δεν μπορεί ἀπὸ μόνο του να ἀποτελεῖ την οὐσία. Ἐνῶ δεν υστερεῖ στο δεύτερο, ο παραλήπτης του δειλιάζει ὡς προς το πρώτο.*

Μία καινοτομία του Φωτίου σε σχέση με την συνήθεια για το πῶς κλείνει μία ἐπιστολή, ἀντὶ της συνηθισμένης ευχῆς, εἶναι η προσθήκη συμβουλῆς³. Η ευχή δεν προσθέτει κάτι, ἀλλὰ εἶναι ξεχωριστή (συνήθως) ἀπὸ τα συμφραζόμενα του κύριου θέματος. Αντίθετα η συμβουλή κλείνει με μία ἀνακεφαλαιώση του θέματος που ἔχει προηγηθεῖ⁴. Σε συνδυασμὸ με τα προοίμια που ἔχουν ἐπίσης συμβουλευτικό χαρακτήρα, παρατηρεῖται ο γενικότερος, ρητορικός προσανατολισμὸς των ἐπιστολῶν του Φωτίου. Ἄν λάβουμε ὑπόψιν την *τάξιν*, ὡπως ὀρίζεται καὶ ἀπὸ την γενικότερη ρητορική θεωρία⁵, τότε κατανοοῦμε ὅτι δημιουργεῖ ἐπιστολές που στο σύνολο των τριῶν μερῶν τους ἔχουν χαρακτήρα παραίνεσης, ἐφόσον το κλείσιμο εἶναι στενά συνδεδεμένο με την ὑπόλοιπη ἐπιστολή.

Μιχαὴλ Ψελλός

Προτού ασχοληθῶ ἀναλυτικότερα με τον Ψελλό, αξίζει ἐιδική ἀναφορά στην ἐπ. 1 του δασκάλου του, Ἰωάννη Μαυρόποδος, ὅπου σχολιάζει ἀλληγορικά το ὕφος του μαθητῆ του: *πόθεν οὖν νυνὶ πρὸς ἡμᾶς ἔαρινή ἀηδών; οὐκ ἀπ' ἄλλους ποθὲν οὐδ' ἐκ δρυμοῦ φωνοῦσα μακρόθεν, ἀλλ' ἐν τούτῳ τὸ πλέον ἔχει τοῦ θαύματος, ὅτι πρὸς αὐτὰς πετασθεῖσα τὰς χεῖρας τὰς ἡμετέρας κάκειθεν ἡμῖν ἔαρινὰ κελαδοῦσα τῷ τῆς μουσικῆς ἠδυνῶν τὰς ἀκοὰς ἐγγύθεν κατακλεῖ. δοκεῖ δ' ἢ πάντα βελτίστη, ἵνα τι μικρὸν καὶ παρακομψεύσωμαι, τὴν μὲν φωνὴν ἀηδών, τὴν δὲ μορφήν χελιδών· τὸ μὲν, ὅτι ἄδει λιγυρόν τι καὶ μελιχρόν, τὸ δέ, ὅτι κέκραται θαυμαστῶς πῶς τὴν ὄψιν ἐξ ἐναντίων δύο χρωμάτων· τῇ γὰρ τοῦ χάρτου λευκότητι τὸ τῶν γραμμάτων μέλαν ἐμπρέπει, καθάπερ ὑφάσματι λαμπρῷ καὶ διαφανεῖ πολυτελοῦς πορφύρας ποικίλματα⁶. Το γράμμα του Ψελλοῦ, φτάνει στον Μαυρόποδα σαν το ἀνοιξιᾶτικο ἀηδόνι στη μελωδικότητα, καὶ σαν το χελιδόνι στην εμφάνιση, ἐξαιτίας της ἀντίθεσης του ἀσπρου χαρτιοῦ με το μαῦρο μελάνι. Παρά το λιτό ὕφος των ἐπιστολῶν του Μαυρόποδος⁷, η κρίση για τις ικανότητες του μαθητῆ του μας μεταφέρει στην σφαῖρα της ποίησης, καθὼς η εικόνα αὐτῆ ἐπεκτείνεται στο σύνολο της ἐπιστολῆς: *ἐναρθρά τε φωνεῖ, καὶ τὰ θέλητρα πάντα, καὶ τὰς Σειρηνεῖους ῥόδας, καὶ τὴν τῶν ἰγγῶν ἀμήχανον εἴτε βίαν εἴτε πειθῶ, καὶ τοὺς ἀρμονικοὺς φθόγγους ἅπαντας ὁμοῦ συλλαβοῦσα⁸. Η ἀρμονία της ἐπιστολῆς του Ψελλοῦ μαγεύει σαν το τραγούδι των σειρήνων καὶ των ὠδικῶν πουλιῶν, συνδυάζοντας τη δυναμικότητα καὶ την πειθῶ (*εἴτε βίαν εἴτε πειθῶ*) με τοὺς ἀρμονικοὺς φθόγγους ἅπαντας, παραπέμποντας σε ἓνα ἰδιαίτερα σημαντικό τομέα της κριτικῆς του Ψελλοῦ, την συνθήκη⁹.**

¹ Laourdas καὶ Westerink, 1984, §243.2-3.

² Laourdas καὶ Westerink, 1984, §243.135-139.

³ White, 1981, 83-84.

⁴ Λαοῦρδας, 1951, 86-87.

⁵ Βλ. ὑπ. 7, σ. 51.

⁶ Karpozilos, 1990, §1.3-12. Για το ὅτι ἔχει ὡς ἀποδέκτη τον Ψελλό (παρουσιάζεται με το κοσμικό του ὄνομα, Κωνσταντῖνος) βλ. Karpozilos, 1990, 199-200. Συγκεκριμένα, ἀποτελεῖ ἀπάντηση στην ἐπ. 105 της ἐκδόσης Kurtz-Drexl (Kurtz καὶ Drexl, 1941, τ.Β').

⁷ Karpozilos, 1990, 32-34.

⁸ Karpozilos, 1990, §1.22-25.

⁹ Ἐνα ἔργο που ἀποδίδεται στον Ψελλό εἶναι το *Περὶ συνθήκης τῶν τοῦ λόγου μέτρων*. Conley, 2005, 678.

Τον 11^ο αι., το ύφος των επιστολών απασχολεί τον Ψελλό σε μεγαλύτερο βαθμό από τους προηγούμενους¹. Η επ. 11 είναι εκείνη που περιέχει τις περισσότερες πληροφορίες πάνω στο είδος, εφόσον η επιστολογραφία αποτελεί το θέμα της, και συγκεκριμένα η επικοινωνία με τον παραλήπτη (παραδίδεται ανώνυμα). Ξεκινάει με ένα ειρωνικό σχόλιο προς τον αποδέκτη σχετικά με την γλώσσα που γράφει: *ἐπεὶ δ' ἔλαττον τὸν ἀέρα, ἢ τοὺς λόγους ἀναπνεῖν ἔοικας, μετεσχημάτισται δέ σοι καὶ ἡ γλῶττα, ὥσπερ τοῖς ἄλλοις πρὸς τὸ ἀπλῶς λέγειν, οὕτω δὴ σοὶ πρὸς τὸ ἀττικίζειν, τί ποτε ἄρα τὸ αἴτιον τῆς πρὸς ἡμᾶς ἀφωνίας;*². Ειρωνικά κάνει τον συσχετισμό αναπνοῆς για όλους τους ανθρώπους και εκπαίδευσης στους λόγους για τον παραλήπτη του, που έχει ως αποτέλεσμα, όπως οι άλλοι μιλούν απλά, αυτός να μιλά αττικά. Γι'αυτό απορεί γιατί δεν του γράφει. Στην ίδια επιστολή θέτει το κατάλληλο ύφος για μία επιστολή σε σχέση με τον απλό προφορικό λόγο: *πρὸς μὲν τὴν ὀμιλίαν ὁ ἀπλοῦς σοὶ λόγος ἠκρίβωται, πρὸς δὲ τὸ γράφειν ὁ ἐπιστολιμαῖος ἐξίσταται χαρακτήρ, ἐχρῆν ὥσπερ ἐχαρίζου προσομιλῶν, οὕτω δὴ εὐφραίνειν καὶ ἐπιστέλλων*³. Ο όρος *ἐπιστολιμαῖος χαρακτήρ* παραπέμπει στο εγχειρίδιο του Λιβάνιου, το κεφάλαιο για το επιστολογραφικό ύφος του Δημητρίου και τον Φιλόστρατο⁴.

Στην αρχή της επ. 9 παρατηρεῖ για το ύφος του παραλήπτη του, ότι δεν ακολουθεῖ κάποια χαρακτηριστικά, αλλά σαν να συνεννοεῖται σε μία γλώσσα ουράνια που ξεπερνάει κάθε βαρβαρισμό, ελληνισμό και αττικισμό του Ψελλού που προσπαθεῖ να συνεννοηθεῖ μαζί του: *ἰδοὺ γάρ σοι τὰς πάσας μετηλλαξάμην φωνάς, βαρβαρίσας, ἐλληνίσας, ἀττικίσας, ἴν' εἰ μὴ ταύτη, ἀλλ' ἐκείνη ἢ τῆ ἐτέρα ἀνθομιλήσεις καὶ ἀντιφθέγγαιο, σὺ δ' ἄρα ἐλελήθεις ἐτέρους λόγους εἰδὼς ἀπλοῦς τε καὶ ἀσυνθέτους καὶ μὴ οὐδ' αὐτοὶ ἴσμεν, τοὺς ἐξ ὀνομάτων καὶ ῥημάτων φημί*⁵. Στη συνέχεια τονίζει πως και ο θεῖος λόγος, όταν απευθύνεται σε ανθρώπους, μιλάει την δική τους διάλεκτο (*τῆ καθ' ἡμᾶς ἡμῖν διαλέκτω*)⁶. Ο καθένας στην επικοινωνία συνεννοεῖται σε ένα κοινό κώδικα με τον συνομιλητή του: *Εἰ δὲ βάρβαρος ἦν, εἶτα βαρβάροις ὀμιλοῦν, οὐκ ἂν οἷη τοὺς βαρβαριστὶ με προσφέγγασθαι; (...)* Ὅποτε δὲ Ἀττικὸς ἀνὴρ ἐμμελεῖς ἀποτίκτων λόγους, Ἀττικῶ, εἰ βοῦλει, διαλεγόμενος⁷. Ὅπως ένας βάρβαρος θα μιλήσει βαρβαρικά, έτσι και ένας αττικιστής θα μιλήσει σε αττική διάλεκτο.

Η επ. 27 έχει ως αποδέκτη έναν μοναχό: *οὐ γὰρ μᾶλλον τοὺς δεινοὺς καὶ περινενοημένους ἀνδρας ποθῶ, ἀλλὰ τοὺς ἀπλοῖκοὺς γέροντας, ὁποῖος εἶ σὺ, οἱ συνάδουσαν ἔχουσι τῆ καρδίᾳ τὴν γλῶτταν, οἷς ὁ λόγος ἄλατι ἠρτημένος, καὶ ἡ γραφή, ἰδιωτικὴ μὲν, ἀλλὰ πνευματικὴ*⁸. Σ' αυτήν την περίπτωση ο Ψελλός προτιμᾷ περισσότερο τα πνευματικά λόγια, ακόμα και σε μία επιστολή γραμμένη σε απλούστερο ύφος (*καὶ ἡ γραφή, ἰδιωτικὴ μὲν, ἀλλὰ πνευματικὴ*). Παρόμοιες αναφορές υπήρχαν στις επιστολές του Θεόδωρου Στουδίτη, όμως πλέον βρισκόμαστε σε ένα διαφορετικό περιβάλλον, περισσότερο κοσμικό, ενώ ο Ψελλός συναναστρέφεται έναν κύκλο κοσμικών (κυρίως) λογίων, που γράφει και σκέφτεται με βάση την αττική γλώσσα, στοιχείο που εν τέλει αντανάκλαται στις επιστολές του⁹. Εκείνο που ξενίζει, είναι ότι ενώ στις επ. 9 και 11 κριτικάρει τις όποιες αποκλίσεις από το αττικό ύφος, εδώ δείχνει αρκετά ευέλικτος ώστε να συνεννοηθεῖ και σε έναν πιο ιδιωτικό λόγο.

Πολλές ακόμα είναι οι αναφορές στην αττική διάλεκτο, όπως στην επ. 25, όπου εμφανίζεται ως λιβάδι, από το οποίο κανείς κόβει λουλούδια: *Ἄλλ' οὐτε μοι ὁ νοῦς ἐκεῖνος ὁ γεννῶν τὰς γενναίας ἐπιστολάς, ἀπέσβη δὲ μοι καὶ τὸ πῦρ τῆς γλῶττης, καὶ εἶ τι δὲ ἔτυχον ἐξ Ἀττικῶν λειμώνων δρεψάμενος, τῆ τοῦ βεστάρχου ὥρα διαρρυσίη συναπελήλυθε*¹⁰. Στη φράση της επ. 125, *Σὺ μὲν ὁ ποθεινὸς καὶ φιλούμενος ἀττικῆ τῆ γλώσσει πρὸς ἡμᾶς διείλεξαι, ἡμεῖς δὲ ἀπλῶς καὶ ἀκατασκευῶς καὶ προσφθεγγόμεθα*

¹ Η συλλογή των επιστολών του Ψελλού δεν έχει εκδοθεῖ πλήρως μέχρι σήμερα, στις δύο κύριες εκδόσεις του Σάθα και των Kurtz και Drexl (βλ. πρόλογο). Η παρούσα εργασία θα βασιστεῖ στην έκδοση Σάθα, η οποία έχει βασιστεῖ στον κώδικα Parisinus gr. 1182 (Σάθα, 1972, ξ'-πδ' για περιγραφή του κώδικα). Παρουσιάζει όμως διάφορα προβλήματα, όπως παρέμβλητες επιστολές άλλων συλλογών. Τις 14, 15 και 208 (Ραφαῖοαννου, 2012, 304). Η 208 έχει συμπεριληφθεῖ στην έκδοση *Oratoria Minora* του Ψελλού, ανάμεσα στους λόγους (Littlewood, 1985, 117-126).

² Σάθα, 1972, 241.

³ Σάθα, 1972, 243.

⁴ βλ. κεφ. 1.3.

⁵ Σάθα, 1972, 238. Σύμφωνα με σχόλια στον Αφθόνιο (ανώνυμα και του Ιωάννη Δοξαπάτη), ο όρος *ἐλληνίσας* αποτελεί την αποφυγή των βαρβαρισμών και του σολοικισμού (Kunstas, 1973, 86 και 94).

⁶ Σάθα, 1972, 238.

⁷ Σάθα, 1972, 239.

⁸ Σάθα, 1972, 262.

⁹ Rosenqvist, 2008, 140-150.

¹⁰ Σάθα, 1972, 260.

καὶ προσαγορεύομεν¹, ο αποδέκτης γράφει σε αττική γλώσσα, ενώ ο Ψελλός σε απλούστερο λόγο, παρόλο που το ύφος του παραμένει πιο γλυκό από το μέλι του Υμηττού². Στις επ. 87³ και 88⁴ αντιπαρατίθεται το στρατιωτικό στοιχείο (του Άρη), με τη φιλοσοφία και την τέχνη (και τον Ερμή), υπονοώντας πιθανόν ότι οι αποδέκτες του έχουν αμελήσει τις πνευματικές, και ενδεχομένως λογοτεχνικές, τους δραστηριότητες, που ίσως να φαίνονταν και από το ύφος των επιστολών που του γράφουν.

Στην επ. 10 η μουσικότητα αποτελεί ένα χώρο παραλληλισμού για το ύφος⁵. Όπως το μέσον στην μουσικότητα, υπάρχει το μέσον και στο ύφος. Επεξηγώντας τη μεσότητα στο λόγο, εξηγεί ότι μπορεί να συνδυάζει τη σεμνότητα με τη χάρη. Ως προς την υπόθεσιν, να είναι φιλοσοφικός λόγος, και ταυτόχρονα να απαγγέλλεται τεχνικῶς. Το πρώτο αφορά αφορά το θέμα⁶, ενώ το δεύτερο τη ρητορική με την οποία αναπτύσσεται. Το ζευγάρι σεμνός – χαρίεις, μας παραπέμπει σε έναν άλλο διαχωρισμό του παίζων – σπουδάζων. Στον Φώτιο αντίστοιχα, οι όροι δεν έδειχναν να χαρακτηρίζουν ξεχωριστά μέρη της επιστολής, αλλά να συνυπάρχουν⁷. Το παρόν χωρίο επιβεβαιώνει αυτή την τάση. Τέλος το μέτρον της επιστολής, εδώ ξεκάθαρα δεν έχει να κάνει με την έκταση μόνο, αλλά και το ύφος.

Ο όρος τεχνικόν, και παράγωγά του, εντοπίζονται και σε άλλες επιστολές. Στο προοίμιο της επ. 51 υποστηρίζει ότι, επειδή δεν κατέχει το τεχνικό κάλλος (ἀλλ' ἐπειδὴ μὴ αὐτάρκες ἔχω τὸ ἐν τῇ ψυχῇ τεχνικὸν κάλλος)⁸, δεν στέλνει επιστολές. Σίγουρα η παραδοχή αυτή αποτελεί μέρος της ρητορικής του και συγκεκριμένα σχήμα ταπείνωσης, παρά μία ειλικρινή άποψη. Παρόλο που το προηγούμενο χωρίο δηλώνει πως υστερεί στη ρητορική, η ίδια επιστολή κλείνει με τη φράση: καὶ πάσας ἐπιστολάς ἀποτέξομέν σοι μετὰ φυσικῆς ἄμα καὶ τεχνικῆς ὠραιότητος⁹. Με το φυσικῆς εννοείται η φυσική καλαισθησία, ενώ με το τεχνικῆς, το κάλλος που προέρχεται από την εκπαίδευση (ρητορική) που έλαβε¹⁰. Η μετρίοφρων αυτοπαρουσίαση επαναλαμβάνεται στην επ. 85, η οποία στο σύνολό της αφορά την επιστολογραφία (το ύφος) και τους λόγους γενικότερα. Αρχικά παρουσιάζει την εξής εικόνα: ἐμοὶ δὲ τοῦ πνεύματος ἐπιλείποντος, ὑφ' οὗ τὸ πρόσθεν ἐβρόντων τε ἐν τοῖς λόγοις καὶ ἤστραπτον ἀτεχνῶς, αἰσχύνομαι νῦν ὑπὸ βύρσῃ βροντῶν καὶ μὴ ἐξ αἰθέρος πολλῶν μοι συρρηγνύμενων νεφῶν¹¹. Η βροντή στα λόγια του, χωρίς πνεύμα, είναι κατώτερη γιατί προέρχεται από μαστίγιο και όχι από τα συναχθέντα σύννεφα. Το μαστίγιο θα μπορούσε να παραλληλιστεί με το χαμηλό (κοσμικό) ύφος, ενώ η βροντή από τα σύννεφα με το κλασικιστικό (αττικό). Η ιδέα της κλασικής γραμματείας ενισχύεται και από την αναφορά στην Λαΐδα που προηγείται. Αυτό που σε παλαιότερους επιστολογράφους θα διατυπωνόταν ουσιαστικά, με σαφή αναφορά, πλέον παρουσιάζεται περισσότερο «ποιητικά». Στην ίδια επιστολή, κριτικάρει και το δικό του ύφος: ἐπεὶ δὲ ἄλλο τι νῦν ἐπεξεργάζομαι, ἐξωνούμενος, ἢ ἀπαλλαττόμενος τῶν κρειπτόνων τὰ χείρονα, διὰ ταῦτα σοι περιανθίζω ὡσπερ ἐν πωλητηρίῳ ταύτην δὴ τὴν ἀπεμπολουμένην ἐπιστολήν, ἵνα δὲ τῷ φαινομένῳ κάλλει θελχθεῖς, ὅποσούδηποτε ταύτην προῖη τιμῆματος¹². Έχουμε την εικόνα της στολισμένης με λουλούδια και επεξεργασμένης επιστολής και του ύφους της, με σκοπό να την αγοράσει σε οποιαδήποτε τιμή.

¹ Σάθας, 1972, 373.

² Σάθας, 1972, 373: Ἀλλ' εὖ ἴσμεν ὡς, εἰ καὶ ἀφελῆ τὰ ἡμέτερα, ἠδῶ σοι τῷ λογιστάτῳ τοῦ Ὑμηττίου φανήσεται μέλιτος.

³ Σάθας, 1972, 331: Εἰ δὲ μὴ τῷ Ἄρει σπένδεις, ἀλλ' ὅλος ἐξήρησαι τοῦ Ἑρμοῦ, σὺ δὲ μοι καὶ παρ' ἐκείνου τέχνας ἐπὶ τοῖς πράγμασι λάμβανε.

⁴ Σάθας, 1972, 331: ἀλλ' ὡς ἔοικε τὸν μὲν Ἑρμῆν ἠρήσασθε σύμπαντες, τῷ δὲ Ἄρει σπένδετε καὶ συσπένδετε, καὶ τῶν μὲν φιλοσόφων φωνῶν ἐπελάθεσθε.

⁵ Σάθας, 1972, 241: ἔστι γὰρ τι διάστημα μουσικὸν μέσον ὀνομαζόμενον (...) ἀλλ' ὅτι ὁ ἀνὴρ τὰς ἀκρότητας φεύγων ἐξ ἀμφοτέρων συγκέκραται· καὶ τὸ μὲν, σεμνός, τὸ δὲ, χαρίεις ἐστὶ· μεμίμηται οὖν αὐτῷ τὸ ἦθος ὁ λόγος φιλόσοφον μὲν ὑποβλημένος ὑπόθεσιν, ἀπαγγέλλων δὲ τεχνικῶς.

⁶ Ο Kennedy μεταφράζει τον ὄρο υπόθεσις ως «a theme for declaration» (Kennedy, 2005, 5, σημ. 4).

⁷ Βλ. παραπάνω την επ. 243 του Φωτίου. Το σπουδάζων αντιστοιχεί στο υψηλό ύφος (Η σεμνότης του Ερμογένη) και το παίζων στη χάρη (Το χαρίεν ύφος του Δημητρίου ή το κάλλος του Ερμογένη).

⁸ Σάθας, 1972, 282.

⁹ Σάθας, 1972, 283.

¹⁰ Ο ορισμός αυτός συναντάται στα Φυσικά του Αριστοτέλη: ὡσπερ γὰρ τέχνη λέγεται τὸ κατὰ τέχνην καὶ τὸ τεχνικόν, οὕτω καὶ φύσις τὸ κατὰ φύσιν [λέγεται] καὶ τὸ φυσικόν (Ross, 1950, 193). Ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς τον χρησιμοποιεί, αναφορικά με τη ρητορική ικανότητα, στην κρίση του για το ύφος του Θουκυδίδη, στο Περί Θουκυδίδου χαρακτήρος. Οι ιδέες (νοημάτων εὔρεσις) προέρχονται από την φυσική κλίση του συγγραφέα, ενώ η χρήση τους στο κείμενο (εὔρεθέντων χρήσις) αποτελεί αποτέλεσμα εκπαίδευσης (Usener και Radermacher, 1965, §34.7-12).

¹¹ Σάθας, 1972, 324.

¹² Σάθας, 1972, 325.

Στην επ. 80, συγκρίνοντας την επιστολή του επισκόπου Ευχαϊτών (Ιωάννης Μαυρόπουλος)¹, με τους αρχαίους λόγους (κείμενα), αντικείμενο της κριτικής παραμένει η γλώσσα και όχι τόσο το περιεχόμενο: *τὴν δὲ γε ἐπιστολὴν σου, τὴν καλὴν ὁμοῦ καὶ σοφὴν, πολλάκις διεξελέλυθε, καὶ πρὸς τοὺς ἀρχαίους λόγους συνέκρινε· κἀγὼ σοὶ τὸ ὑπερέχον ἐμνηστεύσαμεν*². Κριτική σε επιστολή αποδέκτη του και στη ρητορική που χρησιμοποιεί, κάνει στην επ. 110, όπου στο προοίμιό της παρουσιάζεται τόσο καλή, ώστε η απάντηση του Ψελλού χαρακτηρίζεται ως άθλια και άξια να οδηγηθεί μπροστά σε δικαστήριο³. Στη συνέχεια παρατηρούμε μία παρουσίαση αγώνα ρητορικής και φιλοσοφίας: *Υποθώμεθα οὖν σὲ μὲν εἶναι δεινότατον ῥήτορα, τοῖς λόγοις τὰ πράγματα ὑπερβάλλοντα, ἐμὰ δὲ φιλόσοφον ἀκριβῆ, οὐχ ὑπερβολάς, οὐδὲ ἐλλείψεις, ἀλλ' ἁρμονίαν τοῖς παραβαλλομένοις ἐμποιοῦντα· εἶτα οἶε τὸν τῆς δημόδους ταύτης ῥητορικῆς ἐπιστήμονα, τῆς πολυτελοῦς τε καὶ θεατρικῆς, τῆς ἀφελοῦς καὶ λιτῆς καὶ σεμνοτάτης κατισχύσειν φιλοσοφίας· πολλοῦ γε καὶ δεῖ*⁴. Μεταξύ ρητορικής και φιλοσοφίας, η ρητορική θέλει να παρουσιάσει τα πράγματα *ὑπερβάλλοντα*, ενώ η φιλοσοφία *ἀκριβῆ* (την ουσία τους), γι' αυτό και αναδεικνύεται νικήτρια. Στο σημείο αυτό έχει ενδιαφέρον να συγκρίνουμε την άποψη της φιλοσοφίας του Ψελλού με αυτή του Θεοφύλακτου Αχρίδος, αρκετά χρόνια μετά τον θάνατο του Ψελλού⁵, το 1094/5· ο Θεοφύλακτος γράφει στην επ. 46: *ἐκείνη γοῦν ἢ φιλόσοφος τοιαύτην σοὶ τὴν ἔξιν ἐνέπλασε καὶ φυτὸν οὐράνιον ἐν ἀλλοτρίῳ χώρῳ τῇ γῆ κατεφύτευσε κατὰ τὸν αὐτῆς καὶ σὸν εἶπειν Πλάτωνα. Ἐχοῦ τοῖνυν τῆς ἀγαθότητος, δι' ἧς ἐγγίσας Θεῷ καὶ οὐρανῷ στηρίζεις κάρη, κὰν ἐπὶ χθονὸς βαίνης. Τοῦτο γὰρ ὁ ὄντως φιλόσοφος*⁶. Σύμφωνα με τον Θεοφύλακτο ο φιλόσοφος έχει το κεφάλι του στον ουρανό και τα πόδια του στη γη. Η φιλοσοφία οδηγεί την σκέψη προς υψηλά νοήματα⁷.

Η επ. 109 του Ψελλού στο σύνολό της κριτικάρει μία επιστολή που έλαβε και τον ευχαρίστησε πολύ⁸. Η ευχαρίστηση παρουσιάζεται μέσα από μυθολογικές εικόνες, οι οποίες αντιστοιχούν σε πράγματα που ασκούν έντονη έλξη: *οὕτως ἦν αὐτῆς λωτὸς ἄντικρυς, ἔλκουσα τὸν ἀναγινώσκοντα καὶ πείθουσα παντὸς ἄλλου ἐκ περιουσίας καταφρονεῖν· καὶ τοῦτο δικαίως πεπόνθαμεν· ὥσπερ γὰρ οἱ τὰς μυθικὰς ἐκείνας σειρήνας παραπλέοντες μελωδίας ἀκούσαντες, παραπλεῦσαι οὐκ εἶχον εὐπετῶς, οὕτως οἱ τὴν σὴν μελίβρυτον ἀναγινώσκοντες γραφῆν, ἔλκονται πρὸς αὐτήν, ὥσπερ ἐξ ὧτων ἢ καὶ ῥινῶν, καὶ ἀνάγκη, ἢ μὴ ἀναγνῶναι αὐτήν, ἢ τῷ ἀναγνῶναι πάντως ὀλοσχερῶς κηληθῆναι καὶ μὴ μικρὸν δύνασθαι ταύτην εἶσαι· οὕτως ἔλκει τὸν ἀναγινώσκοντα, ὡς ἡ μαγνήτις τὸν σίδηρον· πανταχόθεν γὰρ αὐτῇ τὸ κάλλος περιαστράπτει λαμπρὸν λέξεσί τε καὶ νῶ, καὶ συνθήκη καὶ ῥυθμῶ, καὶ καλλιπερία θελκτικῆ τε καὶ εὐφραδεῖ*⁹. Ταυτόχρονα είναι μία εκτενέστερη κριτική απ' όσες έχουν παρουσιαστεί μέχρι το σημείο αυτό. Δεν είναι όμως και μία στεγνή κριτική, αλλά γίνεται με τρόπο λογοτεχνικό, χάρη στην παρομοίωση με τις μυθολογικές εικόνες του λωτού, των σειρήνων και αυτή του μαγνήτη, από τον επιστημονικό λόγο. Περισσότερο συγκεκριμένος σχετικά με την κριτική του ύφους γίνεται στο τέλος, μέσα από ζεύγη χαρακτηριστικῶν λέξεων. Πρώτα το ζεύγος νόημα (νῶ), αλλά και ο τρόπος που αυτό έχει παρουσιαστεί (λέξεσί) μέσω του αττικού λεξιλογίου, λάμπει από ομορφιά. Εδώ μπορούμε να αντιστοιχήσουμε σχήματα από τη ρητορική θεωρία, τα *σχήματα λέξεως* και τα *σχήματα διανοίας*, και τις μεθόδους ρητορικής πρακτικής σε εγχειρίδια συνήθως με τον γενικό τίτλο *περὶ σχημάτων*¹⁰. Άλλος τομέας της κριτικής αφορά την *συνθήκη* και τον *ῥυθμό*. Η συνθήκη αποτελεί τη σειρά με την οποία παρατάσσονται οι λέξεις, οι ρητορικοί όροι και γενικά η τάξη του λόγου¹¹. Παράλληλα συσχετίζεται

¹ Kazhdan, 1991θ, (ODB, Mauropous, John) 1319.

² Σάθας, 1972, 314.

³ Σάθας, 1972, 354.

⁴ Σάθας, 1972, 355.

⁵ Για την ημερομηνία θανάτου του Ψελλού δεν υπάρχει κάποια καθορισμένη ημερομηνία. Ο Παραιοαννου θέτει ως πιθανή ημερομηνία το 1078 (Παραιοαννου, 2013, 12-13). Ο Kazhdan με τον Ljubarskij τον τοποθετούν αρκετά χρόνια μετά το 1078 (Kazhdan, 1991η, 1754. Ljubarskij, 2004, 61-62).

⁶ Gautier, 1986, §46.14-18.

⁷ Ενδεχομένως τονίζει την ανάγκη, ο φιλόσοφος να πατάει στη γη, ως σημάδι επιφύλαξης, καθώς έχει προηγηθεί η καταδίκη του Ιωάννη Ιταλού, μαθητή του Μιχαήλ Ψελλού, ως αιρετικού. Βλ. Mullett, 1997, 99.

⁸ Σάθας, 1972, 353. Χρησιμοποιεί την λέξη *ὑφράνθημεν* στο α' πληθυντικό, καθώς η επιστολή ίσως διαβάστηκε σε κάποιο θέατρο λόγων, και η κριτική παρουσιάζει την συνολική εικόνα αποδοχής που είχε.

⁹ Σάθας, 1972, 353.

¹⁰ Τέτοια έργα είναι για παράδειγμα του Αλέξανδρου ή του Τρύφωνα (Kennedy, 1983, 123-126). Σχετικά με την βυζαντινή παράδοση των σχημάτων λόγου στην εκπαίδευση βλ. Conley, 1986. Επίσης Lausberg, 1998, 271-273 (γενικά), 273-274 (σχήματα λέξεως) και 335-336 (σχήματα διανοίας).

¹¹ Liddell κ.α., 1996, 1717. Ο όρος αναλύεται στο *Περὶ ιδεῶν τοῦ λόγου* του Ερμολόγου (Rabe, 1913, 219-220). *Συνθήκη* είναι ο τρόπος με τον οποίο θα παραταχθούν οι λέξεις (και γενικά τα ρητορικά στοιχεία), ενώ όρια σε αυτό θέτει η *ἀνάπαισις*

με τον ρυθμό, τον οποίο δημιουργεί. Τέλος η *καλλιπέπεια* αφορά την όμορφη γλώσσα¹, ώστε να επιτευχθεί το θελκτικό και το *εὐφραδέες*.

Η επ. 155, όπως δηλώνει ο τίτλος *πρὸς νεοφώτιστον ὡς ἐκ τοῦ βασιλέως τοῦ Μονομάχου· ἔοικε δὲ οὗτος εἶναι σοφώτατος ὡς καὶ ἡ ἐπιστολὴ δηλοῖ*², είναι γραμμένη από τον Ψελλό, για να την στείλει ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ'. Αρχίζει με σύντομη κριτική της επιστολής, την οποία είχε δεχτεί ο αυτοκράτορας: *Ἀνέγνων τὸ γράμμα σου, λογιώτατε καὶ σοφώτατε, καὶ τῷ ἀμυθῆτῳ κάλλει, τῇ τε τῶν νοημάτων πυκνότητι, καὶ τῷ πολυειδεῖ τῶν σχημάτων καὶ ῥητορικῷ ἤσθεις τὴν ψυχὴν, ὅλος τοῦ περὶ σὲ γέγονα ἔρωτος, καὶ μοι τοῖς μέλεσι θεῖα τις περιεχύθη ἡδονή, καὶ τὴν ἀνεκκάλητον, ὡς τὰ θεῖα φασὶ λόγια, χαίρω χαρὰν, ὅτι σε τοιαύτην θυσίαν προσάγω θεῶ, οὐ λογικὴν μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰς τῆς σοφίας χάριτας ἔχουσας*³. Η κριτική έχει να κάνει, αρχικά, με την πυκνότητα του νοήματος. Τη σύμπτυξη, δηλαδή, νοήματος σε μικρῆς έκτασης λόγο. Ακολουθεῖ αναφορά στο πλήθος σχημάτων λόγου (*πολυειδεῖ τῶν σχημάτων*), των οποίων η χρήση δημιουργεί μία καλαισθητή ρητορική. Όλα αυτά ἔλκουν τον αναγνώστη, σε σημείο ὥστε να χαίρεται με μία ἀφατη χαρά, με τρόπο που περνά τα ὅρια της λογικῆς.

Στις επ. 156⁴, 171⁵ και 176⁶ η κριτική του επιστολογραφικῆς λόγου εστιάζει στη μουσικότητα. Μία εκτεταμένη συζήτηση για τις επιστολές γίνεται στις επ. 183⁷ και 186. Στη δεύτερη, κεντρική αλληγορική εικόνα για τη σύνθεση μίας επιστολῆς αποτελοῦν οι μέλισσες που φτιάχνουν το κερὶ και το μέλι⁸. Υποστηρίζει ὅτι δεν γράφει πλέον το ἴδιο, αφού οι μέλισσες ἔχουν πετάξει και φύγει, γι' αὐτό δεν στέλνει συχνά στον αποδέκτη του. Με παρόμοιο τρόπο, στην επ. 101, η επιστολή του παραλήπτη του εμφανίζεται γλυκιά σαν το μέλι και το κερὶ⁹. Δύο σημεία που ονοματίζει σχετικὰ με το επιστολογραφικὸ ὕφος είναι η *λέξεων ἡδονή* και η *συνθήκης εὐαρμοσσία*. Η *συνθήκη* αποτελεί ἕναν ὄρο που ο Ψελλός χρησιμοποιεῖ συχνά ὅσον αφορά τον χαρακτηρισμό του ὕφους. Αναφέρεται στην τάξη του λόγου, ἀλλὰ και το ακουστικὸ ἀποτέλεσμα που δημιουργεῖται ἀπὸ αὐτή. Κριτικὴ στον εαυτὸ του, στο πλαίσιο της ταπεινώσεως, ασκεῖ και στην επ. 180: *Αἰδέσθητι δὲ καὶ τὴν ἐπιστολὴν ὅτι, εἰ καὶ μὴ ἀνθοῦσα, ἀγροικικὴ γὰρ τοῖς ὀνόμασι, ἀλλὰ πολὺστιχος, σοὶ δὲ ἀρκέσει καὶ νεῦμα φιλόανθρωπον πρὸς αὐτοὺς ἀντίρροπον τῇ ἐμῇ ταύτῃ ἐπιστολῇ*¹⁰. Η επιστολή του ἔχει τα ἀντίθετα ἀπὸ ὅσα θα ἐπέτασσε η επιστολογραφικὴ θεωρία: Δεν είναι γραμμένη με ὕφος περίτεχνο (ανθισμένη), το λεξιλόγιό της είναι λαϊκὸ και είναι εκτενῆς.

Η κριτικὴ δεν είναι πάντα θετικὴ. Αὐτό γίνεται κατανοητὸ ἤδη ἀπὸ την πρώτη περίοδο της επ. 167: *Ἔδει μὲν, ἀδελφε Φερέβιε, μὴτε ἀναγνῶναι τὸ φλύαρὸν σου γραμμάτιον καὶ πάντῃ ἀνοητότατον, μὴτε πρὸς τοῦτο ἀπολογήσασθαι*¹¹. Το μένος του Ψελλοῦ είναι τέτοιο που δεν κρύβει πολλές φορές τα αισθήματα και τη γνώμη του πίσω ἀπὸ μία καλοδουλεμένη ρητορική, ἀλλὰ παρουσιάζει ὡμὰ τις ἀπόψεις του, ὅπως και στην παρούσα επιστολή: *Τοῦτο δὲ σου πάντων θαυμάζω, ὅτι καὶ παιδεύσεως ἀντιποιῇ, καὶ λογίους ἐπιστολὰς βούλει δημιουργεῖν· ἐμοὶ δὲ σου τὸ γράμμα ἀντι πάσης ἤρκεσε παιδιᾶς τε καὶ χάριτος· οὐ γὰρ οἶδα εἴ τις ἕτερος ἐν τοσοῦτοις στίχοις τοσοῦτους σολοικισμοὺς περιέπλεξεν· ἐπαινῶ σου τό, κατὰ ἀνθρώποις, καὶ τὴν ἀνάρετον σοφίαν, τὰς καινὰς ταύτας συντάξεις καὶ τὴν καινότεραν ὀνομασίαν, καὶ τὴν ἡρμοσμένην συνθήκην, καὶ τὸ τῆς λέξεως εὐκροτον, καὶ τὴν ἀφατον καλλιρρημοσύνην, καὶ τὴν ἀττικὴν γλῶσσαν, ἢ τὴν πνευματικὴν χάριν. Οὐ σκότον που ὑποδύσεται; ἢ τὴν αἶδος κυνέην σαυτῷ*

(Wooten, 1987, 141). Ο ρυθμός είναι ἀποτέλεσμα αὐτῶν των δύο. Σχετικὰ με την *συνθήκη* στον Ψελλό βλ. Ljubarskij, 2004, 199.

¹ Liddell κ.α., 1996, 867.

² Σάθας, 1972, 405.

³ Σάθας, 1972, 405.

⁴ Σάθας, 1972, 408: *Ἐν μὲν οὖν ταῖς ἐπιστολαῖς τὸ ἥδιστον μέλος καὶ τὴν σὴν ψυχὴν καταμελιτοῦν εἰπεῖν οὕτως, ἀφήμι ἐνταῦθα, ποδαπὸν, σύντονον καὶ βασιλικαῖς ἀκοαῖς εὐῆχον καὶ μᾶλλον τῇ καλλίστῃ ψυχῇ τῆς δεσπότιδος.*

⁵ Σάθας, 1972, 437: *Εἰ δὲ πολλοὶ πρὸς τὴν ἡχῶ τοῦ λόγου κωφεύουσιν, ἀλλὰ σοὶ γε πρὸς ταύτην τὰ ὤτα ἀνεψῆσαι καὶ ἐστήκασιν, καὶ οὐδὲν σε τῶν πάντων οὕτως ἡδύνει ὡς λέξις χαρίεσσα καὶ συνθήκη λόγου ἐμμελεστάτην ἀρμονίαν κληρωσαμένη.*

⁶ Σάθας, 1972, 454.

⁷ Σάθας, 1972, 465-467.

⁸ Σάθας, 1972, 471: *αἱ γὰρ μοι μέλισσαι αἱ τῇ γλῶττι τὰ κηρία συντιθεῖσαι τοῦ λόγου καὶ ποιητικῶς εἰπεῖν τιθαιβώσσοσαι, ἐπεὶ μηδὲν ἐνταῦθα ἀνθος κηρόχυτον, μὴ δὲ πόα καταμελιτοῦσα ψυχὴν, ὦχοντο ἀποπτάμεναι!*

⁹ Σάθας, 1972, 343: *Γλυκεῖα σου ἡ ἐπιστολή, καὶ καθ' ὑπεροχὴν γλυκερώτερα κηρίου καὶ μέλιτος· ἀλλ' ἐμοὶ τὰ μὲν χεῖλη ἐγλύκανε, τὴν δ' ὑπερρώην οὐκ ἐγλύκανε, οὐδὲ ἐστάλαξεν ἐν τῇ καρδίᾳ μου γλυκασμὸν τινα, ὥστε δύνασθαι πεισθῆναι σοὶ ποτε ὅτι σωθῆσομαι διατρίβων ἐν πόλει.*

¹⁰ Σάθας, 1972, 461.

¹¹ Σάθας, 1972, 424.

περιθέμενος τοῖς ὑπὸ τὸν Τάρταρον δαίμοσι συναριθμήσειας σεαυτόν;¹. Περιπαιχτικά του λέει ότι «προσπαθεῖ» να γράψει *λογίους ἐπιστολάς*². Η ειρωνεία του κειμένου, αντί να κρύψει, εντείνει τον σαρκασμό. Ο Ψελλός αναρωτιέται πώς τόσα λάθη στη σύνταξη (*τοσοῦτους σολοικισμοὺς*) χωρέσανε στις γραμμές του κειμένου (*ἐν τοσοῦτοις στίχοις*). Τον «επαινεῖ» γιατί ἔχει ξεπεράσει το ανθρωπίνως δυνατόν καινοτομώντας με την σύνταξη (*καινὰς ταύτας συντάξεις*), όπως καινοτομεί με τις λέξεις (*καινοτέραν ὀνομασίαν*). Ειρωνεύεται την διάρθρωση του κειμένου (*ἡρμοσμένην συνθήκην*), ακόμα και το εὐηχο των λέξεων (*λέξεως εὐκροτον*). Στην συνέχεια «επαινεῖ» την ανέκφραστη ομορφιά της γλώσσας (*ἄφατον καλλιρρημοσύνην*) και το αττικό ύφος του (*ἀττικὴν γλῶσσαν*). Τέλος, το ύφος του είναι τόσο σκοτεινό που αναρωτιέται, «ἢ φορώντας ο ἴδιος το κράνος του Ἄδη συναριθμείς τον εαυτό σου με τους δαίμονες του Ταρτάρου;». Η συγκεκριμένη αρνητική κριτική είναι εκτενέστερη από τις υπόλοιπες θετικές. Σημαντικό στο παρόν απόσπασμα είναι ότι η έννοια της καινοτομίας στη γλώσσα, στο απόσπασμα αυτό (*καινὰς, καινοτέραν*), ἔχει καθαρά αρνητική σημασία. Ο ἴδιος ὅμως ο Ψελλός σίγουρα καινοτομεί σε σχέση με τους παλαιότερους επιστολογράφους. Η σύνταξή του είναι περισσότερο περίπλοκη και το λεξιλόγιό του περισσότερο λόγιο (αρχαϊκό). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα είχε να ξέραμε κατά πόσο ο παραλήπτης παρουσίασε την επιστολή στον κύκλο του και ποιες υπήρξαν οι αντιδράσεις τους.

Στην επ. 86, ο συνομιλητής του σαν να ζητά την εισαγωγή του επιστημονικού λόγου στις επιστολές, ἢ ἓνα λόγο που αποπνέει ερωτισμό ἢ ανακαλεί τη φυσική παρουσία του ἄλλου προσώπου: *Σὺ δὲ βούλει μὲν καὶ τοῦ παιδὸς εἴνεκα τοὺς ἐξ ἐπιστημῶν λόγους ἐπεισκυκλοῦν ταῖς ἐπιστολαῖς, βούλει δὲ σοὶ καὶ τὸν τοῦ κάλλους ἐξαστράπτειν ἔρωτα ὑγρὰν τὴν λέξιν ποιούμενος καὶ οἶον ἀρωματίζουσας, βούλεται δὲ καὶ ὁ φυσικὸς πόθος καταπίμπλασθαι τῶν φυσικῶν ἀκροάσεων, καὶ οὐκ οἶδα ἦν τινα λέξιν ἀρμόσω τῇ τοσαύτῃ διαγωγῇ τῶν ὑποθέσεων*³. Αυτή η τριπλή δυνατότητα ως προς την υπόθεση, την ιδέα πάνω στην οποία δομεῖται η επιστολή⁴, μοιάζει να ἔρχεται σε ρήξη με τη επιστολική θεωρία ζητώντας, σε αντίθεση με ὅ,τι αυτή επιτάσσει, τη χρήση του επιστημονικού λόγου⁵. Σε μία, ὅμως, προσπάθεια να ευχαριστήσῃ τον αποδέκτη του, ο Ψελλός στο απόσπασμα της επιστολής που ἔχει προηγηθεῖ θίγει διάφορα επιστημονικά και φυσικά θέματα.

Σημαντική για την κατανόηση του τρόπου γραφῆς του Ψελλού είναι η επ. 171: *καὶ ἵνα σοὶ μέγα ποιήσομαι τὸ μικρόν, καὶ εἰς ταῦτόν συναγάγω τῶ πράγματε, φιλοσοφίαν ὁμοῦ καὶ ῥητορικὴν, τὸ βραχὺ μεγεθύνων, καὶ τὸ σχεδὸν ἀνυπόστατον εἰς οὐσίαν στερρὰν τιθέμενος, οὔτε παρὰ σοὶ μόνον τὸ ἄλογον, οὔτε παρ' ἐμοὶ θάτερον μόνον τὸ λογικόν*⁶. Ο Ψελλός στη γραφή του συνδυάζει τη φιλοσοφία με τη ρητορική. Σε θέμα νοήματος και ιδεῶν δομεῖται ἀπὸ την φιλοσοφία, η οποία με την χρήση της ρητορικής παρουσιάζεται ἀποτελεσματικά με χάρη⁷. Ο Γρηγόριος Κορίνθου, στο ρητορικό του εγχειρίδιο, θεωρεῖ ὅτι οἱ συγγραφεῖς της εποχῆς του πρέπει να συνδυάζουν φιλοσοφία και ρητορική, δείχνοντας ὅτι ο συνδυασμός αὐτός είναι καίριας σημασίας για την λογοτεχνία της περιόδου 11^{ου}-12^{ου} αι.⁸ Η συνέχεια του αποσπάσματος είναι δυσνόητη. Με το *βραχὺ* ἴσως εννοεῖται η επιστολή, η οποία μέσω της φιλοσοφίας ἀποκτὰ μέγεθος (*μεγεθύνων*), και το *σχεδὸν ἀνυπόστατον* είναι η σκέψη, η οποία μέσω της γραφῆς ἀπὸ νοητὴ γίνεται ἀπτή (*εἰς οὐσίαν στερρὰν*).

Τέλος, κριτική στο ὕφος των επιστολῶν βλέπουμε και σε ἄλλα ρητορικά εἶδη κειμένων του. Στον επιτάφιο για τον Ἰωάννη Μαυρόποδα (*Ἐγκώμιον εἰς Ἰωάννην τὸν θεοσεβέστατον μητροπολίτην Εὐχαΐτων καὶ πρωτοσύγκελλον*), γράφει σε ἓνα σημείο: *ἐφρόντισε μέντοιγε καὶ συνθήκης καλῆς καὶ ὀνομασίας ἐπιτερποῦς· ἐπιπρέπει δὲ αὐτοῦ τοῖς λόγοις ἡρέμα καὶ ἢ τοῦ κάλλους ἐπιρροή· τοὺς τε ἐπιστολιμαίους τύπους ἐγνώκει ὡς ἄλλος οὐδεὶς, καὶ ἐνιαχοῦ μὲν στύφων αὐτῶ ὁ κρατῆρ, ἀλλ' ἢ λέξις παρ' ἐλπίδας ἀνθήσασα ῥόδον ἐν χειμῶνι παρέδειξε*⁹. Η συνθήκη ἀποτελεῖ ξανά σημείο ἐπαίνου, ὅπως και το λεξιλόγιο, ἐνῶ φαίνεται να γνωρίζει καλά τον κάθε τύπο επιστολής. Το ὕφος του Μαυρόποδος

¹ Σάθας, 1972, 427.

² Ο ὅρος αὐτός ἀποτελεῖ ἐνδειξη ὅτι γράφονται ἀκόμα επιστολές για καθημερινὰ ζητήματα, χωρίς λογοτεχνικές αξιώσεις.

³ Σάθας, 1972, 330.

⁴ Liddell κ.α., 1996, 1181-1182. Η ἐρμηνεία για τον ὄρο *ὑπόθεσις* που ταιριάζει βρίσκεται στο II.2 του λήμματος: «Subject of a poem or treatise».

⁵ Τα εγχειρίδια επιτάσσουν να μην γίνεται χρήση επιστημονικής ορολογίας, ἀλλιῶς η επιστολή γίνεται πραγματεία με χαίρετισμό στην αρχή. Βλ. σ. 12.

⁶ Σάθας, 1972, 435.

⁷ Για το θέμα αὐτό βλ. Παπαϊοαννου, 2013, 35-36.

⁸ Βλ. σ. 18-19.

⁹ Dennis, 1994, §225-230.

παρουσιάζεται αρχικά ως *στύφων κρατήρ*, ίσως γιατί χαρακτηρίζεται από έντονη λιτότητα¹, ενώ αυτό αλλάζει με την εικόνα του ανθισμένου ρόδου μέσα στο χειμώνα για το λεξιλόγιό του.

Ιωάννης Τζέτζης

Ανάλογα στοιχεία κριτικής υπάρχουν τον 12^ο αι. και στον Ιωάννη Τζέτζη, όπως στο προοίμιο της επ. 19, όπου αναφέρεται σε επιστολή του αποδέκτη του: *Γράμμα τῆς σῆς ἀγιωσύνης, ἱερώτατε δέσποτα, πρὸς τὴν ἡμετέραν καταπεμφθὲν ἐλαχιστότητα καὶ οὐθένειαν εἰς χεῖρας ἐμὰς ἐδεξάμην ὡσπερ ἔαρινὴν χελιδόνα εὐκέλαδον καὶ κατεμελίτωσέ μου τὰς ἀκοάς. τῇ γὰρ συνθήκῃ τῶν λόγων περιεβόμβει τὸ ἄλσος τῆς συγγραφῆς καὶ Ἀττικῆς ἐνεπίμπλα με καὶ ἀκριβῶς ὑπεδείκνυεν ὡς εἶη γέννημα πατρὸς Ἀττικοῦ καὶ Πανδίου καὶ Τηρέως καὶ Πρόκνης με ἀνεμίμησε καὶ ὅσα μεμνηθόρηται Ἀττικὰ διηγήματα². Η μελωδικότητα και η γλυκύτητα του λόγου δίνονται αλληγορικά μέσα από το καλλικέλαδο αηδόνη και το γλυκό μέλι. Στη συνέχεια κριτικάρει θετικά την τοποθέτηση των γλωσσικών στοιχείων (πάλι σε συνδυασμό με τη μουσικότητα), ενώ τον ευχαριστεί η αττική γλώσσα και μυθολογία, η οποία δίνει την αίσθηση ότι ο συγγραφέας ήταν γέννημα-θρέμμα της Αττικής.*

Στην επ. 13 ο Τζέτζης ασκεί κριτική στις επιστολές του αποδέκτη του και στον ίδιο. Ο αποδέκτης του, ενώ βρίσκεται μεταξύ βαρβάρων, γράφει καλλιτεχνικά³. Η λογιότητά του παρουσιάζεται μέσα από μυθολογικές εικόνες: *σὺ δέ μοι καὶ μέλιτος Ἀττικοῦ γλυκερωτέρας δημιουργεῖς τὰς γραφάς, καὶ ὡς ἔοικεν ἢ που παρ' Ἑλικῶνα πάλιν αἱ Μοῦσαι φιλοχωροῦσι καὶ διατρίβουσι (πλησίον δέ που τῆς Θετταλίας ὁ Ἑλικῶν) καὶ σὲ παιδοτριβοῦσι καὶ τὰ πρὸς λόγους ἀνάγουσιν, ἢ Ὀρφεὺς ὁ Λειβήθριος αὐτὸς ἀνεβίω καὶ τὸν ῥυθμὸν τῆς γραφῆς πρὸς ἀρμονίαν ῥυθμίζειν κιθαρωδικὴν ἐξεπαίδευσεν⁴. Στον 12^ο αι. η έννοια της γλυκύτητας αποτελεί ακόμα βασικό χαρακτηρισμό για να αναφερθεί κάποιος σε μία καλογραμμένη επιστολή, έχοντας στο Μέσο Βυζάντιο γίνει κοινός τόπος, όπως στον Ψελλό και τον Θεοφύλακτο Αχρίδος⁵. Μάλιστα, το μέλι ως παρομοίωση, έχει στενή σχέση με την περιοχή της Αττικής, οπότε και με το αττικό ύφος. Αυτό ακριβώς επεξηγεί στις *Χιλιάδες* του, σε λήμμα με τίτλο *Περὶ μέλιτος Ἀττικοῦ τοῦ Ὑμητίου⁶*. Επιπλέον, πέρα από το εὐήχο της σύνθεσης, εισάγει ουσιαστικό ρυθμό με βάση την ομοιοκαταληξία: *φιλοχωροῦσι καὶ διατρίβουσι (...) καὶ σὲ παιδοτριβοῦσι καὶ τὰ πρὸς λόγους ἀνάγουσιν*.*

Στη συνέχεια δηλώνει πως θα απολογηθεί για το δικό του ακαλλώπιστο ύφος⁷. Ως δικαιολογία, για μία παλαιότερη επιστολή, παρουσιάζει την κακή πρόθεση του γραμματοκομιστή, ο οποίος τον ανάγκασε να γράψει βιαστικά επιστολή, ενώ στεκόταν κυριολεκτικά από πάνω του⁸. Αλλά και στην τωρινή επιστολή, την οποία επίσης θεωρεί ακαλλώπιστη, ο θάνατος του αδελφού του τον έχει αφήσει αδιάφορο για τον περίτεχνο λόγο, και τις επαγγελματικές του υποχρεώσεις ως δασκάλου⁹. Στα δύο αυτά αποσπάσματα μπορούμε να ανιχνεύσουμε επιρροές από την θεωρία των στάσεων και συγκεκριμένα από το κεφάλαιο *Περὶ τῶν ἀντιθετικῶν¹⁰*.

Κριτική στον παραλήπτη του, όσο και στον ίδιο, ασκεί και στην επ. 76. Για τον παραλήπτη του, αρχικά αναφέρει ως θετικό στοιχείο την ταπεινότητα: *ἐμετρίαζε γὰρ ἢ γραφὴ καὶ πρὸς τὸ ταπεινὸν*

¹ Karpozilos, 1990, 32-34. Η λιτότητα του ύφους του Μαυρόποδος έγκειται κυρίως στην έλλειψη ρητορικών σχημάτων. Ο Karpozilos συνδέει το ύφος με την ζωή του, η οποία χαρακτηρίζεται από την φράση *λάθε βιώσας*.

² Leone, 1972, 34-35.

³ Leone, 1972, 21. Το παρουσιάζει με ένα στίχο του Ευριπίδη: *βεβαρβάρωσαι, χρόνιος ὦν ἐν βαρβάρους* (*Eur. Or.* 485). Υπάρχει και ως λήμμα στις *Χιλιάδες* (Leone, 1968, §VI 945-948).

⁴ Leone, 1972, 21-22.

⁵ Η παρομοίωση της γλυκύτητας του ύφους με το μέλι του Ὑμητίου συναντάται και στην επ. 25 του Θεοφύλακτου Αχρίδος (Mullett, 1997, 118).

⁶ Leone, 1968, §VI 949-954: *Τῆς Ἀττικῆς τῶν Ἀθηνῶν ὁ Ὑμηττὸς τὸ ὄρος | μέλι γεννᾷ τὸ κάλλιστον μελίτων τῶν ἀπάντων*.

⁷ Leone, 1972, 23: *Τὸ δὲ πρῶν ἐμοῦ ἐπιστόλιον ὅπως ἡμελημένον καὶ ἀκαλλώπιστον ἐστάλκειν σοι μάνθανε*.

⁸ Leone, 1972, 23: *ἡμῖν δὲ περὶ τὴν τελευταίαν ἐσπέραν ἐκόμισέ σου τὸ πρὸς ἡμᾶς γραμματεῖον καὶ ἐνοχλῶν ἐπέκειτο σφοδρότερως ἄνωθεν ἐμοῦ ἐστηκῶς καὶ γραφὴν ἐξαιτῶν, ἐμοῦ μηδὲ τὸ σύνολον βλέποντος γράφειν. ἔνθεν τοι τὴν κακομήχανον γνώμην αὐτοῦ μισαχθεῖς οὕτως ἐσπευσμένα καὶ ἀκαλλώπιστα καὶ ἐξ ὑπογυίου ὡς νῦν ἐγεγράφειν*.

⁹ Leone, 1972, 24: *οὐκ οἶδα ὅ τι ἄρα καὶ γράφω ἢ φθέγγομαι, οὐδέ τί μοι τῷ βίῳ δοκεῖ βλεπτὸν ἢ στερεκτὸν ἢ προσήγορον*, και Leone, 1972, 24: *ταῦτά τοι, ὦ λῶστε, οὐδ' ἀμηνέπη κάλλους λόγων φροντίζομεν καὶ τὸ τῶν λουπῶν δὲ φροντίδων φροντι<στήρι>ον οὐχ ἦττον ἀποτορνεύσεως λόγων ἀπάγει με*.

¹⁰ Rabe, 1913, 72-76. Όταν ο ρήτορας δεν μπορεί να αρνηθεί την πράξη του (εδώ την σύνταξη κατώτερων υφολογικά επιστολών), τότε έχει την επιλογή να μεταβιβάσει το φταίξιμο σε κάποιο άλλο πρόσωπο (*μετάστασις*. Εδώ στον γραμματοκομιστή) ή σε μία κατάσταση, η οποία του αφαιρεί το φταίξιμο (*συγγνώμη*, εδώ τον θάνατο του αδελφού του). Οι συχνές δικαιολογίες, και ιδιαίτερα όσες αφορούν προβλήματα με τους γραμματοκομιστές, δείχνουν την σημασία της *μεταστάσεως* στις επιστολές, καθώς αποτελούν επιστολογραφικό τόπο ήδη από τον 4^ο αι.

κατεσύρατο, τὸν ὄγκον ἀφεῖσα τοῦ ἀξιόματος, καὶ περὶ τῶν χαμαιζήλων καὶ πηχραίων ἡμῶν γιγαντιῶντας λόγους ἀνέπλατεν¹. Δεν παρουσιάζεται όμως μόνο η ταπεινότητα του παραλήπτη, ο οποίος έγραψε σε χαμηλό ύφος για χάρη του Τζέτζη, αλλά ταπεινός εμφανίζεται και ο ίδιος, ο οποίος, αν και μικρός, δέχεται λόγους γιγάντων στο νόημα. Στη συνέχεια ξεσκεπάζει τα λόγια του αποδέκτη του, καθώς το ύφος (που θα είχε υποστηρίξει στην επιστολή του ότι ήταν χαμηλό), στην πραγματικότητα ήταν αρκετά περίτεχνο². Ο Τζέτζης ως δάσκαλος της ρητορικής βρίσκει τα συστατικά στοιχεία που συνθέτουν τον λόγο του αποδέκτη του: οι ρητορικοί συλλογισμοί (ἐνθυμημάτων εὐρέσεις)³, οι ιδέες του κειμένου και ο χωρισμός τους (κεφαλαίων)⁴, το ύφος του κειμένου (ἡ ἰδέα τοῦ λόγου)⁵, οι ἔννοιαί τε καὶ μέθοδοι, δηλαδή οι ιδέες στο κείμενο και ο τρόπος που αυτές χρησιμοποιούνται⁶. Το λεξιλόγιο (λέξεις), τα σχήματα του λόγου (σχήματα), οι προτάσεις (κῶλα), ο τρόπος που συντάσσει και δομεί τη γλώσσα (συνθήκαι), οι παύσεις που χρησιμοποιεί (ἀναπαύσεις) και τέλος ο ρυθμός. Δεν γίνεται κάποιος συσχετισμός με την επιστολογραφική θεωρία, αλλά γενικά με τη ρητορική⁷. Την άποψη ενισχύει η παρομοίωση του παραλήπτη με ένα ρητορικό ποταμό (ῥητορικὸν γραφικὸν ποταμὸν Ἰλισσὸν). Επίσης εμφανίζεται ξανά η παρομοίωση του καλαίσθητου ύφους της επιστολής με το αττικό μέλι.

Κάνοντας κριτική στον εαυτό του, παρουσιάζει κατ' αρχήν, ότι τα λόγια δεν στάζουν νέκταρ ή δεν πηγάζει κάποια πηγή από το στόμα του⁸. Όμως, όπως και στις επιστολές του αποδέκτη του, έτσι και στις δικές του, ο γνώστης της ρητορικής και της λογοτεχνίας μπορεί να αναγνωρίσει την υψηλή γλώσσα και τα υψηλά νοήματα: ὡς αὐτὸς φῆς, προσεκτικῶς εἰ ἀρύοιτο οὐ διψήσεται. εἰ δέ, μὴ μέγα εἰπεῖν, καὶ δεξιῶς μεταλλεύοι καὶ τῶν λογικῶν ὀστρέων ἀναπτύσσοι τὰ ἔλντρα, καὶ ψῆγμα τι χρυσίου ἐύρήσει καὶ μαργαρίτιν καὶ λίθον, οἷον πέτραι ῥαγάδες ἀναύρων καὶ φλέβες τούτων ὠδίνειν ἐπίσταται⁹. Όπως έκανε στο προηγούμενο απόσπασμα ο ίδιος, έτσι προτρέπει και τον αποδέκτη του να βρει τα στοιχεία που δομούν την δική του επιστολή. Η παρούσα επιστολή είναι παρόμοια ως προς τις ιδέες και το ύφος με αυτήν που σχολιάζει.

Η επ. 102 είναι απάντηση σε μία επιστολή που είχε λάβει, και ήταν γεμάτη παράπονα για τα βάσανα του αποστολέα της. Έτσι, στο προοίμιο της απάντησης γράφει γι' αυτή του την εντύπωση: Οὐκ ἐκ Χρυσόπολεως, θεοφιλέστατε καὶ πανευγενέστατε δέσποτα, ἀλλ' ἐξ Ἐρινύων ἢ Τελχίνων τινός, ὡς εἶοικε, πόλεως, εἰ ἄρα τέως Τελχίνων καὶ Ἐρινύων πόλεις τινὲς καθεστήκασι, τὸ γράμμα τὸ σὸν ἐστέλλετο πρὸς ἡμᾶς· ὄλην γὰρ τραγωδίαν Λακωνικῶ βραχυλογήματι συνεπέρινε¹⁰. Τα βάσανα παρουσιάζονται τόσο έντονα που φαίνεται τα γραφόμενα να έρχονται από πόλεις των Τελχίνων και των Ερινύων. Αλλά και η εξιστόρηση μοιάζει με σύντομη τραγωδία (συγκεκριμένα τραγωδία που την έχουν γράψει Σπαρτιάτες). Δεν είναι δύσκολο στο σημείο αυτό να εντοπίσουμε την ειρωνεία του Τζέτζη. Επιπλέον η συχνότητα του μυθολογικού στοιχείου, το οποίο έρχεται σε σύγκριση με πραγματικά γεγονότα που αναφέρονται στις επιστολές, ίσως αποτελεί επιρροή από το *Περὶ Εὐρέσεως* του Ερμογένη. Η συγκεκριμένη τακτική παρουσιάζεται στο κεφάλαιο *Περὶ ἐργασίας ἐπιχειρημάτων*¹¹.

¹ Leone, 1972, 112.

² Leone, 1972, 112-113: οὕτω μὲν ἐμετρίαζε ἡ γραφή καὶ πρὸς τὸ ταπεινὸν κατεσύρατο, τοιαῦτα περὶ ἡμῶν ἀναπλάττουσα, κᾶν αἱ τῶν ἐνθυμημάτων εὐρέσεις καὶ κεφαλαίων καὶ ἡ ἰδέα τοῦ λόγου, ἔννοιαί τε καὶ μέθοδοι, λέξεις, σχήματα, κῶλα, συνθήκαι, ἀναπαύσεις, ῥυθμοὶ οὐκ εἴων αὐτὴν ὥσπερ προσωπεῖω τινι τῷ μετριάζοντι συγκαλύπτεσθαι. Πάνυ ἐν γὰρ μετέωρον καὶ μετάρσιον τὸ μετριάζον αὐτῆς ὑπεδείκνυον ταῖς τῶν λόγων δυνάμεσι ῥητορικὸν γραφικὸν ποταμὸν Ἰλισσὸν Ἄττικὸν ἀπορρέοντα ἐν Ὑμηττίῳ συγκεκριμένον τῷ μέλιτι.

³ Σύμφωνα με το *Περὶ Ἑρμηνείας* του Ερμογένη, ἐνθύμημα είναι η κατάληξη (κατακλείδα) ενός επιχειρήματος, το οποίο έχει σκοπό έχει να το κλείσει με τον καλύτερο τρόπο (Rabe, 1913, 150-152).

⁴ Για τη σημασία του ὀρου κεφάλαιον βλ. Lausberg, 1998, 822 και Liddell κ.α., 1996, 945. Στη ρητορική θεωρία τα κεφάλαια αποτελούν αντικείμενο των στάσεων. Στο *Περὶ στάσεων* του Ερμογένη, αρχικά ορίζεται ο ὀρος κεφάλαιο (Rabe, 1913, 28-29) και στη συνέχεια περνάει στη διαίρεση των κεφαλαίων, τα οποία είναι οι διάφορες στάσεις (Rabe, 1913, 36).

⁵ Αν οι ὀροι ἔννοιαί τε καὶ μέθοδοι αποτελούν ἐπεξηγήσεις στη φράση αυτή, τότε δεν ἔχουμε να κάνουμε με ὕφος, ἀλλὰ με το νόημα και τις ιδέες, τις οποίες παρατάσσει στο κείμενο.

⁶ Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε με τον ὀρο ἔννοια να στραφούμε στο ρητορικό ἐπίπεδο της νόησης, με το οποίο ασχολείται το *Περὶ στάσεων* του Ερμογένη. Έτσι και ο ὀρος μέθοδοι ταυτίζεται πιο εύκολα με το *Περὶ τῆς μεθόδου δεινότητος* του Ερμογένη (Kennedy, 1983, 52).

⁷ Όλοι οι παραπάνω ὀροι αποτελούν νύξεις στα τέσσερα από τα πέντε εγχειρίδια του Ερμογένη για τη ρητορική (*Περὶ Εὐρέσεως*, *Περὶ στάσεων*, *Περὶ ἰδεῶν τοῦ λόγου* και *Περὶ τῆς μεθόδου δεινότητος*).

⁸ Leone, 1972, 113.

⁹ Leone, 1972, 113.

¹⁰ Leone, 1972, 148.

¹¹ Rabe, 1913, 148-150.

Στην επιγραφή της επ. 35 διαβάζουμε πως στάλθηκε σε έναν φίλο, ο οποίος ήθελε να γράψει μία παρακλητική επιστολή σε αττικό ύφος. Στο προοίμιο, ο Τζέτζης καταδικάζει το ύφος αυτό: *Περισσὰ ταῦτα καὶ πάρεργα καὶ περιέργα καὶ τερατείας εἰκαίας καὶ κόμπου ῥητόρων ἀνάμεστα καὶ ἀνδράσιν ἀργοῖς καὶ σχολάζουσι καὶ κομμωταῖς λόγων καὶ καθ' ὑμᾶς ἀφρόντισι προσφνεστάτα, ἀπειοκότα δὲ ἀφ' ἡμῶν οἷα βίον βιούντων ἄσχολόν τε καὶ πολυφρόντιδα*¹. Εν συντομία υποστηρίζει ότι το υψηλό και περίτεχνο ύφος είναι για τους αργόσχολους, ενώ το μετριότερο, γι' αυτούς που έχουν δουλειά και δεν τους επιτρέπεται να εντρυφούν σε τέτοια άσκοπα ζητήματα. Το να πάρουμε τα λόγια του εντελώς τοις μετρητοῖς δεν είναι λογικό, αν κρίνουμε το επίπεδο για τις επιστολές στη συλλογή του. Η κριτική του μοιάζει περισσότερο σαν ειρωνικό σχόλιο και επίθεση σε άτομα που, μάλλον, θα είχαν ευχέρεια χρόνου περισσότερο από τον ίδιο, θα κατείχαν, δηλαδή, υψηλότερα αξιώματα. Ο ίδιος πρέπει να χρησιμοποιήσει το ύφος αυτό στο πλαίσιο της εργασίας του για βιοπορισμό, μία εικόνα που συμπληρώνουν τα λεγόμενά του στην επ. 75². Αυτή η λογική γίνεται πιο ξεκάθαρη με όσα γράφει σχετικά με τους όρους *σπουδάζων* και *παίζων*: *δέον γὰρ καὶ τοῖς ἀφρόντισι φίλοις ὑπέικειν τοὺς πολυφρόντιδας καὶ τοῖς σχολάζουσι τοὺς ἀσχόλους καὶ τοῖς παίζουσι τοὺς σπουδάζοντας*³. Οι πολυάσχολοι και αυτοί που μελετούν επαγγελματικά είναι σαν να υποχωρούν για χάρη των αέργων και αυτών που γράφουν για πλάκα. Την τελευταία φράση (*καὶ τοῖς παίζουσι τοὺς σπουδάζοντας*) μπορούμε να τη λάβουμε ως σχόλιο για τα θέματα και τη πραγματική ή όχι λειτουργία των επιστολών. Στις λογοτεχνικές επιστολές, το «σοβαρό» μήνυμα της επιστολής χρειάζεται να υποχωρήσει προς το ανέμελο, δηλαδή να παρουσιαστεί με χάρη. Στη συνέχεια της επιστολής τον παρακινεί να κάνει προσθέσεις με όσα του γράφει: *τὸ δὲ ἐντεῦθεν τὰ ὑπ' ἐμοῦ γεγραμμένα σοι προσφνεστάτα καὶ κόλλα καὶ γόμφου καὶ ἄρμωττε*⁴. Στις *Χιλιάδες* συναντάμε λήμμα με τίτλο *Περὶ παρωδιῶν καὶ κολλήσεων*⁵, όπου ο Τζέτζης εξηγεί το απόσπασμα. Το λήμμα ξεκινάει με τους εξής στίχους: *Ἐν τῷ περὶ μεθόδου σοι δεινότητος διδάσκει | Ὁ Ἑρμογένης κόλλησιν ὁμοῦ καὶ Παρωδίαν, | Λέγων ὡς καὶ ἀμφοτέρα γλυκαίνουνσι τοὺς λόγους*⁶. Μπορεί να αναφέρεται στο σύνολο της λογοτεχνίας (*τοὺς λόγους*), παρόλο που το λήμμα αφορά μία φράση, καθαρά για την επιστολογραφία. Δεν συζητά κάποιον θεωρητικό της επιστολογραφίας, απ' όσους έχουμε δει, αλλά τον βασικό θεωρητικό της ρητορικής, τον Ερμογένη, και το έργο του *Περὶ μεθόδου δεινότητος*⁷. Δίνεται η εντύπωση ότι πλέον ξεφεύγει η επιστολογραφία, όπως τουλάχιστον ο Τζέτζης την έχει στο μυαλό του, από την θεωρία του είδους αυτού και εξαρτάται περισσότερο από το σύνολο της ρητορικής.

Στην επ. 77, ο Τζέτζης εγκωμιάζει τον αλληλογράφο του, κατά κύριο λόγο ως προς την ρητορική του ικανότητα. Στα χέρια του Τζέτζη έπεσε μία επιστολή του αποδέκτη του, χωρίς να διευκρινίζει αν αυτό έγινε στα πλαίσια κάποιου θεάτρου ή την έλαβε ο ίδιος⁸. Το προοίμιο αποτελεί εγκώμιο στις ρητορικές ικανότητες του αποδέκτη: *Ἐλελήθεις ἡμᾶς μέχρι καὶ νῦν, ὑπεροχωτάτη ψυχῇ, τὰ πρὸς λόγους, εἰ καὶ μὴ παντελῶς, ἀλλ' οὖν ἐλελήθεις· ὑπογραμμὸν γὰρ σε καὶ ἐπιστημονάρχην τῆς ἐγκυκλίου παιδείας ἐγίγνωσκον ἀκριβέστατον*⁹. Το παράθεμα αυτό έχει σημασία, καθώς, για άλλη μία φορά, δεν επαινεί συγκεκριμένα το επιστολογραφικό ύφος του αποδέκτη του, αλλά τον επαινεί γενικά για τις λογοτεχνικές (και ρητορικές του) ικανότητες.

Στην επ. 92 αναφέρει ένα χειρόγραφο της ιατρικής του Αέτιου, ενώ προσθέτει και μία κρίση σχετικά με την επιστολή που συνόδευε το βιβλίο: *ἀλλ' ἐν τι καὶ λελύπηκας τῇ σταλείσῃ γραφῇ σου· τὴν τε γὰρ ἀληθίζουσιν φιλοσοφίαν ἠδίκηκας ἐν αὐτῇ καὶ ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα τῆς πιθανότητος ὑπερήλω ῥητόρων θεσμὰ κατὰ τὸν ἐν ἄλμασιν ἐκεῖνον θρυλλούμενον Φάυλλον καὶ πρὸς ποιητικὴν αὐτονομίαν ἐσύρησ*¹⁰. Τον

¹ Leone, 1972, 50.

² Βλ. σ. 78.

³ Leone, 1972, 50.

⁴ Leone, 1972, 50-51. Για περισσότερα πάνω σε αυτό βλ. σ. 78-79.

⁵ Leone, 1968, §VIII.94-123.

⁶ Leone, 1968, §VIII.94-96.

⁷ Τα δύο αυτά ζητήματα, τις κολλήσεις και την παρωδία, βρίσκουμε μαζί στο κεφάλαιο *Περὶ χρήσεως ἐπῶν ἐν πεζῷ λόγῳ* (Rabe, 1913, 447-448). Όμως η παρωδία στο κεφάλαιο αυτό έχει άλλη λειτουργία. Αφορά μορφή σύνθετων κολλήσεων. Η παρωδία, με την έννοια του γελοίου, συναντάται σε άλλο κεφάλαιο του ίδιου έργου, με τίτλο *Περὶ τοῦ κωμικῶς λέγειν* (Rabe, 1913, 451-452). Ο Τζέτζης συγγεί την παρωδία και στα δύο σημεία με το γελοίο. Προσθέτει και ένα συμπλήρωμα σχετικά με τον παραγραμματισμό, τον οποίο θεωρεί σχετικό με την παρωδία (Leone, 1968, §VIII.113-119).

⁸ Leone, 1972, 114: *ἐντυχῶν δὲ νῦν τῆς σῆς αὐθεντίας γραφῆς*.

⁹ Leone, 1972, 114.

¹⁰ Leone, 1972, 133.

κατηγορεί ότι ξεπέρασε τα όρια της ρητορικής, παρουσιάζοντας πράγματα τα οποία έχουν να κάνουν με την ποίηση και όχι την πραγματικότητα. Ο λόγος που τον κατηγορεί είναι το ότι τον εγκωμιάζει με ιδιαίτερα ποιητικό τρόπο¹. Μοιάζει να έχουμε αρνητική κριτική, μέχρι το κλείσιμο του συγκεκριμένου θέματος, όπου ο θεός, από έλεος, θα συγχωρέσει τον παραλήπτη του για την αγάπη που έδειξε και εξύψωσε στα ουράνια τον Ίκαρο και τον Δαίδαλο². Δεν είναι τόσο μία αρνητική κριτική, όσο ένας τρόπος να αυτοπαρουσιαστεί ταπεινά ο Τζέτζης. Για την ακρίβεια, το ότι κάνει τα ταπεινά και λογικά να εξυψώνονται προς την ποίηση, αυτό είναι που θέλει να πετύχει ο ίδιος, όπως και όσοι γράφουν επιστολή. Στο σημείο αυτό πρέπει να επαναφέρουμε την κρίση του Ψελλού για τη ρητορική, η οποία ξεπερνά τα όρια, ενώ η φιλοσοφία είναι αυτή που παρουσιάζει την αλήθεια. Σχετικά με την φιλοσοφία έχουμε την ίδια σκέψη και στον Τζέτζη (*ἀληθίζουσαν φιλοσοφίαν*). Η άποψη για τη ρητορική φαίνεται να διαφοροποιείται, εφόσον οι υπερβολές του αποδέκτη του δεν είναι απλά ρητορικά τεχνάσματα, αλλά ξεπερνάνε τις συνήθειες των ρητόρων (*ὑπερήλω ρήτόρων θεσμά*).

4.3 Λακωνικότητα

Ο Θεόδωρος Στουδίτης, ως προς την έκταση των επιστολών, συνήθως είναι σύντομος, χωρίς να ξεπερνά μία σημερινή σελίδα έκδοσης. Όσον αφορά τις πιο εκτενείς επιστολές του, παρατηρούμε ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο· έχοντας ήδη προηγηθεί αρκετό κείμενο, συναντώνται αναφορές του τύπου «επειδή ξεπέρασα το μέτρο των επιστολών...». Στην επ. 5 δύο φορές αναγνωρίζει ότι έχει γράψει πολλά, στη μέση περίπου, *καὶ ταῦτα μὲν ἐπ’ ὀλίγον, ἵνα μὴ μακρηγορήσωμεν*³, και στη συνέχεια, αρκετές σειρές πριν το κλείσιμο, *πρὸς δὲ τὸ μὴ εἰς ἀμετρίαν ἐνεγκεῖν τὴν ἐπιστολὴν ἐνταῦθα καταπαυσόμεθα τὸν λόγον*⁴. Δεν κλείνει όμως εκεί η επιστολή, αλλά αναφέρει και επιπλέον πληροφορίες⁵. Το μέτρο της επιστολής φαίνεται να ορίζεται στην επ. 437, όπου μετά από 28 σειρές κειμένου, τονίζει ότι μέχρι εκεί του επιτρέπουν να γράψει οι επιστολογραφικοί κανόνες⁶. Το μέτρο του για τις επιστολές συμφωνεί με αυτό της Ύστερης Αρχαιότητας, ενώ αρκετές φορές το ξεπερνάει.

Ο Θεόδωρος φαίνεται να συμφωνεί με την άποψη του Ναζιανζηνού για την έκταση της επιστολής ανάλογα με το θέμα και τις δυνατότητες του επιστολογράφου⁷. Στην επ. 43 εγκωμιάζει την επιστολή του αποδέκτη του λέγοντας: *Καὶ ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τῆς ἀδελφικῆς καὶ πατρικῆς σου ἀγιωσύνης, εἰ καὶ μικρὰ ἦν τῷ πλήθει τῶν συλλαβῶν, ἀλλ’ οὖν γε ἀπήρτιστο τῷ πλάτει τῆς ἀλληγορικῆς διανοίας*⁸. Ο αποδέκτης σε σύντομη σε λέξεις επιστολή κατάφερε να ενσωματώσει πλήθος αλληγορικών νοημάτων, παραπέμποντας σε ένα γριφώδες ύφος (και όχι ένα ασαφές), το οποίο επικροτεί. Στην επ. 380 δηλώνει ότι ενσωματώνει αποσπάσματα από τις εικονομαχικές θέσεις των Αστερίου, Επιφάνιου και Θεοδότου, μαζί και τα αντίστοιχα χωρία για να τις αντικρούσει, παρόλο που θα αυξήσουν την έκτασή της⁹. Γενικά

¹ Leone, 1972, 133: *οὕτω καὶ αὐτὸς ἐγκωμιάζων τὸ τάριχος τὸν οὐρανὸν ὑπεστόρεσας*.

² Leone, 1972, 133: *ἀλλ’ ἴλεως θεὸς σοι τοῦ ἐγχειρήματος ἀγάπης ἀρρήτῳ περῶ Δαιδάλους τινὰς καὶ Ἰκαρίους πτερῶσαντι καὶ τὰ οὐρανοῦ χωρία τούτοις θέντι θάσιμα*.

³ Fatouros, 1991, §5.30.

⁴ Fatouros, 1991, §5.53-54.

⁵ Άλλες εκτενείς επιστολές οι οποίες κλείνουν αναγνωρίζοντας ότι έχει ξεπεραστεί η πρόπευσα έκταση (μέτρον) του γράμματος, είναι οι 28 (Fatouros, 1991, §28.144-146: *καὶ τὰ πλείω λέγειν ἢ ἐπιθυμία με ἔλκει, ἢ ἀμετρία δὲ τοῦ γράμματος συνέλκουσα ἐνταῦθα ἡμᾶς καταπαύει*), 36 (Fatouros, 1991, §36.153-154: *καὶ ποῦ μοι πάντα λέγειν τὰ κατὰ νοῦν καὶ ὑπερβαίνειν μέτρον ἐπιστολῆς;*), 39 (Fatouros, 1991, §39.45: *καὶ ἀπλῶς τί πολλά λέγειν, μὴ ἐγχωρούσης τῆς ἐπιστολῆς δέχεσθαι;*), 139 (Fatouros, 1991, §139.14-16: *κάμνοι ἂν ἡμῖν ὁ λόγος καὶ ἐπιστολῆς ἔκβοιμι μέτρον, εἰ πάντα καταριθμοίμην τὰ ἐνόητα σοι εἰς καλοκάγαθίαν*), 292 (Fatouros, 1991, §292.48-49: *Ἦν μὲν καὶ πλέον τι λέγειν, ἀλλ’ ἐπειδὴ στοχάζομαι ὑπερβεθῆκέναι τὸ μέτρον τῆς ἐπιστολῆς, ἐνταῦθα καταπαύσοιμι τὸν λόγον*) και 517 (Fatouros, 1991, §517.11: *Καὶ περὶ τούτων μὲν ἄλις, ὅτι μηδὲ καιρὸς μοι μακρηγορεῖν*).

⁶ Fatouros, 1991, §437.29: *Ταῦτα ὡς ἐν ἐπιστολῆς μέτρῳ λέλεκται*.

⁷ Βλ. σ. 15.

⁸ Fatouros, 1991, §43.1-4.

⁹ Fatouros, 1991, §380.10-14: *ἐπειδὴ δὲ ἔφησ προτεῖναι αὐτὸν ἐν τῇ διαλέξει φωνὰς ἐπ’ ἀνατροπῇ τῶν ἁγίων εἰκόνων, ἦγουν Ἀστερίου, Επιφάνιου καὶ Θεοδότου, ἀναγκαῖον ᾤθηται πρὸς καταρτισμὸν ἀμφοτέρων παραθέσθαι ἐνταῦθα, εἰ καὶ ὑπερτείνει τὸ ἐπιστολιμαῖον ὕφος, αὐτὰς ἐκείνων τὰς φωνὰς καὶ τὴν σὺν θεῷ παρ’ ἡμῶν τῶν ἀμαθῶν ἀνατροπὴν αὐτῶν. Ἡ οὖν τοῦ Ἀστερίου ἐπὶ λέξεως τάδε· μὴ γράφε τὸν Χριστὸν. Για το ίδιο θέμα βλ. και το απόσπασμα της επ. 532: *αἱ τῶν ἁγίων φωναί, οὐ συλλογιστικῶς, ἀλλὰ γυμνῶς ἐξεικονίζεσθαι τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστὸν διαγορεύουσαι· ἄς, εἰ πάσας ἐνταῦθα βουλευθεῖμεν ἐντάξει, ἐκβησόμεθα τοῦ μετρίου τῆς προσφωνήσεως* (Fatouros, 1991, §532.115-118). Αν δηλαδή εντάξει όλα τα χωρία από τα γραπτά των αγίων, θα ξεπεράσει το μέτρο. Η επιστολή παρ’ όλα αυτά είναι εκτενέστατη, αριθμώντας 275 σειρές.*

δίνεται η εντύπωση ότι ο σκοπός της επιστολής καθορίζει το σπάσιμο των επιστολογραφικών κανόνων. Μία σύντομη επιστολή, η 422, η οποία απαριθμεί είκοσι σειρές, χαρακτηρίζεται από τον Θεόδωρο με τον εξής τρόπο: *ἐγὼ δὲ ὡς δεξάμενος (την επιστολή του αποδέκτη) χαράσω σοι τόδε τὸ εὐτελές μου γραμματεῖον, προσηγορίαν κομίζων καὶ τὸ 'χαῖρε' φθεγγόμενος*¹. Γράφει ένα σύντομο γράμμα (εὐτελές γραμματεῖον) ως φιλικό χαιρετισμό.

Στον Φώτιο η σύντομία επίσης αποτελεί ζήτημα συζήτησης ήδη από την επ. 1, ἔστω σε ἄλλο περιβάλλον. Ενώ ένα από τα στοιχεία του αρμόζοντος λόγου για τον ηγεμόνα είναι το *μεστὸν ὄγκου*², η ίδια επιστολή είναι αρκετά εκτενής, σε σημείο που θα μπορούσε να θεωρηθεί πραγματεία³. Σε εκτενείς επιστολές αναφέρει ότι ο νόμος της επιστολής δεν επιτρέπει να παραθέσει περισσότερα, όπως στην επ. 2, η οποία πραγματεύεται το θέμα του *filioque*⁴. Σ' αυτή δεν τηρεί το επιστολογραφικό μέτρο, αλλά θέλει να επιτύχει ένα ρητορικό στόχο, να δείξει το πλήθος των επιχειρημάτων για το ορθό δόγμα, απέναντι στους αιρετικούς⁵. Παρατηρούμε ότι η επίκληση του μέτρου δεν έχει ως αυτοσκοπό την τήρηση της θεωρίας, αλλά ἔρχεται να υπηρετήσει τη ρητορική του κειμένου.

Στην επ. 11, η σύντομία υπαγορεύεται από τον φόβο να μην πέσει η επιστολή στα χέρια εχθρών: *Τῆς ὁδοῦ τὸ μήκος καὶ τῶν ἐχθρῶν ὁ φόβος λακωνίζειν ἡμῖν ὑποτίθεται· καὶ εἴ γε ἀλλήλοις συνέκειτο, καὶ σκυτάλαι ἂν τὴν ἐπιστολὴν διεκόμιζον*⁶. Η ίδια, πέρα από τον κοινό τόπο της αγάπης μεταξύ φίλων, δεν παραδίδει κάτι πιο συγκεκριμένο αλλά επιλέγει την ασάφεια. Το ουσιαστικό μήνυμα της επιστολής ίσως θα μετέφερε ο γραμματοκομιστής. Ο Φώτιος μάλιστα παρατηρεί ότι θα μπορούσε να στείλει το μήνυμά του κωδικοποιημένο σε σκυτάλη⁷. Η επ. 142 αποτελεί ένα εγκώμιο για τον μετρημένο στους λόγους αποδέκτη του, όπως και για τη λακωνικότητα γενικά. Το εγκώμιο βασίζεται στην αντίθεση του πολυλογά Οδυσσέα και του μετρημένου στα λόγια Παλαμήδη⁸. Παραδόξως, ενώ υποστηρίζει πως ο αποδέκτης γνωρίζει καλά τον Όμηρο (*πρὸς σὲ δὲ γράφων τὸν Ὀμηρίζοντα*⁹), η διήγηση του Παλαμήδη δεν εντάσσεται στον Όμηρο¹⁰. Η επιστολή κλείνει με την φράση: *βραχὺ γὰρ ἔργον σιγῶντος μετὰ συνέσεως μακροὺς ἐπιστομίζει λόγους πολλάκις, καὶ οὐδὲν τῶν ψόφων καὶ τῶν ἀσήμων φωνῶν πλέον ἔχειν ἐπιδείκνυσιν*¹¹. Εδώ, η σύντομία αποτελεί ένα σημαντικό μέρος ενός πειστικού λόγου, όπου η σαφήνεια είναι σημαντικότερη της έκτασης του λόγου.

Ο Ιωάννης Μαυρόπουλος επίσης εκτιμά την σύντομία. Οι επιστολές του, συνήθως μεστές σε έκταση, λίγες φορές ξεπερνούν τις δύο εκδοτικές σελίδες. Σε δύο περιπτώσεις παρατηρεί ότι έχει ξεπεράσει την συνηθισμένη έκταση. Η επ. 17 αφορά απαντήσεις σε προηγούμενες ερωτήσεις του αποδέκτη¹². Αυτό απαιτούσε ιδιαίτερη ανάλυση και γι' αυτό ο Ιωάννης κατηγορεί τον αποδέκτη του ότι τον ανάγκασε να παραβεί τον νόμο *τῶν τύπων τῶν ἐπιστολικῶν* και να ξεπεράσει το μέτρο τους (*συμμετρίαν*)¹³. Σημαντικό είναι, πως δεν χρησιμοποιεί τον όρο *χαρακτήρ ἐπιστολῶν*, αλλά τους τύπους των επιστολών.

¹ Fatouros, 1991, §422.3-5.

² Laourdas και Westerink, 1983, §1.694-696: *τὸ δὲ ἐν τούτοις σύμμετρον σὺν εὐταξίᾳ σεμνόν τε καὶ ἀξιάγαστον καὶ μεστὸν ὄγκου καὶ σὺν εὐλαβείᾳ ποθεινὸν ὀρᾶσθαι παρασκευάζει καὶ ἄρχειν ἐπιτηδειότερον.*

³ Ο Λάουρδας τονίζει πως μπορεί η επιστολή να είναι εκτενής, τα θέματα όμως που παραθέτει παρουσιάζονται πολύ συνοπτικά. Λάουρδας, 1951, 83 και Βλ. σ. 51.

⁴ Laourdas και Westerink, 1984, §2.200-202: *Καὶ μυρία ἂν τις τὴν ἄθειον αὐτῶν γνώμην διελέγχων τοῖς εἰρημένους ἐπιμετρήσειεν, ἃ τῆς ἐπιστολῆς ὁ νόμος οὐκ ἐᾷ νῦν ἐντάττειν οὐδὲ παρατίθεσθαι.*

⁵ Παρόμοια λειτουργεί η επ. 174: *καὶ εἰ μὴ τῶν ἐπιστολῶν ὁ νόμος ἐπέσχεν καὶ τοῦ ὑπογράφοντος ἡ χεὶρ (καὶ τότε κλαπεῖσα) ἐμποδῶν ἴστατο, ἔδειξα ἂν ἀκριβέστερον καὶ διὰ πλειόνων τὸ τε ἡμέτερον ἄλγος καὶ οἷς ἐκεῖνος ἡμᾶς ἐλυμήνατο* (Laourdas και Westerink, 1984, §174.281-284). Έχουν ήδη προηγηθεί 280 σειρές και ακολουθούν άλλες 144.

⁶ Laourdas και Westerink, 1983, §11.2-3.

⁷ Hornblower, 2003, 1415. Μήνυμα γραμμένο σε περγαμνή, τυλιγμένη σε ένα ραβδί, με το οποίο φαίνεται (σύμφωνα με ελληνιστικούς συγγραφείς) να επικοινωνούσαν οι Σπαρτιάτες. Παρουσιάζεται η ανάγκη απόκρυψης του μηνύματος από ανεπιθύμητους αναγνώστες.

⁸ Laourdas και Westerink, 1983, §142.6-20.

⁹ Laourdas και Westerink, 1983, §142.5.

¹⁰ Wilson, 1991, 150.

¹¹ Laourdas και Westerink, 1983, §142.20-22.

¹² Για τις ερωτήσεις αυτές βλ. αναλυτικά παρακάτω.

¹³ Karpozilos, 1990, §17.153-156: *Ἀλλ' ἡμῖν ἄχρι τούτων· οἷα γὰρ καὶ ποιεῖς, ὁ μὴ νόμον ἔχων ὡς δίκαιος, παρανομεῖν κάμει πείθεις ἀφειδῶς ἐν τοῖς γράμμασι τοὺς ὄρους τῶν τύπων τῶν ἐπιστολικῶν ὑπερβαίνοντα καὶ λυμαινόμενον πῆχει τηλικούτω τὴν συμμετρίαν.*

Το ίδιο κάνει και ο Ψελλός στην κριτική του για την επιστολογραφία του Μαυρόποδος¹. Απαντήσεις στο ίδιο πρόσωπο στέλνει και στην επ. 18, όπου γράφει ξανά στο κλείσιμο: *Περὶ μὲν οὖν τούτων ἐπὶ τοσοῦτον· τί γὰρ ἂν καὶ μηκύνουσι τὸ ἐπιστολῆ πραιτέρω;*². Η ρητορική ερώτηση, με μία δόση ειρωνείας, δείχνει ότι έχει εξαντλήσει το θέμα και τα όρια. Ένα μικρό ορισμό της λακωνικότητας συναντάμε στην επ. 42: *Παῦρα μὲν ὁ Λάκων ὁ σός, ἀλλὰ σοὶ γε μάλα λιγέως*³. Μιλᾷ με λίγα λόγια, ἀλλά με καθαρή φωνή.

Στον Μιχαήλ Ψελλό συναντάμε επιστολές με διαφορετική έκταση, από μερικές σειρές μέχρι μερικές σελίδες. Στις επ. 8, έχοντας προηγηθεί περίπου τέσσερις τυπογραφικές σελίδες, γράφει: *Ἴσθι δὲ φιλάτη ψυχῇ, ὅτι τοὺς παρόντας λόγους οὐ πλάττομεν νῦν, οὐδ' ἐξ ἑτέρας μεταβεβλήμεθα ἔξω· ἀνακαλύπτειν δὲ σοὶ τὰ τῆς ψυχῆς περιττὸν ἴσως τηνικαῦτα ἐδόκει*⁴. Κλείνει την επιστολή για να μην πλατειάσει και περάσει σε ἄσχετα θέματα. Αντίθετα, στην πολύ σύντομη επ. 10, παρουσιάζει τη συντομία του αποδέκτη του με μία ενδιαφέρουσα αλληγορία: *ἀλλ' αὐτὸς μάγον τινά μοι τέχνην μεταχειρισάμενος κατάγαγε τὴν σελήνην, ἢ συνάγαγέ μοι τὸν κύκλον ἐκείνης πρὸς τὸ τοῦ γράμματος ἄγρος*⁵. Του ζητά σαν μάγος να καταφέρει να χωρέσει τη σελήνη και τον κύκλο της στο δοχείο της επιστολής, αποδεικνύοντας ἴσως τις επιστολογραφικές του ικανότητες, σε μία επιστολή σχετική με αστρονομικά ζητήματα. Στην επ. 44 η συντομία παρουσιάζεται ως αρετή της επιστολής: *εἰ δὲ περιττότερον τοῦτο σοφίας καὶ ἀρετῆς, τὴν μέσην βαδιστέον, καὶ μὴ φθονήσης ἡμῖν διστίχου ἐπιστολίου, ἀπλοῦ τε καὶ ἀφελοῦς, καὶ ὡς γράφειν ἐξεμελέτησας ὕστερον· πειθέτωσάν σε τοῦτο Γρηγόριοι καὶ Βασίλειοι, οὕτω ταῖς ἐπιστολαῖς ἀνακερανούμενοι ὡς μηδὲν πρὸς αὐτοὺς εἶναι τὰ διαστήματα*⁶. Η μέση οδός των επιστολῶν είναι η συντομία. Υπερβάλει ως ένα σημείο, μιλώντας περί *διστίχου ἐπιστολίου*. Υπερβολή μοιάζουν και οι χαρακτηρισμοί *ἀπλοῦ τε καὶ ἀφελοῦς*, καθώς οι επιστολές του Ψελλού μόνο απλές ως προς την γλώσσα και αφελείς ως προς τις ιδέες δεν είναι. Εξίσου σημαντική και η αναφορά *πειθέτωσάν σε τοῦτο Γρηγόριοι καὶ Βασίλειοι*, με την οποία, εκτός από τις επιστολές των δύο, παραπέμπει γενικά στους επιστολογράφους της Ὑστερης Αρχαιότητας, γι'αυτό και κάνει χρήση πληθυντικού αριθμού. Σίγουρα κατευθύνει τον αποδέκτη του να κοιτάζει τις συλλογές αυτές για να κατανοήσει πόση έκταση πρέπει να δίνει στις επιστολές του.

Στην επ. 114 υποστηρίζει ότι έχει στείλει στον αυτοκράτορα ένα σύντομο γράμμα βγαλμένο από την καρδιά του, το οποίο δεν θα περιέχει κάποια σοφία και δεν θα κομπάζει⁷. Αν και ακολουθεί η επ. 115 *τῷ βασιλεῖ μονομάχῳ*⁸, δεν μπορεί με σιγουριά να υποστηριχθεῖ ότι αναφέρεται σε εκείνη⁹. Ο Ψελλός δεν κομπάζει, μάλιστα ειρωνεύεται τον εαυτό του γιατί δείχνει εξαρτημένος από τα βιβλία¹⁰, ενώ η γλώσσα και η σύνταξη μοιάζει απλούστερη σε σχέση με άλλες επιστολές (σχετικά με το *σοφὸν μὲν γὰρ οὐδὲν ἔχει ἢ ἐπιστολή*, της επ. 114). Ακόμα και αν δεν είναι αυτή η επιστολή που έστειλε στον αυτοκράτορα, σίγουρα δίνει ένα γενικό σχήμα πώς θα έγραφε μία τέτοια επιστολή. Ως προς την έκταση, η επ. 115 είναι λίγο μεγαλύτερη από δύο σελίδες. Η επ. 161 προς αυτοκράτορα, συγκεκριμένα προς

¹ Βλ. σ. 59. Ο όρος *χαρακτήρ* αφορά τους κανόνες ύφους και συγγραφής της επιστολογραφίας, ενώ ο όρος *τύπος* συγκεκριμένα είδη επιστολῶν.

² Karpozilos, 1990, §18.117-118.

³ Karpozilos, 1990, §42.2.

⁴ Σάθας, 1972, 238.

⁵ Σάθας, 1972, 241.

⁶ Σάθας, 1972, 277.

⁷ Σάθας, 1972, 359: *Διὰ ταῦτα καὶ νῦν βραχὺ τι γραμματίον γεγραφώς, ὡσπερ ἀπὸ τῆς καρδίας γράψας αὐτῆς, τῷ αυτοκράτορι ἐξεπέστειλα· γνώσομαι δέ, εἴ γε τοῦτο προσήκατο εὐμενῶς, τῷ ἀντιγράμματι· σοφὸν μὲν γὰρ οὐδὲν ἔχει ἢ ἐπιστολή, οὐδὲ γὰρ κομπάζειν βούλομαι, ἔμφυτον δὲ χάριν καὶ ἡδονὴν τὴν ἀπὸ τῆς ψυχῆς.*

⁸ Σάθας, 1972, 359-362. Ο αυτοκράτορας πρέπει να είναι ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος.

⁹ Σύμφωνα με τον Ljubarskij η συλλογή του κώδικα Par. gr. 1182 έχει συνταχθεῖ με βάση την σχέση μεταξύ προσώπων (Ljubarskij, 2004, 65-66). Αυτό θα αποτελούσε ένδειξη ότι η επ. 115 είναι αυτή για την οποία αναφέρεται η επ. 114. Στην επ. 114 φαίνεται να υπάρχει κάποιο πρόβλημα που θέλει να λύσει (Σάθας, 1972, 360: *Ἦδη γὰρ ἀπειρηκότα με τῆς κεφαλῆς τῷ ἀλγῆματι, παρὰ δόξαν ἰάσω, τὰ τοῦ θεοῦ πρὸς με φθνεγδάμενος ῥήματα*), το οποίο ἴσως θα παρουσιαζόταν από τον γραμματοκομιστή προφορικά στον αυτοκράτορα. Στην επ. 115, εκτός από τον εγκωμιασμό του αυτοκράτορα, υπερασπίζεται έναν επίσκοπο.

¹⁰ Σάθας, 1972, 361: *Ἀλλὰ τί πέπονθα, βασιλεῦ; Εὐθύς γὰρ πρὸς τὰ βιβλία πάλιν ἀπέκλινα, τῶν πολλῶν ὄρκων ἐπιλαθόμενος· τί γὰρ ποιήσω;*

τον Ισαάκιο Κομνηνό, είναι κάπως εκτενής, αριθμώντας περίπου τριεσήμισι σελίδες στην έκδοση του Σάθα. Η έκταση δεν αποτελεί στην περίπτωση αυτή πρόβλημα¹.

Αρκετές επιστολές του Τζέτζη κλείνουν με το σημαντικό και για εκείνον ζήτημα της λακωνικότητας. Η επ. 3 κλείνει με την φράση: *βραχειάν άντιγραφήν σοι κατά τούς Λάκωνας ταύτην άντέγραψα μεγάλης άγάπης έμπόρευμα περισφύζουσας*². Η επ. 6, μία από τις εκτενέστερες της συλλογής, αποδίδει τη σιγή του και κλείνει ειρωνικά με πρόφραση την έλλειψη χαρτιού: *ένδεία χάρτου, ώς βλέπεις, σεσίγηκα*³. Στην 38, μία εκτενή παραμυθητική επιστολή με αρκετά παραθέματα από συγγραφείς, επισημαίνει: *πολλά τών θύραθε παρεϊκώς παραδείγματα, ίνα μή τύπους έπιστολών ύπερβαίην, έκ τοϋ Σωκράτους έν σοι παρατίθημι παράδειγμα*⁴. Η χρήση της συντομίας, ως όρου ιδιαίτερα δεμένου με την επιστολογραφία, πρέπει να ξενίζει όταν αναφέρεται σε *τύπους έπιστολών* αντί γενικά του χαρακτήρα⁵. Αυτή είναι και η μοναδική φορά που αναφέρεται άμεσα στην επιστολική θεωρία.

Ο Τζέτζης εκτιμά πολύ τη συντομία και όταν δεν την πετυχαίνει, κριτικάρει τον εαυτό του. Οι επιστολές του σπάνια ξεπερνάνε σε έκταση τις δύο σελίδες της έκδοσης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα σύντομων επιστολών είναι οι 62, 63 και 64⁶, καθώς δεν ξεπερνούν σε έκταση τις δύο σειρές. Η 63 μάλιστα αριθμεί μόνο μία σειρά. Εκτιμά τόσο αυτή την αρετή, ώστε στην επ. 88 αναλύει την προέλευση για τον όρο λακωνικότητα: Κάποτε οι Σπαρτιάτες έλαβαν *μακρηγορούντων άνδρων έπιστολάς*, που έγραφαν ότι αν γίνει μία σειρά ενεργειών από τους εχθρούς τους, θα καταλάμβαναν την Σπάρτη. Τότε εκείνοι απάντησαν μόνο «αν» (*αίκα' μόνον άντέγραψαν*)⁷. Ο Τζέτζης στην παρούσα σύντομη επιστολή, ακολουθώντας και τις επιταγές της επιστολικής θεωρίας, εξηγεί το λόγο της συντομίας του, καθώς έπασχε από άσθμα και δύσπνοια⁸.

Η αττική γλώσσα για τον Τζέτζη, ως κύριο χαρακτηριστικό ύφους, στο απόσπασμα της επ. 65 παρουσιάζεται ως το αντίθετο της συντομίας: *Απέκλεισας ήμϊν τούς έπιστολιμαίους Νειλώους σου ρύακας, έφίμωσας όσον έφ' ήμϊς γλωσσασαν την λαλιστέραν τεττίγων και άττικήν*⁹. Εδώ όμως σχολιάζει, όχι τόσο στα γραμματικά στοιχεία του αττικού ύφους, όσο την πολυλογία που συνεπάγεται και την οποία αποφεύγει. Η ίδια άλλωστε επιστολή αριθμεί μόνο εφτά γραμμές¹⁰.

4.4 Επιστολικό προοίμιο

Αρκετές φορές ο Θεόδωρος Στουδίτης προτιμά να αποφεύγει το προοίμιο και να εισέρχεται απευθείας στο θέμα της επιστολής. Η επ. 36 αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα, όπου αμέσως μετά τον χαιρετισμό επείγεται να μεταβεί στο κύριο θέμα: *Εΰελπίς είμι, τέκνα ήγαπημένα, περι τής εϊρηναίας και θεοτάκτου διαγωγής ύμϊν. διό μετελεύσομαι τόν λόγον επί τō κατεπειγον*¹¹. Σαφή αναφορά για την παράλειψη του προοιμίου ή τουλάχιστον για τη συντομία του, υπάρχει στην επ. 219. Η πολυλογία

¹ Σάθας, 1972, 419: Καί περι μέν ύμϊν λόγος πολύς, κάγώ τō μέγα ύμϊν άναγράψω έγκώμιον, οϋ μακράν δέ τών άξιων έπαίνων και οι έφεστηκότες σύνδουλοι μου τοϊς πράγμασιν, ήμέρωσ και προσηνώσ, δικαίωσ τε και έπεικϊκώς τά κοινά διεξάγοντες και ώς οϋκ άν τις ώήθη και προσεδόκησεν.

² Leone, 1972, 6.

³ Leone, 1972, 15. Ο Wilson ερμηνεύοντας κυριολεκτικά το κομμάτι υποστηρίζει πως λόγω τη κακής του οικονομικής κατάστασης όντως δεν είχε χαρτί (Wilson, 1991, 246).

⁴ Leone, 1972, 56.

⁵ Η παρατήρηση δεν έχει να κάνει με κάποιο συγκεκριμένο είδος (τύπο) επιστολής, αλλά με το ύφος της (χαρακτήρα). Ίσως η αναφορά γίνεται πάνω στον τύπο της παραμυθητικής επιστολής.

⁶ Leone, 1972, 92. Επ. 62: *Οϋ βούλομαι δι' άβελτηρίαν υιοϋ λυπεϊν' σωφρόνιζε οϋν σϋν τόν υϊόν, εί τῶ όντι πατήρ*. Επ. 63: *Ο Μῶμος πάντα όρῶν έαυτόν οϋχ όρᾶ*. Επ. 64: *Σϋ μέν τās έμάς φαλλαινας έμέμψω' σους δέ σοφούς Τηλέφους νενόμικας*. Στην τελευταία, η *φάλλαινα* αφορά είδος ζωυφίου. Η επιστολή έχει ως αποδέκτη κάποιον *μωμοσκόπο* (εκείνος που ψάχνει για ψεγάδια στις θυσίες. Liddell κ.α., 1996, 1158) που στις *Χιλιάδες* ονομάζει *βουβαλόπαπα*. Εκείνος είχε θεωρήσει ως συγγραφέα της τραγωδίας *Τήλεφος* τον Πατριάρχη Λέοντα. Η επιστολή είναι σύντομη, όμως το σχόλιο στις *Χιλιάδες* αρκετά λεπτομερές και ειρωνικό (Leone, 1968, §IX 946-980). Επίσης βλ. Γρηγοριάδης, 2001, 287, σημ. 210 και 211.

⁷ Leone, 1972, 128.

⁸ Leone, 1972, 128: *άρτι δέ και αυτός έξ όρθοπνοίας τής και δυσπνοίας χειροτονηθείς Λάκων άκούσιος κατ' εκείνους*.

⁹ Leone, 1972, 93.

¹⁰ Σχετικά με το παρόν απόσπασμα συναντάμε δύο λήμματα στις χιλιάδες. Στο ένα παρουσιάζεται ο Νείλος ως σύμβολο της πολυλογίας (Leone, 1968, §IX.981-989). Το ίδιο και τα τζιτζικια, όπου σε αυτό προσθέττει: *Οί Άττικοί όμοίωσ δέ πάλιν τών μακρηγόρων | Λάκωνες βραχύλογοι δέ τούτοις άπεναντίωσ* (Leone, 1968, §IX.997-998).

¹¹ Fatouros, 1991, §36.2-3.

φέρνει ναυτία στον αναγνώστη και η άμεση αναφορά στο θέμα του είναι αρετή¹. Επικροτεί συνεπώς μία επιστολή χωρίς ή με μικρό προοίμιο, η οποία μεταβαίνει απευθείας στο θέμα.

Συχνός τόπος του προοιμίου του Θεόδωρου είναι η άρνηση ότι τα εγκώμια ταιριάζουν στο πρόσωπό του και τα αποποιείται. Στην επ. 169 διαβάζουμε: *καὶ αὕτη σου ἡ ἐπιστολὴ θεοχάρακτος, εὐφράνασα (...), λυπήσασα δὲ ἐπὶ τοῖς ἐπαίνοις καὶ ἐγκωμίοις, οἷς κατασεμνύνεις ὑμᾶς τοὺς ἀσεμνοὺς καὶ ἀτημελεῖς καὶ μὴδ' ὅτιοῦν πεποιηκότας ἀγαθὸν ἐπὶ γῆς· λέγουσιν μὲν γὰρ τοῦτο ἐκ ταπεινώσεως οἱ ἅγιοι, ἐγὼ δὲ ὁ ἁμαρτωλὸς ἐξ ἀληθείας*². Συνδυασμός της απουσίας του προοιμίου και της άρνησης των εγκωμίων παρατηρούμε στην επ. 384: *Εἴωθας ἀεὶ μακρὸν ποιεῖσθαι τὸ τῆς ἐπιστολῆς προοίμιον, πολλὰ ἡμῖν τοῖς ἀναξίοις συμφέρων τὰ ἐγκώμια, οὐκ ὄντα ἀληθῆ, φιλικῆς δὲ διαθέσεως ἐνδείγματα. ἐγὼ δὲ ἐν βραχέσι· τί τοῦτο; ἵνα ὑγαίνεις ἐν Κυρίῳ, ἀδελφέ μου, θερμότερος ἀεὶ γινόμενος τῇ ἀγάπῃ Χριστοῦ ὑποφέρεις τὰ ὑπὲρ αὐτοῦ, ἀλλ' οὐ τί που ὑπολήγειν ἐκ ραθυμίας*³. Αντί για το εγκώμιο του αποδέκτη, όπως συνηθίζεται στα επιστολικά προοίμια, ο Στουδίτης βέβαια προτιμά έναν απλό χαιρετισμό, παρά ένα μακροσκελές εγκώμιο⁴. Εξαιρέσεις υπάρχουν, όπως το προοίμιο της επ. 408, που αποτελεί εγκώμιο προς τους αποδέκτες του και είναι εκτενές. Για να κλείσει με το εγκώμιο και να περάσει στο κυρίως θέμα γράφει: *πολλοῖς ὑμᾶς ὀνόμασι καταστέφειν ἀξιολόγως ἐφιέμενος οὐ παραχωροῦμαι, τῷ μέτρῳ τῆς ἐπιστολῆς στενοχωρούμενος*⁵.

Η τεχνική για να περάσει από το προοίμιο στο κυρίως θέμα της επιστολής (ή να αλλάξει μερικές φορές το θέμα) είναι η χρήση μίας συγκεκριμένης φράσης, την οποία για παράδειγμα βρίσκουμε στην επ. 74: *Οὗτος δὴ μοι ὁ πρῶτος λόγος. δεῦτερος (...)*⁶. Έχει προηγηθεί το προοίμιο και εισέρχεται στο κυρίως θέμα. Στην επ. 536, παρομοίως, μεταβαίνει από το προοίμιο στο κυρίως θέμα με την φράση: *Ἄλλ' ὥδε μὲν ταῦτα κείσθω. ἐπὶ δὲ τῇ τοῦ πρεσβυτέρου ὑποθέσει μετατακτέον τὸν λόγον*⁷.

Ο Φώτιος δημιουργεῖ αρκετά ποιητικά προοίμια με χρήση ρητορικών μέσων. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι κοινός τόπος και βασικό θέμα σ' αυτά συχνά είναι η αγάπη. Η φιλική σχέση αποτελεί βασικό σημείο εκκίνησης για την επιστολογραφία και η αγάπη μεταξύ των επιστολογράφων είναι συχνός ρητορικός τόπος⁸. Το προοίμιο της επ. 290⁹ ανοίγει με αναφορά στο απόσπασμα από την Α' προς Κορινθίους επ. για τον ορισμό της αγάπης¹⁰. Στη συνέχεια ακολουθεῖ ένα ασύνδετο σχήμα και σχήμα επαναφοράς, που σκοπό έχει να προσωποποιήσει την αγάπη και να παρουσιάσει τον «χαρακτήρα» της, με την επανάληψη του *αὕτη* και μία ιδιότητα, κάτι ανάλογο που κάνει ο Παῦλος¹¹. Η επ. 244 παρουσιάζει πλήθος εικόνων στο προοίμιο, το οποίο ανοίγει με τον εξής τρόπο: *Οὔτε σκηνὴν καὶ θέατρον ὑπὸ μάλης φέροντες ἕτερατευσάμεθα, δικαία δὲ λόγων ἐλευθερία τῆς ἀληθείας προέστημεν*¹². Η εικόνα αυτή αυτοαναφέρεται στην ίδια την επιστολή, η οποία παρουσιάζεται πολύ σύντομα και ποιητικά. Στη συνέχεια επιστρατεύει παρομοιώσεις, όπως αυτή του στρατηγού με τον ρήτορα, όπου οι στρατιωτικές δυνάμεις είναι οι ψόγοι και τα άλλα ρητορικά σχήματα¹³.

Για τα προοίμια του Φωτίου σημαντικές παρατηρήσεις έχει κάνει η White. Παρουσιάζει τις ρητορικές μεθόδους που χρησιμοποιεῖ, οι οποίες είναι κυρίως η *πρόληψις*, η *αὔξησις* (για να προκαλέσει

¹ Fatouros, 1991, §219.2-6: *Ἦδομαι, τέκνον καὶ ἀδελφέ, ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς σου, ὅτι καὶ καθ' εἰρμόν ἔρχονται καὶ τὸν τῆς πολυλογίας ναυτιασμόν ἀπαναίνονται· καὶ γὰρ ἐπιστολῆς ἀρετὴ εὐθύς τῆς προκειμένης ὑποθέσεως ἄπτεσθαι καὶ τοσαῦτα λέγειν ἅτα ἀπάναγκες, ἀλλὰ μὴ ἐπικυκλεῖν τὰ οὐχ οὕτως.*

² Fatouros, 1991, §169.2-6.

³ Fatouros, 1991, §384.2-6.

⁴ Τον τόπο της ταπεινώσεως στο παρόν απόσπασμα ενισχύει και το ρητορικό σχήμα της αποσιώπησης. Ο ρήτορας δηλώνει ότι θα παραλείψει κάτι, το οποίο ουσιαστικά μνημονεύει. Στην προκειμένη περίπτωση δηλώνει ότι το πρέπον προοίμιο είναι σύντομο, όπως ένας χαιρετισμός. Γράφει όμως ένα προοίμιο δεκατεσσάρων εκδοτικών στίχων. Για αποσιώπηση βλ. Lausberg, 1998, 394-395.

⁵ Fatouros, 1991, §408.15-17.

⁶ Fatouros, 1991, §74.9.

⁷ Fatouros, 1991, §536.9-10. Άλλα τέτοια παραδείγματα έχουν παρουσιαστεί παραπάνω, στις επ. 478 και 292, τα οποία έχουν να κάνουν με την ταύτιση επιστολής και λόγου, άρα με την λογοτεχνική φύση της επιστολής. Για λόγο και λογοτεχνία βλ. Kazhdan, 1991β, (ODB: «Literature») 1234-1235.

⁸ Τωμαδάκης 116-118.

⁹ Laourdas και Westerink, 1985, §290.4-24.

¹⁰ Α' Κορ. 13.

¹¹ *αὕτη καὶ θεράποντας (...): αὕτη καὶ δεσποτῶν (...)* κ.τ.λ.

¹² Laourdas και Westerink, 1984, §244.2-3.

¹³ Laourdas και Westerink, 1984, §244.3-5: *οὔτε κατὰ φίλων, ἀλλ' οὐδὲ κατ' ἐχθρῶν ὠπλισάμεθα, θέλη καὶ τόξα καὶ παρατάξεις καὶ πολεμίου καὶ ἀσπίδας ὀνειρώπτοντες, ὥσπερ οἱ πρὸς ἀέρα πικτεῦντες.*

πάθος), η *ἀντίθεσις*, της οποίας κάνει χρήση σε μεγάλο βαθμό, η *ταπείνωσις* και η *ἔφοδος* (ρητορική επίθεση)¹. Ο Λαούρδας παρατηρεί τον προπαιδευτικό χαρακτήρα των προοιμίων του, με ελάχιστες εξαιρέσεις². Για τα προοίμια του Μιχαήλ Ψελλού και του Ιωάννη Τζέτζη δεν τίθεται θέμα παράλειψης. Όπως τα αντίστοιχα του Φωτίου, είναι δουλεμένα με βάση την ρητορική θεωρία και αποτελούν στοιχειώδη συστατικά των επιστολών τους. Δεν συζητάνε όμως, θεωρητικά στις επιστολές τους, ζητήματα που αφορούν τη σύνθεση προοιμίων.

Ένα σημαντικό έργο που αφορά την σύνθεση των προοιμίων είναι το *Ἀρχαί τινων διαφορών ἐπιστολῶν* του Μιχαήλ Χωνιάτη (1138-1222). Σε αυτό το σύντομο πόνημα παρουσιάζονται 24 προοίμια επιστολών με διαφορετικό περιεχόμενο το καθένα. Τα πρώτα τρία θα προσαρμόζονταν σε συμβουλευτικές επιστολές, άλλα αφορούν το μοτίβο της σιγής, την παραμυθία³, όπως και άλλες ακόμα περιστάσεις. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο προοίμια που περιέχουν κριτική στο ύφος του αποδέκτη. Στο ένα (από τα εκτενέστερα) τονίζεται η γλυκύτητα και στην συνέχεια παρουσιάζεται σαν γραμμένη από τις Μούσες, ως λιβάδι, μαγνήτη που τραβάει τον αναγνώστη. Ο Μιχαήλ παρεμβαίνει και σημειώνει ότι άλλες φορές (*ἄλλοτε ἄλλω*) μπορεί να γραφτεί ότι ο αποδέκτης ἔλκεται από την γλυκύτητα των λέξεων και πάνω απ' όλα θέλει να πληροφορηθεί για την υγεία του αναγνώστη⁴. Στο άλλο προοίμιο δίνεται μια πιο σύντομη έκδοχή του παραπάνω, προσθέτοντας μία υπόνοια του λογοτεχνικού παιχνιδιού (*λαίμων παίζοντα*)⁵. Το παρόν έργο αποτελεί ένα σύντομο εγχειρίδιο με παραδείγματα προοιμίων, τα οποία μπορεί ο επιστολογράφος να χρησιμοποιήσει στις επιστολές. Ο Μιχαήλ κατάφερε να συγκεντρώσει ίσως τα χαρακτηριστικότερα μοτίβα προοιμίων.

4.5 Ηθοποιία

Η πιο κοντινή αναφορά του Στουδίτη στην ηθοποιία, και στη θεωρία του αντίστοιχου προοιμίου, είναι η εικόνα της ψυχής, γενικά μέσα από τους λόγους στην επ. 315⁶ και ειδικά μέσα από το γράμμα στην 479⁷. Αντίστοιχη ιδέα εκφράζεται στον Φώτιο στην επ. 174, όπου οι λέξεις αποκτούν το νόημα που θέλει να τους δώσει η νόηση και τα συναισθήματα του επιστολογράφου⁸.

Ο Ιωάννης Μαυρόπουλος, στην επ. 42 τονίζει την ανάγκη συμφωνίας των γραμμάτων του σε ό,τι είναι και ο ίδιος⁹. Για να επιτύχει την ομοιότητα ανάμεσα στην γραφή του (το μέρος) και τον επιστολογράφο, πρέπει το αποτέλεσμα της γραφής του να έρχεται σε συμφωνία με τον χαρακτήρα του (*μικρά τὸν μικρὸν καὶ τὸν ὀλίγον ὀλίγα*). Έτσι συμπεραίνει και για την επιστολή του πως *μαρτυρεῖ σοι γούν τὰ παρόντα τὸ ἦθος τοῦ φίλου*¹⁰.

Περισσότερο αναλυτική και σύνθετη μοιάζει η σκέψη του Μιχαήλ Ψελλού, που στην επ. 176 παρουσιάζει την επιστολογραφική πρόκληση να προσαρμόζεται δηλαδή ο επιστολογράφος στον

¹ White, 1981, 78-79.

² Λαούρδας, 1951, 84-86.

³ Συμβουλευτικά: Κολονου, 2001, 288-291 (§2-19). Μοτίβο σιγής: Κολονου, 2001, 289-291 (§55-65, §79-83 και §97-103). Παραμυθία: Κολονου, 2001, 290 (§84-88).

⁴ Κολονου, 2001, 289 (§35-45): *Ἐδεξάμην εἰς χεῖρας, αὐθέντα μου, τὴν γλυκεῖαν καὶ ἐμοὶ ποθεινοτάτην σου γραφὴν καὶ αὐτὰς ἐνόμισας τὰς Μούσας εἰληφέναι ἢ τὰς Χάριτας, δι' ὧν αὐτὴν κατεκόσμησας καὶ θαυμασίαν οἶαν εἰργάσω καὶ ἡδονῆς γέμουσαν. τί γὰρ οὐκ εἶχεν ἐπαγωγὸν καὶ θελεκτήριον, μᾶλλον δὲ τίς οὐκ ἐφείλκετο τὸν ἀναγινώσκοντα ὡς περ μαγνήτις σίδηρον. λειμῶν γὰρ ἦν σχεδὸν ὠραιότατος, παντοίοις ἀγαθοῖς βριθουσά τε καὶ θάλλουσα, ἄλλοτε ἄλλω ἐφελκομένη τὸν ἀναγινώσκοντα, τοῦτο μὲν τῇ γλυκύτητι τῶν λέξεων, τοῦτο δὲ τῇ συνθέσει τῶν συλλαβῶν, πλέον δὲ μᾶλλον ἔτερπεν ὅτι τὴν σὴν ὑγίειαν εὐηγγελίζετο, ἢν ἐγὼ προτιμωτέραν τοῦ παντὸς τίθεμαι καὶ ἧς οὐδὲ τοὺς Κροίσου θησαυροὺς ἐκείνους οἴτινές ποτε ἦσαν τίθεμαι. ἀλλ' ὑγαίνεις καὶ στέλλεις.*

⁵ Κολονου, 2001, 289 (§50-55): *Ἀπέλαθόν σου τὰ γράμματα καὶ ἐπῆλθον αὐτὰ καὶ ἡδονῆς ἐπληρώθην καὶ χαρμονῆς ὅτι τε ἦσαν γλυκύτητος γέμοντα καὶ τὴν σὴν ὑγίειαν εὐηγγελίζοντο. τί γὰρ μοι τῶν σῶν γραμμάτων καὶ τῆς σῆς ὑγείας τερπνότερον ἢ γλυκύτερον; οὐδὲν μοι πρὸς ταῦτα λωτὸς ὁ ποιητικὸς, οὐδὲν μοι θείου νέκταρος ἀπορρῶς πρὸς ὀλίγον εὐφραίνοντα καὶ λαίμων παίζοντα, εἴπερ ἄρα μὴ μῦθός εἰσι, καὶ οὐδὲ τέρπειν ἰσχύοντα.*

⁶ Fatouros, 1991, §315.3-7: *καὶ γε τῆς ψυχῆς εἰκόνες οἱ λόγοι καὶ ἐκ τοῦ περισεύματος τῆς καρδίας ἕκαστος φέρει τὰ λόγια ὥστε καὶ ἡμᾶς, ἀκούσαντάς σου τῶν ῥημάτων, ἐπιρρωσθῆναι καὶ μᾶλλον ἀνδρειωθῆναι καὶ πρὸς ἀθλησὶν ἐπειχθῆναι.*

⁷ Fatouros, 1991, §479.2-4: *Ἀπὸ τοῦ τιμίου γράμματος εἰδομέν σου τὴν πανεύφημον ὑπεροχὴν καὶ ἀπὸ ἀκροάσεως τῶν σημειωμένων ἐπέγνωμέν σου τὴν καλὴν ψυχὴν.*

⁸ Για την επ. 174 του Φωτίου βλ. αναλυτικά σ. 52.

⁹ Karpozilos, 1990, §42.5-8: *ἐπεὶ οὐ πολὺμυθος ἐγὼ τις, ὡς οἶσθα, ὡς περ οὐδὲ πολὺδωρος, οἰκειότερον κρίνων, μικρὰ τὸν μικρὸν καὶ τὸν ὀλίγον ὀλίγα καὶ στέλλειν καὶ ἐπιστέλλειν, ἴν' ἢ πάντοθεν σύμφωνον τὸ πρᾶγμα πρὸς ἑαυτὸ, καὶ τὸ ὄλον τοῖς μέρεσιν ἐμπρέπη δι' ὁμοιότητα.*

¹⁰ Karpozilos, 1990, §42.8-9.

χαρακτήρα πολλών αποδεκτών ταυτόχρονα, και να προσπαθεί παράλληλα να απευθυνθεί στον καθένα χωριστά: *συνάπτω δὲ πάντας ἐν ἐνὶ γράμματι, οὐχ ὡς μὴ δυνάμενος καὶ καθ' ἕνα ἐπιστολὴν δημιουργῆσαι καλὴν, ἀλλ' ὁμοῦ μὲν ὑμῖν συντιθέμενος δι' ἐνὸς γράμματος τοῖς διὰ μᾶς γνώμης ἐνίσασιν ἑαυτοὺς, ὁμοῦ δὲ γυμνασίαν τῆς ἐμῆς περὶ τοὺς λόγους ἔξωτος ποιούμενος, εἰ δυνάμην ἐν τῷ αὐτῷ γράμματι πολλοῖς προσφωνῶν, ἐκάστω τὸ οἰκεῖον ἀποδιδόναι ἡθὸς τε καὶ ἰδίωμα· οὐ γὰρ τοῦ παντός, οὐδὲ ῥάδιον ἀνομοίοις ἦθεσι μίαν ἐξομοιωῖσαι ἐπιστολήν· εἰ γὰρ καὶ μὴ διήρησθε κατὰ τὴν τῆς φιλίας ἐνότητα, ἀλλ' ἐκάστω τὸ σχῆμα τοῦ ἡθους ἴδιον καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀσύναπτον*¹. Ο Ψελλός σαν να κάνει επίδειξη των δυνατοτήτων του· αφού παρουσιάσει τον κανόνα της αποστροφῆς του γράμματος σε έναν συγκεκριμένο αποδέκτη (με χωριστό ἡθος και χαρακτηριστικά), στη συνέχεια θέλει να δοκιμάσει τις ικανότητες αυτές και να τον υπερβεί, απευθυνόμενος μαζί σε πολλά ἀνόμοια ἡθη, ἀκόμη κι αν ὅλους τους συνδέει η ἴδια φιλία. Ο κανόνας θέλει μία ἐπιστολή, η οποία θα ἔχει έναν παραλήπτη και θα προσαρμόζεται στον χαρακτήρα του· εκείνος θέλει να στείλει μία ἐπιστολή σε πολλούς παραλήπτες, προσαρμόζοντάς την στο ὕφος τους. Μάλιστα, ὡπως αναφέρει παρακάτω, το γράμμα του περιέχει τα χαρακτηριστικά καθενός ἀπὸ τα τρία πρόσωπα στα οποία θα απευθυνθεί². Το παρόν ἀπόσπασμα ἀποδεικνύει ὅτι οὐ Βυζαντινοὶ δὲν ἦταν ἀπλοὶ μιμητές. Δεδομένου ὅτι ο Ψελλός ἔχει μία εὐρεία συγγραφικὴ δραστηριότητα, πολλὰ ἀπὸ τα κείμενα του εἶναι δοκιμὲς πάνω στη ρητορικὴ³. Ἐχουμε μὲν γνώση και εφαρμογὴ τῆς θεωρίας, και ὡς ἕνα βαθμὸ μίμηση, ὄχι ὁμως υπηρετώντας ἕνα εἶδος στατικὸ, ἀλλὰ θέλοντας να το ἐξελίξει και δειλά να ξεπεράσει τους κανόνες του.

Στην επ. 184, με αλληγορικὴ γλῶσσα αὐτὴ τη φορὰ, ὡπως ο Φώτιος, ἔτσι και ο Ψελλός φαίνεται να γνωρίζει τα σχετικὰ με τη σκηνικὴ παρουσία στο θέατρο⁴. Η διαφορά εἶναι ὅτι ἐδὼ ἔχουμε να κάνουμε με κωμῶδια. Ἦδη ἀπὸ την ἀρχή, η ἐπιστολογραφία παρουσιάζεται ὡς ἕνα παιχνίδι, που στο πλαίσιο του ἔχει συνθέσει μία ἐπιστολή με κωμικὸ σκοπὸ, μπαίνοντας ο ἴδιος ὡς ὑποκριτὴς στο ρόλο του. Ο Ψελλός σαν να στοχεύει νοητὰ σε ἕνα βυζαντινὸ θέατρο, κατὰ το οποίο η ἐπιστολή του διαβάζεται και εκείνος λειτουργεῖ ὡς ἠθοποιός. Η ἐπιστολή δὲν παραμένει μόνον στη σφαῖρα τῆς νόησης των ἀποδεκτῶν και κατ' ἴδιαν ἀναγνωστῶν, ἀλλὰ παρουσιάζεται ὡς ἕνα οπτικὸ (δραματικὸ μάλιστα) θέαμα για τους παρευρισκόμενους, πιθανόν σε μια δημόσια ἀνάγνωση.

Η επ. 5 ἔχει την ἐπιγραφὴ, *προσφώνησις πρὸς τὸν βασιλέα κῦρ Ἀλέξιον Κομνηνὸν [γραπτέον Ρωμανὸν τὸν Διογένην] παρὰ τῶν πολιτῶν ἐν κλητορίῳ*⁵. Η ἐπιστολή του Ψελλοῦ εἶχε ἀποδέκτη ἀρχικὰ τον Ρωμανὸ Δ', ὁμως στάλθηκε τελικὰ στον Ἀλέξιο Α' Κομνηνὸ, με μία ἀπλή ἀλλαγὴ στην ἐπιγραφὴ. Ἴσως, ὅταν σκόπευε να την στείλει, ο Ρωμανός καθαιρέθηκε⁶. Αὐτὸ δείχνει ὅτι η συγκεκριμένη ἐπιστολή δὲν εἶχε προσαρμοστὴ στον χαρακτήρα και το ὕφος του ἀποδέκτη, ἀλλὰ στην ιδιότητά του ὡς αυτοκράτορα. Ο τρόπος σύνθεσης εἶναι πιο κοντὰ στη θεωρία του ἐγκωμίου⁷. Στις ἐπιστολές προς αυτοκράτορες του Ψελλοῦ, χαρακτηριστικὴ εἶναι η σαφήνεια του ὕφους και τῆς γλῶσσας.

Η πιο σημαντικὴ ἀναφορὰ του Ψελλοῦ στην ἠθοποιία βρίσκεται στην επ. 11: *δύο γὰρ δυσὶν ἀποδέδοται, λόγος καὶ γράμμα, ἐνώσει καὶ διαστάσει· τὸ μὲν πρῶτον τῷ πρώτῳ, τὸ δὲ λοιπὸν, τῷ δευτέρῳ· καλλίονα δὲ τῶν δευτέρων τὰ πρῶτα· πλὴν ἀλλ' ἐγὼ τι τῷ γράμματι πλέον χαρίζομαι· μάλιστα γὰρ τὸν φίλον ἀπεικονίζεται καὶ τὸν χαρακτήρα δείκνυσι τῆς ἐκείνου ψυχῆς*⁸. Η ἐπιστολή σύμφωνα με

¹ Σάθας, 1972, 452.

² Σάθας, 1972, 453: *μᾶλλον δὲ τῆς ὑμετέρας φιλίας διὰ τὴν ἐπιστολὴν, ὅτι ἐκάστω ὑμῶν οὕτω διηρημένων ξυνηρμοσμένους εἰμί*. Επίσης Ljubarskij, 2004, 69-70.

³ Για παράδειγμα το *Ἐγκώμιον εἰς τὴν ψύλλαν* και το *Ἐγκώμιον εἰς τὴν φθεῖρα* (Littlewood, 1985, 98-107) αποτελοῦν και τα δύο «δοκιμὲς», με τις οποίες ἐγκωμιάζει πράγματα που φυσιολογικὰ δὲν θα ἦταν ἀντικείμενα ἐγκωμίου, δημιουργώντας ἕνα κωμικὸ ἀποτέλεσμα.

⁴ Σάθας, 1972, 468: *Εἶτα, εἰ μὲν ἴδοις τινὰ τῶν ἐν τοῖς θεάτροις Περικλέα, ἢ Μιλτιάδην τυχόν, Μίθαικον τὸν ἄρτοποιόν, ἢ Θεωρίωνα τὸν ὀφθοποιόν ὑποκρινόμενον, οὐ καταγελάσεις τῶν προσωπειῶν, ἀλλὰ και θαυμάσεις τῆς ὑποκρίσεως, και ἀνακαγχάσεις ἡδέως, εἰ δ' ἐγὼ, φιλόσοφος ὢν, ὑποκριτὴς γέγονα διὰ σέ, και ἀφείς τὸ ἐπισκύνιον, ἐξεγέλασα πλατὺ ἐπὶ τῆς ὀρχήστρας, οὐκ ἀποδέξῃ τὸ πρᾶγμα τῆς ἐξουσίας; ἢ και τοῦτο τραχὺ; Και πῶς ἐτέρως ἐρῶ; οὐ καταγελάσεις*.

⁵ Σάθας, 1972, 228.

⁶ Σχετικὰ με το ἀπόσπασμα *Ἐπὶ τούτοις κατασπάζεται σου τὰ ὄμματα τὰ πολλὰκις ὑπὲρ αὐτῆς ἀγρυπνήσαντα* (Σάθας, 1972, 229.) με την τύφλωση του Ρωμανοῦ μία τέτοια ἀναφορὰ θα ἦταν ἐκτὸς τόπου και χρόνου. Για την υποψία εἰρωνικῆς στάσης ἀπέναντι στον Ρωμανὸ Δ' ἀπὸ τον Ψελλὸ βλ. σ. 72.

⁷ Ἐγκωμιάζονται συγκεκριμένα χαρακτηριστικὰ του αυτοκράτορα, σύμφωνα με το κεφάλαιο *Περὶ βασιλικῶν λόγων* στο *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* του Μενάνδρου (Russel και Wilson, 1981, §76-95). Στην παρούσα ἐπιστολή το ἐγκώμιο στρέφεται στις πολεμικὲς πράξεις (παρουσιάζεται ὡς λαμπρὸς στρατηγὸς που νικά το πλῆθος των βάρβαρων) και στον ἐπίλογο τονίζει την ευημερία που ἔχει ἐπέλθει.

⁸ Σάθας, 1972, 242.

τον Ψελλό αποτελεί την καθαρότερη εμφάνιση της ψυχής του αποστολέα και γι' αυτό προτιμά τα γράμματα από άλλες μορφές λόγου γενικότερα. Στη συνέχεια γίνεται περισσότερο συγκεκριμένος: *ποῦ δὲ ἐν ταῖς ἀπλαῖς ὀμιλίαις κάλλος, ἢ συνθήκη φράσεως, ἢ ἀρμονίας ἐμμελοῦς ἔμφασις; οἱ δὲ τῆς ἐπιστολῆς τύποι τὰς τοιαύτας ἀναμάσσονται χάριτας, καὶ μᾶλλον εἰσδύνουσι τὰ γράμματα ταῖς ψυχαῖς, ἢ εἴ τις αὐτὰ τὰ πράγματα φέρων ἐνήρμοζεν*¹. Ο απλός λόγος και η συνομιλία στερείται αυτών των οποίων ο Ψελλός εκτιμά: την παράταξη των λέξεων στο κείμενο (*συνθήκη φράσεως*) και την αρμονία μίας μελωδικής έκφρασης (*ἀρμονίας ἐμμελοῦς ἔμφασις*). Η επιστολή επιχειρεί να συνδυάσει αυτές τις αρετές του έντεχνου λόγου με την απεικόνιση της ψυχής του συγγραφέα της.

Το καλύτερο δείγμα ηθοποιίας στον Τζέτζη είναι οι επιστολές οι οποίες είναι γραμμένες από τον ίδιο εκ μέρους κάποιου άλλου. Στην επιγραφή των επιστολών αυτών, εκτός από τον παραλήπτη, υπάρχει η φράση *ὡς ἀπό τινος*, όπως στις επ. 7 (*ὡς ἀπό τινος διακόνου*)², 9 (*ὡς ἀπό τινος ξένου*)³, 15 (*ὡς ἀπό τινος*)⁴ και 52 (*ὡς ἀπό τινος πρὸς τινά*)⁵. Εδώ δεν υπάρχει προσαρμογή μόνο στο ύφος του αποδέκτη, αλλά και του αποστολέα. Για παράδειγμα η επ. 15, ανοίγει με τη φράση *Ἄτρανῆ μὲν καὶ ἄκοιμψον περὶ τὸ γράφειν τὴν γλῶτταν ἐσχήκαμεν, ὡ ἱερώτατε δέσποτα*, προιδεάζοντας ότι θα γράψει σε χαμηλό ύφος. Το υπόλοιπο της επιστολής είναι γραμμένο σε ύφος απλό στη σύνταξη και με αττικό λεξιλόγιο, σε γλώσσα θα λέγαμε γραφειοκρατική. Επίσης, αντί της πληθώρας μυθολογικών παραδειγμάτων, βασικό χαρακτηριστικό του Τζέτζη, έχουμε μόλις μία αναφορά στην *πυθαγόρειον σιωπὴν*. Στην επ. 9 από την άλλη, κυριαρχεί το παράδειγμα των γραφών, όπου ο Νῶε και η κιβωτός, η οποία προσφέρει σωτηρία, είναι η κεντρική ιδέα. Μόνο στο τέλος περιέχει ένα σύντομο επίγραμμα σε τέσσερις στίχους, με τους οποίους παραπέμπει σύντομα στον Προμηθέα. Ο ξένος αποστολέας της επιστολής είτε δεν θα είχε πλούσια θύραθεν παιδεία, είτε ήθελε να επικεντρωθεί στο χριστιανικό στοιχείο.

Η επ. 23 δίνει έμφαση στο πάθος που προσπάθησε ο αποδέκτης να εκφράσει μέσα από επιστολή του. Το προοίμιο παρουσιάζει το δράμα του Φρυνίχου *Μιλήτου ἄλωσις* και το πάθος που προκάλεσε στους Αθηναίους θεατές. Στη συνέχεια το παρομοιάζει με το πάθος που δημιουργήθηκε μέσα του από τη διήγηση της επιστολής: *ὑπέγνων οὖν ταύτην καίπερ συγκοπτόμενος τῷ πάθει μου τὴν ψυχὴν καὶ τῷ χορῷ τῶν ἐμοὶ τὰ πρὸς λόγους πεφοιτηκότων, καὶ ἦν ἰδεῖν τὸ Ὀμήρειον τὸ 'κλαῖε μὲν Μενέλαος, κλαῖε δὲ' ἀνθ' Ἑλένης ἄλλοθεν ἄλλος, 'οὐδ' ἄρα' Τηλέμαχος ὁ σκληρὸς περὶ λόγους καὶ ἀκαμπτῆς 'ἀδακρύτω ἔσχεν ὄσσε'. τοιαύτην σου τὸ σταλὲν ἡμῖν γράμμα περιπαθῆ τραγωδίαν ἐκαίνωσε· πλὴν ἀλλὰ σε μικρὸν παρηγόροις τοῖς λόγοις ἀνακτησαίμεθα*⁶. Ο Τζέτζης θέλει να δείξει το πάθος, ως ένα από τα στοιχεία της ηθοποιίας μέσα στο γράμμα. Αυτό επιτυγχάνεται εδώ κυρίως μέσα από παρομοιώσεις. Αντί όμως για τα επιφωνήματα ευχές και αυθόρμητες αναφωνήσεις, των οποίων προτρέπει την χρήση ο Ερμογένης για το ύφος της *ἀληθείας* (*περὶ ἰδεῶν*)⁷, ο Τζέτζης χρησιμοποιεί παραθέματα.

4.6 Εἶδη (τύποι) ἐπιστολῶν

Στον Θεόδωρο Στουδίτη, η επ. 458 παρουσιάζει τον σκοπό της παραμυθητικής επιστολής: *σοὶ δὲ τῆ ὑπολελειμμένη καὶ οἰονεὶ ὄρφανῆ τῆς μητρικῆς συναφείας τε καὶ συμποίας φθέγγασθαι παραμύθιον, εἴ γε καὶ ἐξευρεθεῖη τοιοῦτον φάρμακον, δυνάμενον καταπραῖναί σου τὸ τῆς ψυχῆς ἀλγεινὸν καὶ συμπεπτωκόσ*⁸. Στο προοίμιο της επ. 18 διερωτάται: *πῶς δὲ ἀρξόμεθα, ἢ τίς δύναμις ἐξευρεθεῖ εἰς τὸ συμβὰν πάθος ταῖς τιμίαις ὑμῶν ψυχαῖς; καθάπερ γάρ τις ἰατρὸς ἐπὶ δυσίατῳ νόσῳ ἐρχόμενος ἀμηχανία περίσταται ὅπως ἐπιβάλλῃ τὴν ἐγχείρησιν, οὕτως ἰλιγγιῶμεν, πῶς τὸν παρακλητικὸν λόγον ἐπὶ τῷ βαρυτάτῳ ὑμῶν πάθει προσενέγκασθαι*⁹. Ο Θεόδωρος αναζητά τα λόγια που θα χρησιμοποιήσει. Αυτό

¹ Σάθας, 1972, 243.

² Leone, 1972, 12.

³ Leone, 1972, 17.

⁴ Leone, 1972, 28.

⁵ Leone, 1972, 73.

⁶ Leone, 1972, 41.

⁷ Rabe, 1913, 352-363.

⁸ Fatouros, 1991, §458.5-8.

⁹ Fatouros, 1991, §18.3-7.

το μοτίβο της έναρξης, όπου ο επιστολογράφος δεν γνωρίζει ποιά λόγια να χρησιμοποιήσει σε παραμυθητικό λόγο, παρατηρείται και σε άλλες επιστολές όπως την 398¹ και την 520².

Το εγκώμιο ως βασικό χαρακτηριστικό μιας επιστολής, πολλές φορές μπορεί να αποτελεί το προοίμιο, είτε η ίδια να είναι εγκώμιο. Στην επ. 314 του Στουδίτη δηλώνεται ρητά πως το προοίμιο προσλαμβάνεται ως εγκώμιο: *Ἀλλὰ περὶ τοῦδε μὲν ἰκανῶς, ὅτι μὴδὲ καιρὸς ἐγκωμίων*³. Ὅπως κατὰ την Ὑστερη Αρχαιότητα, και στις επιστολές της περιόδου αυτής ο αποστολέας ανησυχεί να μην ερμηνεύσει ο αποδέκτης το εγκώμιο ως κολακεία⁴. Για τα στοιχεία που συνιστούν εγκώμιο, σύμφωνα με τον Θεόδωρο, σημαντικό είναι το προοίμιο της επ. 434⁵. Ο αγωνιστής της ορθής πίστεως υποφέρει τα μαρτύρια και τις διώξεις, ενώ η σταθερότητα στην ορθή πίστη και η υπομονή απέναντι στις διώξεις είναι τα σημαντικότερα σημεία του εγκωμίου⁶. Τέτοιες επιστολές κατατάσσονται ανάμεσα στις παραμυθητικές του Στουδίτη, ακολουθούν όμως την χριστιανική θεωρία της παραμυθίας για τους διωγμούς υπέρ της ορθής πίστεως⁷.

Στον Φώτιο, στο χαρακτηριστικότερο παράδειγμα παραμυθητικής επιστολής (επ. 234), ο θρήνος τοποθετείται στο πρώτο μέρος: *ποῖον δάκρυον ἀρκέσει τῷ πάθει; τίς στεναγμός; ὄδυρμος δὲ ποῖος;*⁸. Και ο Φώτιος, όπως ο Θεόδωρος, ψάχνει τα λόγια, τα δάκρυα και τον ίδιο το θρήνο, ενώ στη συνέχεια παρασύρεται από τον πόνο: *Ἀλλὰ τί ἔπαθον; Ποῖ φέρομαι; Γράφειν ἀρξάμενος παραμύθιον αὐτὸς οὐκ οἶδ' ὅπως τῷ πένθει συναρπασθεῖς, οὐκ ἀντισχόντων τῶν λογισμῶν πρὸς τὴν φορὰν τοῦ δεινοῦ, εἰς τούναντίον ὧν ἐσκόπουν παρεσύρην· καὶ παραμυθῆς εἰσηγούμενος λόγον εἰς τὰ τῶν ὀδυρομένων ἀπηνέχθην δάκρυα. ἀλλὰ γενώμεθα ἡμῶν αὐτῶν, μὴδὲ τῷ βυθῷ τῆς λύπης βαπτιζώμεθα*⁹. Με τα ασύνδετα θέλει να δημιουργήσει ένταση και συναισθηματική φόρτιση, ώστε να περάσει από τον θρήνο στη νουθεσία. Στην παραμυθητική επιστολή εκτός από τον θρήνο (και το εγκώμιο) πρέπει να υπάρχει και παραμυθία¹⁰. Το παρόν απόσπασμα παρουσιάζει έντονη δραματικότητα και θεατρικότητα, αν διαβαζόταν δημόσια σε θέατρο ακροατῶν. Οι παραμυθητικές επιστολές του Φωτίου πρωτοτυπούν, ως περισσότερο περίτεχνες δημιουργίες, σε σχέση με την Ὑστερη Αρχαιότητα. Υπάρχει περισσότερο πάθος και ο θρήνος φαίνεται περισσότερο προσωπικός¹¹, ενώ σε μερικές επιστολές υπάρχει είτε μόνο ο θρήνος, είτε μόνο η παραμυθία¹². Στην επ. 225 ενώ θα έπρεπε να γράψει παραμυθητική επιστολή, ακολουθεῖ άλλο ρητορικό σκοπό¹³, αφού στους αγώνες για την εκκλησία δεν αρμόζει μία παραμυθητική επιστολή (ὅπως σε κάθε βάσανο σύμφωνα με την θεωρία τους), αλλά εγκώμιο και χαρά¹⁴.

Τα εγχειρίδια ὀρίζαν ότι μία επιστολή δεν πρέπει να χρησιμοποιεῖ εξειδικευμένη ορολογία και να είναι μακροσκελής, καθὼς αὐτὸ θα την καθιστούσε πραγματεία με χαιρετισμό¹⁵. Αὐτὸ αποφεύγει ο Φώτιος στην επ. 30, σχετικά με τη φύση της Παναγίας: *εἰ δὲ μὴ κατ' ἐπιστολὴν ἔγραφον, πλείους ἂν θεοῦ διδόντος ἀποδείξεις σοι παρεθέμεθα*¹⁶. Ἐχει συνείδηση ότι γράφει μία επιστολή που σπάει τον

¹ Fatouros, 1991, §398.17-20: *Τίνα δὲ λόγον παραμυθητικὸν ἐπὶ τῷ πάθει τοῦ τοῦ Προδρόμου ὁμωνύμου ἔρρους σου παγκαλλίστου ἐξεύρομι ὁ ταπεινός, λεαίνοντα μικρόν τι τῶν τιμῶν ὑμῶν ψυχῶν θλιβερόν;*

² Fatouros, 1991, §520.2-5: *Ἐπὶ μὲν μικροῖς ἔστιν ἐξευρίσκειν εὐκόλως τὰς παρακλήσεις τὸν προαιρούμενον παραμυθεῖσθαι τοὺς κακουμένους· ἐπὶ δὲ τοιοῦτῳ μεγίστῳ πάθει, ἐν ᾧ περιεσχέθη ἡ θεοφιλεία σου, τίς ἂν καὶ ἐξευρεθῆι λόγος παρακλητικός;*

³ Fatouros, 1991, §314.11.

⁴ Fatouros, 1991, §156.13-14: *καὶ μὴ δοκῆσης κολακείαν εἶναι τὸν λόγον.*

⁵ Fatouros, 1991, §156.2-19.

⁶ Σαρρής, 2005, 47-49. Σε αὐτοῦ τοῦ εἴδους τις παραμυθητικὴς επιστολὴς δεν ἔχει θέση τόσο ο θρήνος, ὅσο το εγκώμιο.

⁷ Σαρρής, 2005, 44-45.

⁸ Laourdas και Westerink, 1984, §234.21-22.

⁹ Laourdas και Westerink, 1984, §234.42-47.

¹⁰ Ο Μένανδρος, στο δεύτερο μέρος του *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, θεμελιώνει τις βασικές αρχές του παραμυθητικοῦ λόγου, (Russel και Wilson, 1981, §413.5-414.30. κεφάλαιο *Περὶ παραμυθητικοῦ*). Αναλυτικά για την δομὴ των παραμυθητικῶν επιστολῶν στο Μέσο Βυζάντιο βλ. Σαρρής, 2005, 170-252 (Προοίμιο, Ὀδὴνη και θρήνος, Παραμυθία).

¹¹ Λαούρδας, 1951, 89-90.

¹² Σαρρής, 2005, 84-85.

¹³ Laourdas και Westerink, 1984, §225.2-3: *Τὰ μὲν εἰς σὲ τῶν διωκόντων πάθη ἄλλος ἂν τις εἴποι μείζω παραμυθίας, ἐγὼ δὲ σοῦ θουλομένου φαῖν ἂν μείζω εὐφημίας.*

¹⁴ Σαρρής, 2005, 44-45 για χριστιανική θεωρία της παραμυθίας.

¹⁵ Το *Περὶ Ἑρμηνείας* του Δημητρίου αναφέρει για τις εκτενείς επιστολές ότι είναι *συγγράμματα τὸ χαιρεῖν ἔχοντα προσγεγραμμένον* (Radermacher, 1901, §228.3-4.). Βλ. αναλυτικά για το θέμα σ. 12.

¹⁶ Laourdas και Westerink, 1983, §1.51-52.

κανόνα, ουσιαστικά είναι σειρά από αποδείξεις πάνω σε δογματικά θέματα, γι' αυτό προσπαθεί να κρατηθεί εντός ορίων¹.

Η επ. 16 του Μαυρόποδος, μία ιδιαίτερα λακωνική επιστολή μόλις τριών σειρών, σύμφωνα με τον συγγραφέα της, αποτελεί φιλική επιστολή: *Δεξιάν σοι φιλίας τήν γραφήν ἐμβάλλω μακρόθεν, καὶ βεβαιῶ τὰς συνθήκας, καὶ συνάγω τὴν εὐνοίαν. σὺ δέ μοι καὶ χαῖρε καὶ τοῖς ἴσοις ἀμείβου, καὶ σαυτὸν ἀξίου χαρίζεσθαι τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν εἰς καιρόν*². Του στέλνει γραφήν φιλίας και ζητά από εκείνον παρόμοια απάντηση (τοῖς ἴσοις ἀμείβου). Ζητάει να δει στην επιστολή που θα λάβει αντάξια στον ίδιο, μία επιστολή που εκφράζει τον χαρακτήρα του συνομιλητή του.

Για τον Ψελλό, επιστολές όπως οι 115 και 161 που στέλνει στους αυτοκράτορες αποτελούν κατά βάσιν εγκώμια³. Ανάλογα στο κλείσιμο της επ. 69 υποστηρίζει ότι οι επιστολές του αυτοκράτορα δεν του φέρνουν μόνο ευχαρίστηση, αλλά μέσα από αυτές θα έρθει η δόξα στον ίδιο⁴. Έχει επίγνωση ότι η ανταλλαγή επιστολών με τους αυτοκράτορες θα τον καταστήσει γνωστό στους μεταγενέστερους (ύστεροφημίαν). Και στην επ. 145 την οποία στέλνει στον Ανδρόνικο Δούκα, αδελφό του Μιχαήλ Ζ', υπάρχει ρητή αναφορά ότι αποτελεί εγκώμιο⁵. Με μία ποιητική εικόνα-ορισμό για το εγκώμιο, το χαρακτηρίζει ως στεφάνι στο κεφάλι του, πλεγμένο με λουλούδια από αττικό μπαζέ (δηλαδή με αττικό ύφος).

Η επ. 82 αποτελεί, επίσης, επιστολή προς αυτοκράτορα, όμως δεν είναι εγκώμιο, αλλά παραμυθητική. Αποδέκτης είναι ο Ρωμανός Δ' Διογένης, ο οποίος μετά την ήττα στο Ματζικέρτ και ένα σύντομο εμφύλιο το 1071, τυφλώθηκε από τους αντιπάλους του στις 29 Ιουνίου 1072⁶. Ο Ρωμανός από τις πρώτες λέξεις του προοιμίου παρουσιάζεται ως μάρτυρας⁷. Η επιστολή τονίζει αρχικά τα δεινά που έχει υποστεί ως άνθρωπος, ενώ στη συνέχεια πως είναι μάρτυρας του θεού, ο οποίος επιτρέπει πλέον να βλέπει τα πνευματικά αγαθά. Χρησιμοποιεί σε μεγάλο βαθμό φρασεολογία για το ότι ο Ρωμανός δεν είναι αίτιος της κατάστασής του (ἀνάιτιος, ἀθῶος), αλλά και που σχετίζεται με το φως (στερηθῆναι φωτός, θείου φωτός, ἀκήρατον φῶς). Η ρητορική του που δίνει έμφαση στην ανάδειξή του ως μάρτυρα, μπορεί ταυτόχρονα να νοηθεί και ως ειρωνεία: *μὴ ἀπιστήσης μοι γράφοντι, οὐ ψευδῆς ὁ λόγος, οὐδὲ πρὸς χάριν, ἀλλ' ἀληθῆς καὶ φωτὸς τηλαυγέστερος· οὐπω παραμεμῶθηται, ἀλλ' αὐτὴν ἀπολέγεται τὴν ζωὴν*⁸. Όπου υπάρχει καπνός, υπάρχει και φωτιά. Το γεγονός ότι δικαιολογεί το ύφος του δείχνει πως μπορεί ο παραλήπτης να εκλάβει τη γλώσσα του ως ειρωνεία⁹. Συγκριτικά μπορεί να παρατεθεί ένα απόσπασμα από την επ. 120, όπου η παραμυθία φαίνεται ειλικρινέστερη. Αποδέκτης είναι ο ανιψιός του βασιλιά, του οποίου ο πεθερός πέθανε: *μάλιστα δὲ καὶ τῆ ἐκείνου συμβίῳ, καὶ τῆ σῆ μὲν γυναικί, ἐκείνου δὲ θυγατρὶ, παραμυθὴ καὶ παραμυθία γενοῦ, νῦν μὲν γράφων καὶ ἐν λόγοις παραμυθούμενος, αὐτῆς δὲ καὶ χερσὶν ὑποστηρίζων, καὶ τὴν διὰ τῶν ἔργων παραμυθίαν ὑποδεικνύς*¹⁰. Ο Ψελλός όχι μόνο τον παρηγορεῖ, αλλά και τον προτρέπει να στηρίζει ο ίδιος με έργα την οικογένειά του.

¹ Για την φιλική επιστολή στον Φώτιο, στην επ. 215 υποστηρίζει ότι, *οὐκ οἶδα τὸν ἄφιλον ἐρῶ τρόπον* (Laourdas και Westerink, 1984, §215.3-4.), υπονοώντας ότι δεν θα έστειλε επιστολές σε κάποιον που δεν θεωρεῖ φίλο του.

² Karpozilos, 1990, §16.2-4. Mullett, 1997, 14.

³ Βλ. σ. 65-66.

⁴ Σάθας, 1972, 304: *ἐμοὶ δὲ τὰ σὰ γράμματα οὐκ εἰς ἡδονὴν μόνον καὶ χαρὰν ἀρκεῖ, ἀλλ' εἰς ὑστεροφημίαν καὶ δόξαν καὶ εὐκλειαν, καὶ καλλωπίσεται μοι τὸ γένος ἐπὶ ταῖς τοιαύταις βασιλείοις ἐπιστολαῖς, ἐμοὶ δὲ ἀθάνατος ἡ δόξα γενήσεται.*

⁵ Σάθας, 1972, 393: *ἐγὼ δὲ ἤδη σοὶ καὶ τὴν ἀπὸ τῶν λόγων εὐφημίαν πλέκω ὡς ἐπὶ τελείῳ τῷ κατορθώματι, καὶ σοὶ ἀκήρατον στέφανον ἐξ Ἀττικῶν συνηρμοσμένον λειμώνων ἐπιθήσω τῇ κεφαλῇ.* Βλ. Renauld, 1928, §7.14.1-12, όπου εμφανίζεται ως αδελφός του Μιχαήλ Ζ'.

⁶ Venning, 2006, 400-403.

⁷ Σάθας, 1972, 316: *Ἀπορῶ παντάσῃ, γενναιότατε καὶ θαυμασιώτατε ἄνθρωπε, πότερον ὡς δυστυχέστατόν σε ἄνθρωπον ἀποκλαύσσομαι, ἢ ὡς εὐκλεέστατον θαυμάσομαι μάρτυρα.*

⁸ Σάθας, 1972, 318.

⁹ Η ειρωνεία γίνεται εμφανέστερη αν δούμε την θέση της επιστολής στη συλλογή ως σύνολο στον κώδικα που εκδίδει ο Σάθας. Η επ. 2 απευθύνεται στον Ρωμανό Δ', όταν ακόμα ήταν βασιλιάς (Σάθας, 1972, 222-224. Η επιγραφή της επ. 82 μοιάζει τυπολογικά με αυτή της 2: *Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν βασιλέα τὸν Διογένην ὅτε ἐβασίλευσεν*) και τον εγκωμιάζει ως υπόδειγμα στρατιωτικού κυβερνήτη ο οποίος έχει σταματήσει τις εισβολές των βαρβάρων. Εκτός από το θέμα της σύνθεσης της συλλογής και της σχέσης των επιστολών μεταξύ τους, επίσης η συμβολή του Ψελλού στην πτώση και την τύφλωση του αυτοκράτορα κάνουν πιο πιθανό την ειρωνεία και τον εμπαιγμό (Ljubarskij, 2004, 55). Ο Σαρρής, αντίθετα, πιστεύει ότι ο Ψελλός είναι ειλικρινής απέναντι στον τυφλωμένο αυτοκράτορα (Σαρρής, 2005, 94-95).

¹⁰ Σάθας, 1972, 369.

Η επ. 106 είναι συστατική, όμως το προοίμιο μας προΐδεάζει για μία απλή φιλική: *Τις ἄρα, τίς λόγος ἐπιστολιμαῖος καὶ σύντομος τὸν πρὸς σέ μου παραστήσειε πόθον; πῶς ἄρα μιᾷ γλώσσει τὸν τηλεφανῆ πυρσὸν τῆς διαυγοῦς πρὸς σε φιλίας ἐκφράσει, ἣν οὐδὲ δέκα στόματα καὶ δέκα γλώσσαι διατρανώσαι ἰσχύσειαν; εὐκαιρον λοιπὸν σιωπᾶν*¹. Είναι εμφανής ο πόθος της φιλίας, τον οποίον καλεῖται η επιστολή να αναπληρώσει και τον παρουσιάζει ως φλόγα (τηλεφανῆ πυρσὸν). Η φιλική σχέση είναι ο λόγος που ο αποδέκτης θα δεχτεί τον γραμματοκομιστή που συστήνει. Η αναφορά στην επιστολογραφία με την ερώτηση, «*τίς λόγος ἐπιστολιμαῖος καὶ σύντομος τὸν πρὸς σέ μου παραστήσειε πόθον;*» διαχωρίζει εδώ καθαρά τον επιστολικό λόγο, ενώ ξεχωρίζει από τα εγχειρίδια την συντομία ως χαρακτηριστική ιδιότητά του².

Τη φιλία έχει ως θέμα και το προοίμιο της επ. 44 του Θεοφύλακτου Αχρίδος: *Εἰ ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστίν, ὡς ὁ ἡγαπημένος ἐν Χριστῷ μαθητῆς ἐπεθέσπισεν, οὐ κατάβασιν ἐκ Θεοῦ, ἀλλ' ἀνάβασιν πρὸς Θεὸν τὰ τῆς ἀγάπης ἡγήμαι γράμματα καὶ τοῦτ' ἐκεῖνο τὴν Ἰακώβ ὄραθεισαν κλίμακα, ἀγγέλους τοὺς λόγους τῆς ἐνώσεως ἔχουσαν καὶ ἐπὶ πᾶσιν ἢ πρὸ πάντων τὸν Κύριον ἐπιστηριζόμενον*³. Ο Θεοφύλακτος δέχεται φιλικές επιστολές ως γράμματα ἀνάβασης προς τον θεό, ενώ παρομοιάζεται με την κλίμακα του Ιακώβ. Η φιλία, εκτός τη σχέση της με τη χριστιανική ἀγάπη, μέσα από τη φιλική επιστολή ως λογοτεχνικό εἶδος μεταφέρει τον αναγνώστη του σε μία ἄλλη σφαῖρα νόησης⁴. Σύμφωνα με την Mullett, ο Θεοφύλακτος δεν ακολουθεῖ πιστά τους επιστολογραφικούς κανόνες των τύπων, ἀλλὰ προσθέτει και δικὰ του στοιχεία, δίνοντας ποικιλία στα διάφορα εἶδη, ὅπως στην επ. 114 η οποία διαφοροποιεῖται από τις συνηθισμένες συστατικές επιστολές⁵. Αντί να εγκωμιάσει τον αποδέκτη της, τον κατηγορεῖ πως είναι η αἰτία που κάποιοι του χτυπάνε επανειλημμένα την πόρτα, ὥστε να τους παρουσιάσει σε αυτόν⁶.

Οι κόλακες και οι συκοφάντες αποτελοῦν τα μαύρα πρόβατα της επιστολογραφίας (και στόχο ψόγων), και αυτό είναι από τους διαχρονικούς τόπους της. Το ἴδιο γίνεται στη συλλογή του Τζέτζη, ὅπου μάλιστα από την πρώτη επιστολή επιτίθεται σε συκοφάντες. Αν συστατικό στοιχείο για μια επιστολή, αν ὄχι το σημαντικότερο, είναι η φιλία, ο Τζέτζης μας παρουσιάζει το αντίθετό της: *εἰ μὲν οὖν βεκεσέληνοί τινες εἶεν καὶ βλιτομάμμαντες, φρονοῦντες ὅσα Μελιτίδης τε καὶ Μαμμιάκυθος, καὶ τὰ ἑαυτῶν ὑπεραίρειν δοκοῦσι τῷ καθαίρειν τὰ ἀλλότρια, οἴκτου μᾶλλον καὶ οὐκ ὀργῆς εἰσιν ἄξιοι, ὅτι μεμῆνασιν*⁷. Εκείνοι που εξυψώνουν τους εαυτούς τους με το να υποβιβάζουν τους ἄλλους είναι ἄξιοι λύπησης παρά ὀργῆς.

Η επ. 45 παρακαλεῖ κάποιον να παραδώσει στον αυτοκράτορα την επ. 46, η οποία ονοματίζεται κατ' εἶδος με τη φράση *τὴν παροῦσαν ἰκετηρίαν*⁸. ὄντως η επ. 46 αποτελεί παράκληση στον αυτοκράτορα για ἓνα θέμα που αφορά τη θέση του Πατριάρχη. Η επ. 66 ως παραμυθητική, στο προοίμιο ἀναφέρει τον συνήθη τόπο να μη βρίσκει τα λόγια να εκφραστεί: *Τί εἶπω καὶ τί λαλήσω, θεϊότατε δέσποτα, ἢ τίνα γραφὴν ἐγχαράζω τῇ σῇ ἀγιότητι ἐπὶ τῇ συμπεσοῦση σοι συμφορᾷ;*⁹. Ακολουθεῖ ο συνήθης θρήνος και τέλος η παραμυθία. Μία εξέλιξη ἔχει παρατηρήσει ο Σαρρής για τον Ψελλό, που αφορά και τον Τζέτζη: η παραμυθία πλέον δεν απευθύνεται σε συλλογικό ἐπίπεδο (π.χ. εικονολάτρες, με ἔντονο το θρησκευτικό στοιχείο), ἀλλὰ μεταβαίνει σε ἓνα ατομικό (προσωπικό) ἐπίπεδο, με ἔμφαση σε κοσμικά θέματα¹⁰.

4.7 Κανονικές επιστολές - ζητήματα και επιστολές

Οι επιστολές με τη μορφή συγκεντρωμένων ἀπαντήσεων (λύσεις) σε ερωτήσεις (ζητήματα)¹¹ εμφανίζονται και μετά στον 9^ο αἰ. Ὅπως αυτές του Γρηγόριου Ναζιανζηνού και του Βασιλείου

¹ Σάθας, 1972, 350.

² Παρόμοιο ἀπόσπασμα ὑπάρχει στην επ. 179: *Οὐκ οἶσθ' ὅτι τοῦτο μόνον τοῖς διεστῶσι τῶν φίλων ἀποχρῶν εἰς παραμυθίαν ἐστίν, ὁ ἐπιστολιμαῖος λόγος καὶ ἡ διὰ μέσου τοῦ γράμματος ἔνωσις;* (Σάθας, 1972, 458.). Η φιλία παρουσιάζεται και στην επ. 114, ὅπου παρομοιάζεται με το κυνήγι (Σάθας, 1972, 358-359).

³ Gautier, 1986, §44.2-6.

⁴ Mullett, 1997, 29-30.

⁵ Gautier, 1986, §114.

⁶ Mullett, 1997, 136-138, ὅπου ἀναλύει γενικά τις συστατικές επιστολές του Θεοφύλακτου.

⁷ Leone, 1972, 1. Οι χαρακτηρισμοὶ και τα ονόματα συνδέονται στις Χιλιάδες με την ανοησία (Leone, 1968, §IV 785-873).

⁸ Leone, 1972, 64.

⁹ Leone, 1972, 93.

¹⁰ Σαρρής, 2005, 98 και 106-107. Τονίζει την ποικιλία και την εξέλιξη της παραμυθητικής επιστολής, η οποία δεν αποτελεί ἓνα στατικό εἶδος.

¹¹ Για τους ὅρους που ἀφορούν τις ερωταποκρίσεις βλ. Papadogannakis, 2006.

Καισαρείας, έτσι και οι αντίστοιχες του Θεόδωρου Στουδίτη (π.χ. επ. 40 και 384) και του Φωτίου (π.χ. επ. 297) δίνουν απαντήσεις σε θέματα δόγματος και ορθής εκκλησιαστικής τάξης. Όπως στην Ύστερη Αρχαιότητα, έτσι σ' αυτήν την περίοδο οι κανονικές επιστολές βασίζονται στη θεωρία των *στάσεων*¹ και συγκεκριμένα στα κεφάλαια τα οποία αφορούν τις νομικές (*νομικάς*). Αντί για τα κείμενα της κοσμικής νομοθεσίας (*νόμους, διαθήκας, ψηφίσματα, ἐπιστολάς, κηρύγματα ὀρισμένα*²), η επιχειρηματολογία βασίζεται στη χριστιανική γραμματεία (τους πατέρες και την αγία γραφή)³. Τα *Αμφιλόχεια* του Φωτίου αποτελούν παράδειγμα ερωταποκρίσεων για χριστιανικά ζητήματα⁴.

Στη συλλογή του Μαυρόποδος περιλαμβάνονται δύο επιστολές, οι οποίες προσφέρουν συγκεντρωμένες απαντήσεις πάνω σε γραμματικά ζητήματα. Στην επ. 17 απαντά σε τέσσερα θέματα, τα τρία για ζητήματα γραμματικής σε κείμενα του Γρηγόριου Ναζιανζηνού και ένα στον δικό του τρόπο γραφής⁵. Η επ. 18, προς το ίδιο άτομο (κάποιο Γρηγόριο), απαντά σε τρία ακόμη θέματα. Οι πρώτες δύο απαντήσεις αφορούν την καινή διαθήκη, ενώ η τρίτη ξανά για κείμενο του Ναζιανζηνού, είναι φιλολογικού ενδιαφέροντος⁶. Το είδος αυτό των επιστολών εδώ εξυπηρετεί περισσότερο κοσμικές (εκπαιδευτικές) ανάγκες, σε αντίθεση με τις απαντήσεις στις κανονικές επιστολές των πατέρων του 4^{ου} αι., που εξηγούσαν ζητήματα χριστιανικού δόγματος. Επιπλέον, η εκπαίδευση στο σχολείο του Μαυρόποδος, στο οποίο και ο Ψελλός φοίτησε, βασιζόταν στο σύστημα των ερωταποκρίσεων⁷. Οι δύο παραπάνω επιστολές ενισχύουν την παρούσα άποψη, καθώς αντανακλούν αυτή τη μέθοδο. Στη συλλογή του Ψελλού (από την έκδοση Σάθα) και του Τζέτζη, αν και δεν συναντάμε τέτοιου είδους επιστολές, πολλές φορές τα γράμματά τους αποτελούν απαντήσεις σε συγκεκριμένα φιλοσοφικά και κοσμικά ζητήματα.

4.8 Ορισμός του είδους

Στον Θεόδωρο Στουδίτη συναντώνται κοινοί τόποι, ως τρόποι θεώρησης για το είδος της επιστολογραφίας, όπως η ζωντανή παρουσία του αποστολέα μέσω της επιστολής στην επ. 34⁸. Στην επ. 451 φαντάζεται την αρρώστια του αποδέκτη του μέσω των αναγραφόμενων: *οὐκ ἐξέγενετο δὲ διὰ τὰ παριστάμενα τοῦτο. διὸ ἠναγκάσθημεν οἰονεῖ πετασθῆναι τοῖς γράμμασιν ὡς ἐν σώματι καὶ ἰδεῖν σε, τὸν καλὸν πατέρα, τὸν γνήσιον φίλον, τὸν γενναῖον μάρτυρα τῆς ἀληθείας*⁹. Τα αποσπάσματα ανακαλούν τη θεωρία της έκφρασης, δηλαδή την περιγραφή μιας εικόνας ή προσώπου με τον λόγο, ώστε ο αναγνώστης να δει το περιγραφόμενο νοητά¹⁰. Σε άλλο τόπο σχεδόν ταυτίζεται η επιστολογραφική επικοινωνία με τον έρωτα, όπως στην επ. 55: *φιλτροποιὸν τι πρᾶγμα ἢ γραμματικὴ προσφώνησις, σχέσιν ἐμποιοῦσα ταῖς ψυχαῖς τῶν ἐρώντων, καὶ τοσαύτην, ὅσῳπερ ἂν καὶ πυκνάζῃ ἢ ὀμιλία, οἰονεῖ ἀνασκαλεύουσα τοὺς ἐναποκειμένους ἐρωτικούς σπινθῆρας καὶ πολλὴν τὴν ἀγαπητικὴν διάθεσιν*

¹ Η θεωρία των στάσεων βρίσκεται στο εγχειρίδιο του Ερμολόγου *Περὶ στάσεων*, όπου περιγράφονται οι διάφορες στάσεις που μπορεί να πάρει ο ρήτορας απέναντι σε κάθε ζήτημα (Rabe, 1913, 35: *ὅθεν μὲν γὰρ εἴρητε στάσις, εἴτε ἀπὸ τοῦ στασιαῶν τούτους ἀγωνιζομένους εἴτε ὀθνεοῦν*).

² Rabe, 1913, 39-40.

³ Λεπτομέρειες για τη θεωρία των στάσεων και τη σχέση τους με τις κανονικές επιστολές βλ. σ. 38.

⁴ Papadogiannakis, 2006. Τα *Αμφιλόχεια* αποτελούν απαντήσεις πάνω σε θρησκευτικά ζητήματα, τις ερωτήσεις των οποίων είχε θέσει ο Αμφιλόχιος. Πολλές επιστολές συγχωνεύτηκαν στην χειρόγραφη παράδοση των *Αμφιλόχειων*. Βλ. Πίνακα αντιστοίχισης στην έκδοση επιστολών Φωτίου (Laourdas και Westerink, 1985, τ. Γ', 175-180).

⁵ Karpozilos, 1990, §17. Αναλυτικά στο commentary της έκδοσης (Karpozilos, 1990, 210-212).

⁶ Karpozilos, 1990, §18. *Τὸ δὲ θεολογικὸν τε καὶ τρίτον ἐν ταῖς προβλήμασιν* (Karpozilos, 1990, §18.78) αφορά σύγχυση ονομάτων στο εγκώμιο του Ναζιανζηνού για τον άγιο Αθανάσιο, όπου γράφεται *Ἀβεσσαλῶμ* αντί του *Ἰωάβ*. Ο Μαυρόποδος εντοπίζει λάθος του αντιγραφέα, *ἐκ διορθώσεως σφάλμα* (Karpozilos, 1990, §18.98).

⁷ Ljubarskij, 2004, 70-71.

⁸ Fatouros, 1991, §34.13-14: *μονονουχὶ καὶ ὄρᾶν αὐτῆς τὸν ἱερὸν χαρακτήρα διὰ μέσου φωνῶν φανταζομένοις*.

⁹ Fatouros, 1991, §451.6-9. Βλ. και στην επ. 459, ως σύμβολο ταυτόχρονα αγάπης και νοουθεσίας: *Ἐπειδὴ προσηγόρευσας ἡμᾶς διὰ τοῦ ἀδελφοῦ, ἀδελφὲ καλὲ, καλὸν ἠγησάμην διὰ γράμματος ἀντιπροσαγορευσαί σε, δεικνύων ἐντεῦθεν ὡς ἀγαπητῶς ἔχω περὶ τὴν τιμιότητά σου, οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ μερμηνητικῶς εἰς τὸ σῶζεσθαι αὐτὴν ἀπὸ τῶν τοῦ διαβόλου πειρατηρίων* (Fatouros, 1991, §459.2-6).

¹⁰ Hunger, 2010, τ. Α', 191-192, όπου αρκετές αναφορές στα εγχειρίδια προγυμνασμάτων της Ύστερης Αρχαιότητας. Π.χ. για τα προγυμνάσματα του Νικολάου: Felten, 1913, §67.16-71.5. Επίσης βλ. Jeffreys, 2008. 831 και Braouounou-Pietsch, 2010, 35-49. Το δεύτερο εστιάζει στην «ἐμφύχη εικόνα» που ζωντανεύει στη φαντασία του αναγνώστη.

ἀνακαίουσα¹. Βέβαια εκτός από σύμβολο έρωτα, είναι και σύμβολο αγάπης, όπως στις επ. 487² και 504³. Στα ίδια συμφραζόμενα, το φίλτρο (*φίλτροποιόν, διψῶσαν τὸ φίλτρον*), λειτουργεί ως μέσο που επιφέρει τον έρωτα⁴.

Μία άλλη λειτουργία είναι η ανακούφιση του αποστολέα: εξωτερικεύοντας όσα τον βασανίζουν στον αποδέκτη του, η επιστολογραφία αποκτά λειτουργία παρόμοια με την εξομολόγηση. Γι' αυτό στην επ. 91 ο Θεόδωρος γράφει: *ἀλλ' ὅμως, ἐπειδὴ ῥαστώνην τινὰ φέρειν τὸ ἐξείπειν καὶ ἀκούσαι κατ' ἀμφοτέρα καλῶς ἔχειν ἔδοξα καὶ νῦν ἐπιστεῖλαι*⁵.

Στον Ψελλό δεν λείπουν οι ορισμοί της επιστολογραφίας: στο προοίμιο της επ. 8 οι πεπαιδευμένοι χρησιμοποιούν ως μέσο τη λογοτεχνία στη μεταξύ τους επικοινωνία⁶. Ο αποστολέας είναι νοητά παρών, όταν ο αποδέκτης διαβάσει την επ. 11: *Ἀληθὴς μὲν γὰρ ὁ λόγος, ὅτι σοφίζεται τις τὴν τοῦ ἀπόντος ὄψιν, φαντασιούμενος αὐτὴν καὶ τυπούμενος· οὐ μὴν ἀρκεῖ πρὸς εὐφροσύνης λόγον ἢ φαντασία, ἀλλὰ τοῦ ἐμψύχου προσώπου εἶδωλόν ἐστι τὸ εἰκονιζόμενον· κἂν φωνὰς ἀναπλάσῃς κἂν ἄλλο τι τοῦ ἀφεστηκότος, ἐλάττονα πάντα τῆς ἀληθείας καὶ βραχεῖα παραμυθία ψυχῆς*⁷. Ο αποδέκτης δημιουργεί με τη φαντασία του μόνο ένα εἶδωλο του αποστολέα: κι αν ακόμη φαντάζεται τη φωνή του αποστολέα, όμως, το γράμμα παραμένει ένα βραχυπρόθεσμο υποκατάστατο και προσωρινή παρηγοριά. Η απεικόνιση του πρωτοτύπου του αποστολέα μέσα από την εικόνα της επιστολής υιοθετεί την ίδια θεωρία όπως και αυτή των εικονολατρών στην επ. 22: *ἡμεῖς δὲ αὐτὸν σε ἐδόξαμεν τὴν φίλτατην κεφαλὴν ἀπειληφέναι διὰ τῆς ἐν τοῖς λόγοις εἰκόνας, τὸ πρωτότυπὸν σε ἀναθεωροῦντες ἄγαλμα*⁸.

Η επ. 12 επενεργεί ως φάρμακο (παυσίπονο): *Εἰ μὲν οὖν ἐντεῦθεν τεθεράπεται σοι τὸ τραῦμα, ἔχεις τὴν ἐπιστολὴν ἀκεσώδυνον φάρμακον*⁹. Στην επ. 23 οι επιστολές παρομοιάζονται με μαργαριτάρια: *Γύμνασον οὖν μοι τὴν σὴν δεξιὰν πρὸς ὑπογραφὴν καὶ γύμνωσον, καὶ μοι τοὺς οἰκείους μαργαρίτας, τὰ σὰ φημί γράμματα, αὐτὸς καὶ πλάσον καὶ σφαιρίωσον*¹⁰. Στην επ. 62 κάνει την εξής παρατήρηση: *οἶδα γὰρ ὅτι μνημονεύεις ἀεὶ, κρεῖττον δὲ τοῦ γράφειν τὸ μνημονεύειν· εἰ δὲ καὶ προσθήσεις τοῖς γράμμασιν, ἔτι σε μᾶλλον ἀγαπήσομεν καὶ θαυμάσομεν*¹¹. Ο Ψελλός θεωρεῖ πολύ καλό να τον θυμάται συχνά ο αποδέκτης του. Αλλά αν, όταν τον θυμάται, του γράφει κιόλας, το θεωρεῖ ακόμη καλύτερο.

Σχετικά με το ζήτημα αν η επιστολή αποτελεί είδος ή υφολογική μορφή στην οποία προσαρμόζονται τα λογοτεχνικά είδη, πληροφορίες δίνει η επ. 118 του Θεοφύλακτου Αχρίδος: *Εἰ μὲν ἢ τε τοῦ σώματος ἰσχύς καὶ τὸ τοῦ καιροῦ εὐκραεὲς (...), ὀδεύειν συνεχώρουν τῇ ἐμῇ ταπεινότητι, ταχὺς ἂν πρὸς τὴν σὴν ἀναδραμῶν περιωπὴν τὴν ὀφειλομένην ἀπέδωκά σοι προσκύνησιν. Νῦν δέ, οὐ γὰρ συγχωρεῖται μοι ὑφ' ὧν εἶπον οὐδὲ τὸ ὑπερβῆναι γοῦν τὸν ὀδὸν τοῦμοῦ δωματίου, τῷ παρόντι γράμματι μεσίτη χρωῖμαι τῆς προσκυνήσεως*¹². Δεν μπορεί ο ίδιος να απευθύνει επιβατήριο λόγο (προσκύνησιν) για την άφιξη του Κωνσταντίνου Δούκα, γι' αυτό στέλνει επιστολή¹³. Μία παρόμοια δήλωση υπάρχει στην επ. 8: *Τίς δ' ἂν μοι ῥητόρων χορὸν συνεκρότησεν, ἵνα τούτων κορυφαῖος γενόμενος, ὅπερ ἦν ποτε, εἶτα δοὺς αὐτοῖς*

¹ Fatouros, 1991, §55.2-6.

² Fatouros, 1991, §487.2-3: *Η συχνότης τῶν γραμμάτων πυκνουμένην δείκνυσι τὴν ἀγάπην τῆς τιμιότητός σου, πατρικῶ ἔθει ἐπεριδομένην.*

³ Fatouros, 1991, §504.2-8: *Η ἀπουσία τοῦ σώματος τίνα ἄλλην εὐροι παραμυθίαν ἢ τὴν διὰ τοῦ γράμματος συνάφειαν; αὐτὴ τοιγαροῦν, ὡ φίλων ἄριστε, συναπτόμεθά σου τῇ ἀγάπῃ οἱ ταπεινοὶ τὸ παρόν, προσπτυσσόμενοι σε τῷ πνεύματι καὶ γνωρίζοντες ὅτι οὐχὶ ἡ ἀπουσία διέξευεν τὴν ἀγάπην, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον ἐκκαλεῖται αὐτὴν διψῶσαν τὸ φίλτρον, καθάπερ οἱ διψαλέως ἔχοντες ἐπιτρέχουσι πρὸς τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων.*

⁴ Lampe, 1961, 1485, λήμμα «φίλτρον, το». Το φίλτρον είναι ένας τόπος αρκετά συχνός στην βυζαντινή επιστολογραφία της Μέσης Βυζαντινής περιόδου (Hunger, 2010, τ. Α', 335).

⁵ Fatouros, 1991, §91.4-6. Άλλοι τόποι που ανιχνεύονται στον Στουδίτη είναι η μνήμη στην επ. 221 (Fatouros, 1991, §221.5-15), η επιστολή ως δῶρο στην επ. 58 (Fatouros, 1991, §58.7: *ὡςπερ τι ἔδνον προσφέρω ὑμῖν τὸ γράμμα*), ή ως μία επίσκεψη λογοτεχνικής φύσης στην επ. 506 (Fatouros, 1991, §506.4-5: *ἐν τῇ διὰ λόγου ἐπισκέψει*).

⁶ Σάθας, 1972, 234.

⁷ Σάθας, 1972, 242.

⁸ Σάθας, 1972, 259.

⁹ Σάθας, 1972, 247. Η ίδια ιδέα στην επ. 33 του Θεοφύλακτου Αχρίδος, φανερώνει ίσως την διάδοση της αλληγορίας αυτής τον 11^ο αι.: *Εἰ δ' ἀεὶ τινος πειρᾶσθαι τῶν δυσχερῶν ἀνάγκη τοὺς νῦν ἱερεῖς οὐχ ἦττον ἢ ὑγραίνεσθαι τὸν νηχόμενον, τί τῆς ἐκ τῶν γραμμάτων ἀποστερεῖς παρακλήσεως, ὅμοιον ὡςπερ εἰ τοῦ νοσοῦντος ἀπήγες τὰ φάρμακα ἢ τοῦ καταπολεμουμένου τοὺς ἐπικούρους;* (Gautier, 1986, §33.6-9)

¹⁰ Σάθας, 1972, 259-260.

¹¹ Σάθας, 1972, 294.

¹² Gautier, 1986, §118.2-7.

¹³ Mullett, 1997, 147 και 340. Στην ίδια επιστολή, προτρέπει τον αποδέκτη να την δεχτεί σαν να την παραδίδει ο ίδιος.

τὸ ἐνδόσιμον, κοινή τὴν λογικὴν χορείαν ἐπλήρωσα;¹. Εφόσον δεν μπορεί να παρουσιάσει ο ίδιος τον βασιλικό λόγο (εγκώμιο για τον αδελφό της αυτοκράτειρας) σε θέατρο (λογικὴν χορείαν)², στέλνει μία επιστολή για τον σκοπό αυτό³.

Ο Τζέτζης στην επ. 3 ορίζει τη λειτουργία της επιστολογραφίας, όταν ανάμεσα σε δύο πρόσωπα υπάρχει απόσταση και η επιστολή αναπληρώνει την αδυναμία συνάντησης: *τότε γὰρ ἡ γραφὴ πολιτεύεσθαι εἴωθεν, ὅταν οἱ ὀφθαλμοὶ τὸ ἑαυτῶν ἀδυνατῶσιν ἐργάζεσθαι μήκει ὁδοῦ κωλυόμενοι*⁴. Στον αντίποδα, στην επ. 39 ο Τζέτζης δέχεται δώρα, χωρίς να τα συνοδεύει κάποια επιστολή. Παραξενεύεται και σε μεγάλο μέρος της επιστολής παρατίθενται συνεχείς ερωτήσεις σε ασύνδετο, όπως την παρακάτω: *μῶν ἀξυνήμονά τε καὶ βάρβαρον τὰ πρὸς λόγους ὑποτοπάσας με οὐδὲ συλλαβιαίας γραφῆς κατηξίωσε;*⁵. Εκλαμβάνει την απουσία επιστολής σαν υποτίμηση.

Στην επ. 51, ο Τζέτζης περιγράφει ένα είδος δυτικού ανέμου, ο οποίος αρωματίζει τα εδάφη στην ευδαίμονα Αραβία. Οι επιστολές του αποδέκτη του, μέσα στο ίδιο κλίμα, παρομοιάζονται ως άνεμοι που μεταφέρουν τα αρώματα από τους μπαξέδες της ψυχής του⁶. Τέλος, στην επ. 82, υποστηρίζει ότι το αλφάβητο εφηύρε ο Παλαμήδης ώστε να μπορεί να επικοινωνήσει με όσους βρίσκονται σε απόσταση⁷.

4.9 Σχέση επιστολής - γραμματοκομιστή

Ο Θεόδωρος Στουδίτης δεν αναφέρεται ρητά στα περιεχόμενα μίας επιστολής. Σχνά μάς πληροφορεί ότι εκτός από την επιστολή δέχεται κάποιο μήνυμα από τον γραμματοκομιστή⁸. Η επ. 108 επίσης μαρτυρεί το ίδιο φαινόμενο, την προφορική πληροφόρηση που συνοδεύει το γράμμα: *Καλῶς ἐποίησας, τέκνον μου, θεοπόθητον, τὸν ἀδελφὸν ἀποστείλας ἄγγελον ἀγαθόν· οὗ τῆ θεᾶ ὁμοῦ τε καὶ τῆ ἀγγελία εὐθυμήσαντες εὐχαριστήσαμεν τῷ κυρίῳ. ἔδοξας δὲ ἀρκεῖσθαι ζώσῃ φωνῇ μαθόντας ἡμᾶς μὴ χρῆζειν ἐπιστολμαίου λόγου. Καὶ οὐχ οὕτως ἔχει*⁹. Ο αποδέκτης του, πιστεύοντας ότι ο Θεόδωρος αρκείται στο προφορικό μήνυμα, δεν του έστειλε επιστολές, κάτι που τελικά ο Θεόδωρος τον προτρέπει να κάνει¹⁰. Πολλές φορές ένα προφορικό μήνυμα δεν το συνόδευε επιστολή, όπως φαίνεται στην επ. 66, όπου γίνεται διαχωρισμός μεταξύ απλού χαιρετισμού και αποστολής γράμματος¹¹.

¹ Gautier, 1986, §8.5-7.

² Mullett, 1997, 233-234.

³ Η επ. 8 βασίζεται στην χρήση παραθεμάτων από τους ψαλμούς για να εγκωμιάσει τον αποδέκτη. Γι' αυτή του την μέθοδο ο Θεοφύλακτος γράφει στην ίδια επιστολή: *Ἄλλ' ὄραξ, ὦ πανσέβαστε, ὅπως τὰ Θεοῦ περὶ σέ δωρήματα τοῖς τοῦ Θεοῦ λογίοις ὡς δυνατόν ὕμνησα, ἐπεὶ καὶ δεῖ μὴ ἀνθρωπίνη γλώσση τὰ ὑπὲρ ἀνθρώπους κατασμικρύνεσθαι;* (Gautier, 1986, §8.25-27).

⁴ Leone, 1972, 5.

⁵ Leone, 1972, 57.

⁶ Leone, 1972, 72-73: *τὰ δὲ παρὰ τῆς σῆς μεγίστης ἀγνωσύνης ἀρώματα καταπεμφθέντα τῷ δούλῳ σου οὐκ ἀπὸ τινος ζεφυρίτιδος ἀρωματίζει τῆς αὔρας, ἐκ δὲ τῶν λειμῶνων τῆς σῆς θειοτάτης ψυχῆς ἀήρ ἀνασκιρτῶν τις ἡδύς καὶ εὐφρόσунος αὔρας ἠδειαὶ ἐκείνοις χαρίζεται τὴν ἐπίπνοιαν.*

⁷ Leone, 1972, 122: *Τὰ γράμματα Παλαμήδης ἐφεύρηκε, θειότατε δέσποτα, καὶ ἄλλων μὲν ἔνεκα, οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ ἱν' αἱ ψυχαὶ τὸ ἑαυτῶν ποιεῖν ἀμέσως εἰργόμεναι τῷ πάχει καὶ τῇ ἐπιπροσθήσει τοῦ σώματος δι' αὐτῶν ἐμμέσως ποιοῖεν καὶ ὁμιλοῖεν ἀλλήλαις. Για το θέμα της εύρεσης της γραφῆς αφιερώνει αρκετούς στίχους στις Χιλιάδες, όπου μάλιστα παρουσιάζει ότι μέσα από δικές του έρευνες ανακάλυψε πως το αλφάβητο είναι παλαιότερο και από τον Παλαμήδη (Leone, 1968, §XII.29-118).*

⁸ Τέτοιες επιστολές είναι η επ. 111 (Fatouros, 1991, §111.22-25: *οἷα δὲ τὰ ἐνταῦθα, ὁ χρηστός Σιλουανὸς ὄψει ὑπολαθῶν διηγῆσαι, καὶ οὐ μόνον ταῦτα, ἀλλὰ καὶ ὅσα δι' ἐπιστολῆς παρέλκον γράφειν. Ο Σιλουανός όχι μόνο παραδίδει την επιστολή, αλλά ταυτόχρονα εξηγεί ὅσα «παρέλκον γράφειν», ὅσα δηλαδή δεν μπορούν να αναγραφούν στην επιστολή), επ. 272 (Fatouros, 1991, §272.15-18: *τοῖς δὲ ἡμετέροις ταλαιπωρήμασι διὰ τῆς ἐπακροάσεως τῶν γραμμάτων καὶ διηγῆσεως τῶν ἀποσταλέντων ἐπιστυγνάσασά τε καὶ ἐπιστενάσασα θεομιμήτως ὡς ἐπὶ οἰκείους μέλεσι*), επ. 276 (Fatouros, 1991, §276.9-12: *ἐτόλμησα καὶ τί γράμμα ἀποστεῖλαι καὶ τὸν ἐπιστοληφόρον Διονύσιον τὸν ποθεινότατον ἀδελφὸν συνεκπέψασθαι, πιστὸν ὄντα καὶ δυνατόν ὅσα ἐλλείπει τῇ ἐπιστολῇ ἐφ' ἑαυτοῦ ἐξηγοῦμαι*) και επ. 395 (Fatouros, 1991, §395.2-7: *Ἐξένισέν με τὸ γράμμα τῆς εὐγενείας σου οὐκ ὀλίγον (...)* ὡς δὲ καὶ παρὰ τοῦ γραμματηφόρου ἀνηγγέλη μοι ἅπερ ζώσῃ φωνῇ παρέθου αὐτῷ ἐξειπεῖν.).*

⁹ Fatouros, 1991, §108.2-5.

¹⁰ Fatouros, 1991, §108.9-10: *εἰς τὸ ἀντιπερισπᾶσθαι τον νοῦν μου ἐξεκλόμενον ἐκ τῶν ἀτόπων.*

¹¹ Fatouros, 1991, §66.2-4: *ἐπειδὴ καὶ ἅπαξ καὶ δις ἀποστολάς ἐφθάσαμεν παρὰ τῆς τιμιότητός σου δέξασθαι, ἀναγκαῖον ἐκρίναμεν μὴ μόνον ψιλῆ προσήρσει, ἀλλὰ καὶ διὰ γράμματος προσαγορευῆσαι τὴν σεμνοπρέπειάν σου.*

Αντίστοιχα, στην επ. 11 ο Φώτιος φοβόταν μήπως μαθευτεί από τους αντιπάλους του το ουσιαστικό μήνυμά της, που το μεταφέρει ο γραμματοκομιστής¹. Πιο συγκεκριμένα στην επ. 291, ο γραμματοκομιστής συμπληρώνει όσα παραλείπονται στην επιστολή και εγκωμιάζεται γι' αυτό². Αυτό ίσως που μπορεί να τονιστεί είναι η ασάφεια σε αρκετές επιστολές.

Αυτή η κρυπτικότητα εμφανίζεται και στον Θεοφύλακτο Αχρίδος, ο οποίος στέλνει την επ. 7, παραπέμποντας τον αποδέκτη και σε άλλες επιστολές του: *Ἐβουλόμην μὲν καὶ πρὸς τὴν σὴν ἱερότητα μακροῖς ἐνευκαιρεῖν λόγοις καὶ προδεικνύναι σου τοῖς συμπαθέσιν ὀφθαλμοῖς πλατυτέραν τὴν ἐμὴν σκηνὴν τῶν τραγωδιῶν. Ἄλλ' ἐπειδὴ καὶ τοῦτο δυστυχοῦμεν, πυθοῦ τοῦ πρὸς τὸν κοινὸν ἡμῶν αὐθέντην τὸν μέγαν δομέστικον γραμματίου ἡλίκα καὶ οἶα πάσχομεν. (...) εἰ δέ σοι διεξοδικωτέρων δεῖ λόγων, ζητήσας τὴν πρὸς τὸν ἐπὶ τῶν δεήσεων ἐπιστολὴν ἡμῶν, ἦν πάντως ὁ σὸς μαθητὴς καὶ ἀδελφὸς ἐμὸς ἐπιδώσει σοι, πλέον τι μαθήσῃ τυχὸν καὶ γυμνότερον³. Το απόσπασμα δείχνει ἔλλειψη εμπιστοσύνης. Κάποια θέματα ἦταν προσωπικά και ο επιστολογράφος ἴσως δεν ἠθέλε να μαθευτοῦν⁴. Ἐτσι εκτός από τον γραμματοκομιστή, ο αποδέκτης μπορούσε να πληροφορηθεῖ από άλλες επιστολές του ἴδιου.*

Ἴσως η πιο γλαφυρή παρουσίαση του γραμματοκομιστή βρίσκεται στην επ. 2 του Ἰωάννη Μαυρόποδος: *περιττὰ δὲ τὰ γράμματα πολυφώνου καὶ λάλου τυχόντα τοῦ κομιστοῦ. ὅτι δ' ἀληθῆ τὰ τῆς γνώμης, μαρτυρήσει σαφῶς ὁ τοῖς παροῦσι διακονῶν· οὐκέτι γὰρ χώρα παρρησίας αὐτοῖς, ἐπειδὴν οὗτος ἄρξεται μακρηγορεῖν τὰ οἰκεῖα. τῶν ἀφώνων οὖν τούτων ἀποστάς συλλαβῶν, τὰς ἐμψύχους δέχου φωνάς, καὶ τῶ θυμαστῶ δημηγόρῳ τὰς ἀκοὰς ὅλας δίδου⁵. Η επιστολή μοιάζει περιττή λόγω της παρουσίας του γραμματοκομιστή, ειδικά αν είναι πολύλογος και ικανός ομιλητής. Ενδεχομένως η επιστολή ἔχει κωμικό χαρακτήρα, καθὼς παρακάτω παρουσιάζει τον ικανό πολυλογό γραμματοκομιστή (*θυμαστῶ δημηγόρῳ*) και σχολιάζει πὼς λύνει τη ρητορική γλώσσα του το κρασί⁶. Τελικά, μάλλον προτιμάται η επιστολή από έναν πολυλογό γραμματοκομιστή⁷. Ειδικά όταν το πλήθος των ὀρων που αφορούν την πολυλογία, ἔρχεται μάλλον σε αντίθεση με την λακωνικότητα που πρεσβεύει η επιστολογραφία.*

Το απόσπασμα της επ. 29 στον Μιχαήλ Ψελλό επίσης διακρίνει το προφορικό από το γραπτό μήνυμα⁸. Δεν διευκρινίζεται αν η επιστολή μπορεί να γίνει ἔμπνους, ἢ μάλλον αν ο γραμματοκομιστής θα εξηγούσε κάτι από το περιεχόμενό της. Για γραμματοκομιστή που μεταφέρει προφορικό μήνυμα μιλάει και ο Τζέτζης στην επ. 61: *Ἐδεξάμην ὅπερ ἐπόθουν, ἀπέλαβον ὅπερ ἐζήτουν, τὴν ζῶσαν ἐπιστολὴν, τὴν ἔμπνουν ἀποστολὴν, τὸν βιβλιαφόρον τὸν ἀγχινοῦστατον⁹. Παρακάτω, βέβαια, τονίζει στον αποδέκτη του να αφήσει τους άλλους να στείλουν *ἐχεπευκῆ* (πικρή) *γραφὴν*¹⁰. Δείχνει να προτιμά το προφορικό μήνυμα του γραμματοκομιστή, αλλά ενδεχομένως και να ειρωνεύεται επιστολές, από τις οποίες μόνο πίκρα ἔχει πάρει.*

4.10 Σύνθεση και συγγραφή επιστολῶν

Δεν είναι αυτονόητο ὅτι ο ἴδιος ο επιστολογράφος ἔγραφε την κάθε επιστολή¹¹. Ο Θεόδωρος Στουδίτης στις αρχές του 9^{ου} αι. παραδίδει την πρακτική, ο επιστολογράφος να γράφει ο ἴδιος τις επιστολές του. Στην επ. 181 ο ἴδιος, συγκλονισμένος από χαρά για την πίστη κάποιων μοναχῶν, προσπαθεῖ να γράψει: *μικροῦ καὶ ἀπιστῶ, μικροῦ καὶ τοῦ γράφειν ἐγκόπτομαι, δάκρυσιν ὁμοῦ καὶ χαρᾶ περιεχόμενος¹². Στο προοίμιο της επ. 182 η ανταλλαγή επιστολῶν μοιάζει καίριας σημασίας και για τη*

¹ Βλ. σ. 64.

² Laourdas και Westerink, 1985, §291.8-13: *ἔπειτα δὲ καὶ ὅς αὐτὸ ἐνεκεχειρίστο, τούτου τοῦ ἱεροῦ ἀνδρὸς τὴν τε ἄλλην ἀρετὴν καὶ σύνεσιν καὶ τὸ κατὰ διάνοιαν εὐσταθές τε καὶ δραστήριον, δι' ὧν ὡς δι' ἐσόπτρου τὴν ὑμετέραν ἱεράν καὶ θεοτίμητον ὀσιότητα, ὅσα τὸ γράμμα οἶα δὴ γράμμα παρέτρεχε, καθορᾶν παρεῖχεν ἐμφανεστερόν τε καὶ τελεώτερον καὶ ἐπὶ τοῖς ταύτης κατορθώμασιν ἠδεσθαι καὶ κατατέρπεσθαι.*

³ Gautier, 1986, §7.2-10.

⁴ Mullett, 1997, 16-17.

⁵ Karpozilos, 1990, §2.3-7.

⁶ Karpozilos, 1990, §2.9-10: *εἶγε δὴ καὶ πρὸς ὕδωρ, ἀλλὰ μὴ μᾶλλον πρὸς οἶνον δημηγορεῖν αὐτὸς ἔλοιτο.*

⁷ Αυτό υποστηρίζει η Mullett (Mullett, 1997, 36-37).

⁸ Σάθας, 1972, 264: *ἰδοῦ δὴ πρὸς σέ καὶ τὴν ἔμψυχον γλῶτταν, τὸν μοναχὸν ἐξαπέστειλα, καὶ τὴν ἄψυχον ταύτην ἀπέσταλκά σοι ἐπιστολὴν, εἰ δὲ θούλει καὶ ταύτην ἔμπνουν.*

⁹ Leone, 1972, 90-91.

¹⁰ Leone, 1972, 91. Η φράση αυτή παρατίθεται και στις Χιλιάδες: *Ἐχεπευκὲς δὲ τὸ πικρὸν ὅπερ πευίαν ἔχει, ἦτοι πικρίαν πίσηςς μὲν, δάκρυ δὲ πεύκης πίσηςς* (Leone, 1968, §IX.828-9).

¹¹ Για το θέμα αυτό, βλ. 3.10.

¹² Fatouros, 1991, §181.6-8.

διατήρηση της φιλίας (τὸ τῆς ἀγάπης), αλλά και το ορθό δόγμα (τὸ τῆς πίστεως ὁμοιοηθικόν). Τονίζει, επίσης, ότι κι αν ακόμη δεν μπορούσε να γράψει ο ίδιος επιστολή, ὀφείλε να το πράξει με τη βοήθεια κάποιου άλλου¹.

Στο κλείσιμο της επ. 11 του Φωτίου διαβάζουμε από το ίδιο το χέρι του: *Ἐγράφη αὐτοχειρία*². Ο Ψελλός φαίνεται ότι κατά κύριο λόγο υπαγόρευε τις επιστολές του, αν αναλογιστεί κανείς τα αξιώματα που κατείχε στο παλάτι, αλλά και τον τίτλο του ως ὑπατο των φιλοσόφων³, ὅπως αναφέρει στο τέλος της επ. 10: *τὸ δὲ πιττάκιον ὅμοιον ἔστω ὡ τῶ πατρικίῳ τῶ Λίζικι αὐτὸς ὑπηγόρευσα*⁴. Το ίδιο δείχνει και η επ. 116: *πρὸς δὲ σὲ εἴ τίς με ἀπαιτοῖ γράμμα, ὑπαγορεύω εὐθὺς τὴν ἐπιστολήν, οὐ δυσχεραίνων τὴν αἴτησιν, δυοῖν ἔνεκα, τοῦ τε ἀφορμὴν λαβεῖν ὁμιλῆσαι σοι*⁵. Δεν ονοματίζει ὅμως το πρόσωπο που τις καταγράφει.

Ο Τζέτζης, στην επ. 75, δικαιολογεί την επιστολική σιγή στον παραλήπτη του, υποστηρίζοντας ότι δεν είχε αρκετό χρόνο να γράψει: «Ἡ ζωὴ μου εἶναι τα ἔργα μου και τα συγγράμματα, ἀπὸ τα οποία βγάζω τα προς το ζην»⁶. Στη συνέχεια αναφέρει: *εἰ γοῦν καὶ συγγραμμάτων βουλευθῆμεν ἄγειν ἐκεχειρίαν, γράφειν δὲ πρὸς μίαν ἐπιστολήν ἀντιγραφὰς τέσσαρας φορολόγοις ἀνθρώποις, οὐδὲν ἄρα ἔξ ἀσιτίας ἐστὶ τὸ κωλύον καὶ ἡμᾶς τεθνηκέναι κατὰ τὸν Πυθαγόραν*⁷. Αν η συγγραφή μιας επιστολής γίνεται σε τέσσερα αντίγραφα ως αρκετά χρονοβόρα διαδικασία, αποσπώντας τον ἀπὸ το ὑπόλοιπο ἔργο του, τότε αναγκαστικά θα λιμοκτονήσει.

Ο Τζέτζης επισημαίνει ότι αρκετές επιστολές τις ἔχει γράψει ο ίδιος, ὅπως τις 31⁸ και 66. Στη δεύτερη εκφράζει τη δυσκολία του να γράψει: *ἐγὼ δὲ ἤδη ἑπτακαιδεκάτην ἔχων πυρετῶ διακαεῖ συνεχόμενος ταύτην ἐχάραξα τὴν ἐπιστολήν οὐκ ὀλίγα σημεῖα πυρέττοντος τοῖς γράμμασιν ἐπιφέρουσαν, ὡς ἐνατενίσας αὐτοῖς νοήσεις τε καὶ εὐρήσεις*⁹. Παρά την αρρώστια του γράφει ο ίδιος την επιστολή, ἀκόμη κι αν οι δεκαεφτά μέρες πυρετού είναι μία υπερβολή εκ μέρους του. Η επιστολή είναι παραμυθητική, ὁπότε ἔτσι δείχνει την ιδιαίτερη σχέση με τον αποδέκτη. Σε ἄλλη περίπτωση φαίνεται ότι ο αποστολέας συνηθιζόταν ἀκόμα να υπαγορεύει την επιστολή του, ὅπως δείχνουν και οι ερωτήσεις της επ. 39: *μήπου γραφεὺς οὐ παρήν; μήπου γραφὴς ἀπενάρκησε; μὴ τὸ μέλαν τῆς μελανδόχου πυκτίδος ἐκλέλοιπε;*¹⁰. Ο Τζέτζης ἴσως να μην εἶχε την πολυτέλεια του γραφέα, ἀντίθετα, ο ίδιος ως γραφέας συνέγραφε επιστολές για λογαριασμό τρίτων.

Ἡ επ. 35 ανταποκρίνεται στο αἶτημα ενός φίλου να γράψει αττικίζουσα επιστολή. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι ο Τζέτζης του στέλνει ἕνα προσχέδιο, ἢ (πιο πιθανό) ἕνα ἔτοιμο κείμενο προς ἀποστολή: *ἔγραμα μὲν αὐτὸς τῶ λιπαρεῖ τῶν λόγων ὑπέιξας σου· ἄρξαι δὲ αὐτὸς ὁπόθεν βούλει τῆς ὑποθέσεως, τὸ δὲ ἐντεῦθεν τὰ ὑπ' ἐμοῦ γεγραμμένα σοι προσφνεστάτα και κόλλα και γόμφου και ἄρμωττε*¹¹. Δίνει ἐπίσης οδηγίες πὼς ο ίδιος μπορεί να τη διαχειριστεί, ἀνάλογα με το στόχο του. Συγκεκριμένα αναφέρεται στην αφετηρία ἢ το προοίμιο το οποίο θα πρόσθετε ο ίδιος (*ἄρξαι δὲ αὐτὸς ὁπόθεν βούλει τῆς ὑποθέσεως*)¹². Μπορεῖ να προσθέσει ἀποφθέγματα και ἀποσπάσματα ἀπὸ ἄλλα ἔργα¹³, πράγμα που

¹ Fatouros, 1991, §182.3-9: *οὐκ οἶδας ὅτι ἐν τῇ ἀπουσίᾳ, εἰ μὴ ὁ ἐγγράμματος συνοψισμὸς γίνωτο, κινδυνεύει τὸ τῆς ἀγάπης καλὸν και τὸ τῆς πίστεως ὁμοιοηθικόν; και εἰ μὲν οὐχ οἶδς τε ἡς ἐπιστέλλειν ἀπειρία γραμμάτων, ἦν ἂν τὸ σύγγνωστον, ὅπου γε και οὕτω οὐκ ἔξω μομφῆς διὰ τὸ χερὶ ἐτέρου ἐκτελέσαι τὸ καθήκον· ἐπεὶ δὲ χάριτι Χριστοῦ ἰσχύεις και ἄλλοις κυχρὰν αὐτόν, οὐκ ἐπαινετὴ ἢ βραδυτής.*

² Laourdas και Westerink, 1983, §11.15. Οι επιστολές του που σώζονται, είναι γραμμένες κατὰ κύριο λόγο κατὰ την ἐξορία του (White, 1981, 68), ὁπότε αὐτὸς είναι ἕνας λόγος που γράφει ο ίδιος την επιστολή.

³ Ljubarskij, 2004, 46-48.

⁴ Σάθας, 1972, 241. Ο ὅρος πιττάκιον ἔχει να κάνει με τη συντομία της επιστολής (ἐκταση 20 σειρών).

⁵ Σάθας, 1972, 363.

⁶ Leone, 1972, 109-110: *Ἄνθρωπος ἐγγλωττογάστρω, ἢ μᾶλλον προσφουεστέρως εἶπεν νοογάστρω ἐγὼ, και τεχνύδριον και χειρωναξία οἱ λόγοι μου καθεστήκατον και συγγράμματα, οἷσπερ καρποῦμαι τὰ πρὸς ζωὴν, οἷσπερ και μόνους ἐγὼ διατρέφομαι, τὴν μουσαν, καθὼς ὁ Πίνδαρος περὶ Σιμωνίδου φησίν, ἀργυρέαν ποιούμενος.*

⁷ Leone, 1972, 111.

⁸ Leone, 1972, 46: *ὅς δ' ἂν σοι γράμμα ἐμόν εἰσκομίσειεν οἰκειόγραφον.*

⁹ Leone, 1972, 95-96.

¹⁰ Leone, 1972, 57. Τα τρία συγγραφικά στάδια της Ὑστερης Αρχαιότητας συγχωνεύονται. Επειδὴ ὁ ἀποστολέας, γράφοντας την επιστολή, υπαγόρευε στον εαυτό του, ὁ ὅρος που κυριάρχησε για την συγγραφή είναι το *dictare*. Ἐτσι, η δικτική θεωρία της επιστολής ονομάστηκε *ars dictaminis* και οι θεωρητικοὶ *dictatores* (Constable, 1976, 43).

¹¹ Leone, 1972, 50-51.

¹² Βλ. τη μετάφραση «φτιάξε λουπὸν εσὺ τώρα ὅποιον πρόλογο θέλεις» στο Γρηγοριάδης, 2001, 105.

¹³ Ο ὅρος *κόλλησις* ἀναφέρεται στα παραθέματα (π.χ. Ομηρικά). Ο Τζέτζης διευκρινίζει στις *Χιλιάδες* και ἀναλύει τον ρόλο των κολλήσεων στη ρητορική, στο λήμμα *Περὶ παραφιδῶν και κολλήσεων* (Leone, 1968, §VIII.102-131).

τονίζει με μία δόση ειρωνείας, με την παρομοίωση των καρφιών (*καὶ γόμφου*) και ειδικότερα τα μυθολογικά παραδείγματα του Αρμονίδη και του Φέρεκλου. Η επιστολή αυτή είναι σημαντική γιατί δείχνει τον τρόπο με τον οποίον γράφονταν οι επιστολές «ὡς ἐκ προσώπου»¹. Με δεδομένη την απουσία του αποδέκτη, ιδιαίτερη είναι και η παρουσία της επ. 10 που στην επιγραφή απευθύνεται στον νεκρό αδελφό του (πέθανε στη Ρόδο, καθώς επέστρεφε από εκστρατεία)². Η σημείωση, αντί της επιστολής: *Ἦν διὰ τὸ ὑπερπαθῆσαί με καὶ διὰ τὸ καταχρήσει πολλὰς αὐτὴν ἔχειν τῶν διχρόνων –διὰ στίχων γὰρ ἦν ἰάμβων– χιώσας συνεπάτησα*³. Δύο πράγματα αξίζει να σχολιαστούν: Πρώτον η αναφορά ότι ο ίδιος διέγραψε την επιστολή, και δεύτερον ότι αποτελούνταν από ιαμβικούς στίχους. Τη διέγραψε γιατί δεν είχε χειριστεί με σωστό τρόπο το μέτρο, και η σημείωση του παρέμεινε στη χειρόγραφο παράδοση⁴.

Για την σύνταξη της συλλογής του Τζέτζη, παραδίδεται η εξής σημείωση: *Κὰν αἱ ἐπιστολαὶ ἀλληγάλλως συνετέθησαν, ὡς τὰ σχεδάρια τούτων ἐτύχομεν ἐφευρεῖν καὶ ὡς ταῦτα ἠδυνήθημεν ἀναγνῶναι*⁵. Ίσως η συλλογή έχει καταρτισθεί από επεξεργασμένες μορφές των επιστολών, και όχι έτσι ακριβώς όπως είχαν αποσταλεί. Αυτή η πιθανότητα ενισχύεται από άλλη σημείωση-σχόλιο του δεύτερου μέρους της συλλογής: *Τὴν γὰρ προτέραν τὴν τε σχεδίαν καὶ ἀνακάθαρσιν χρηστός τις ἀφελόμενος ἀνθρώπος, τὴν μὲν ἠφάνισε παντελῶς, τὴν δὲ παρέφθειρε τε καὶ ἀλληγάλλως συνέθετο*⁶. Εδώ στην ουσία επαναλαμβάνεται η προηγούμενη σημείωση, προσθέτοντας ειρωνικά ότι κάποιος «καλὸς ἀνθρώπος» εξαφάνισε την πρώτη μορφή των επιστολών, μάλιστα παρεμβαίνοντας στο τελικό κείμενο.

4.11 Επιστολογραφική εκπαίδευση

Σχετικά με την επιστολογραφική εκπαίδευση, η επ. 207 του Φωτίου δεν παραπέμπει σε κάποιο εγχειρίδιο, αλλά σε συλλογές, τις οποίες θεωρεί ως τα καταλληλότερα πρότυπα⁷. Παρά την απουσία αναφοράς σε εγχειρίδια εδώ, πολλά χειρόγραφα με συλλογές επιστολών (επιστολάρια) περιείχαν και θεωρητικά εγχειρίδια⁸.

Τον 10^ο αι., ο Ανώνυμος καθηγητής δεν περιγράφει με λεπτομέρειες το εκπαιδευτικό πρόγραμμα για την επιστολογραφία, αλλά στην επ. 105 παρέχει την εξής πληροφορία: *ἀνέγνωσαι δὲ καὶ ἡμῖν καὶ τοῖς ὑπὸ τὴν διατριβὴν ἐκκρίτοις τὸ γράμμα σου, καὶ ἐγνωσαι καὶ τούτου ὅσον εἰς κάλλος ἢ συνθήκη ἐξείργασται*⁹. Η επιστολή που δέχτηκε από τον παλιό του μαθητή, παρουσιάστηκε σε επιλεγμένους-προχωρημένους μαθητές (*ὑπὸ τὴν διατριβὴν ἐκκρίτοις*), καθώς ήταν καλαίσθητη και ἄρτια δομημένη. Στο πλαίσιο του σχολικού προγράμματος, όπου οι μαθητές ακούν με δημόσια ανάγνωση επιστολές και σχολιάζουν τις αρετές τους¹⁰. Αξίζει να υπογραμμισθεί ότι το επιστολογραφικό θέατρο απευθυνόταν σε προχωρημένους μαθητές. Στην επ. 23 του Μαυρόποδος υπάρχει άλλη μία ιδιαίτερα περιγραφική εικόνα θεάτρου. Το θέατρο σε αυτή ονομάζεται *τῆς θείας φιλοσοφίας ὁ ἱερὸς χορὸς*, ενώ η συναναστροφή στο πλαίσιο του δεν είναι μόνο λογοτεχνική, όσο και φιλική (*πρὸς οὓς ὠμιλήσαμεν, οὐκ ὀλίγα μὲν φιλικῶς, πολλὰ δὲ καὶ λογικῶς*)¹¹. Αυτή η φιλική σχέση είναι που κατεξοχὴν εκφράζεται με την ανταλλαγή επιστολών¹².

Για περιγραφή θεάτρου στον Ψελλό, παράδειγμα αποτελεί η επ. 85: *Ἐγὼγ' οὖν ἐν μέσῳ θεάτρου πολλοῦ, αὐτὸ δὲ τοῦτο θεατρίζων τὸ κάλλος τῶν λέξεων, καὶ περὶ τὴν ἐμμελῆ συνθήκην τῶν μερῶν τοῦ*

¹ Γ' αυτού του είδους τις επιστολές βλ. 69-70.

² Leone, 1972, 19: *Τῷ γλυκυτάτῳ ἀδελφῷ κύρῳ Ἰσαάκιω θανόντι ἐν Ρόδῳ ἐν τῷ ὑποστρέφειν ἐκ τῆς μαρᾶς ἐκστρατείας τοῦ Χαλέπ.*

³ Leone, 1972, 19.

⁴ Στις Χιλιάδες μόνο το χιώσας συναντάμε, σε άλλα όμως συμφραζόμενα. Ένας τραγωδός παραδίδει το έργο του για αξιολόγηση και ζητάει από τον κριτή, ότι δεν είναι καλό να το σβήσει με ένα χ. (Leone, 1968, §V.159-165 και §X.835-840). Το χιώσας εμφανίζεται ως συνώνυμο με την λογοτεχνική αποτυχία.

⁵ Leone, 1972, 112.

⁶ Leone, 1972, 99.

⁷ Για λεπτομέρειες βλ. σ. 17-18

⁸ Βλ. κεφ. 2.2.

⁹ Markopoulos, 2000, §105.14-16.

¹⁰ Το θέατρον διατηρεί τις λειτουργίες που είχε στην Ύστερη Αρχαιότητα. Σε αποσπάσματα που προηγήθηκαν εντοπίζονται όροι σχετικοί με την θεατρικότητα. Πολλές περιγραφές δεν παραπέμπουν μόνο σε στατικές εικόνες, αλλά κινούμενες, με έντονη δραματικότητα.

¹¹ Karpozilos, 1990, §23.2-4.

¹² Για την φιλία στην επιστολογραφία βλ. Τωμαδάκης, 1993, 116-118. Για την φιλία στον Ψελλό βλ. Ljubarskij, 2004, 178-186.

λόγου πραγματευόμενος, πρὸς τὰ τῶν ἀκροατῶν ὄτα καὶ σχήματα, εἴτε κατερραθυμημένα εἴη, εἴτε διεγερμένα καὶ δόκιμα, οὕτως ἢ ἐκείνως ῥυθμίζομαι¹. Εμφανίζεται σε θέατρο, δεν τονίζει ὅμως τὴν σκηνική παρουσίαση, ἀλλὰ τὸν ρυθμὸ τοῦ λόγου, σημαντικό στοιχεῖο τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τραγωδίας. Ἄλλη μιὰ φορὰ ἐντοπίζεται ἡ κριτικὴ ποὺ ἀφορᾷ τὴν *συνθήκην τῶν μερῶν τοῦ λόγου*, ἡ ὁποία προσαρμόζεται με βάση τὶς προτιμήσεις τῶν ἀκροατῶν. Ἡ ἐπ. 175 ἀνοίγει με τὰ ἐξῆς λόγια: Ἐμὸς ὁ Πλάτων, ἀγιώτατε καὶ σοφώτατε, ἐμὸς, ὃ γῆ καὶ ἥλιε, ἵνα τι καὶ αὐτὸς ἐπιτραγωδήσω τῆ τοῦ λόγου σκηνῆ; Εἰ μὲν γὰρ προσονειδίζεις, ὅτι θαμὰ ποτε προσωμίλουν τῷ ἀνδρὶ ἐν τοῖς διαλόγοις αὐτοῦ, καὶ τοῦ τε χαρακτήρος τῆς ἐρμηνείας ἐθαύμαζον καὶ τὴν ἐν ταῖς ἀποδείξεσιν ἐθειάζον δύναμιν². Ἡ φράση τῆ τοῦ λόγου σκηνῆ ἀποτελεῖ ἕναν ἰδιαίτερο ὀρισμὸ τοῦ θεάτρου τῆς περιόδου τοῦ Ψελλοῦ. Ἐμφαση δίνεται στὸν Πλάτωνα, τὸν ὁποῖο κριτικᾶρει θετικὰ καὶ γιὰ τὸ εἶδος τοῦ ὕφους (*χαρακτήρος τῆς ἐρμηνείας*) ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ρητορικὴ τοῦ (*ἐν ταῖς ἀποδείξεσιν ἐθειάζον δύναμιν*). Ἐκτὸς τοῦ ὅτι ὁ Ψελλὸς ἀποτελεῖ γνῶστη τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνα, δεν εἶναι τυχαῖο τὸ ὅτι καὶ ὁ Φώτιος θεωρεῖ στὴν ἐπ. 207 τὸν Πλάτωνα ὡς τὸ καλύτερο γλωσσικὸ πρότυπο πρὸς μίμηση στὴν ἐπιστολογραφία. Ὁ Ψελλὸς ἀναγνωρίζει τὸ μίγμα τῆς κοσμικῆς φιλοσοφίας με τὴν χριστιανικὴ, με στόχο τὸ βέλτιστο γλωσσικὸ καὶ ρητορικὸ ἀποτέλεσμα, πρακτικὴ ἡ ὁποία ξεκίνησε ἀπὸ τοὺς πατέρες τοῦ 4^{ου} αἰ.³.

Ὁ Ψελλὸς ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γραφὴ ἐπιστολῶν ὑπονοεῖ τὴν ἐκπαίδευση τοῦ ἀποδέκτη τοῦ σε ἄλλα θέματα, ὅπως τὴ χρῆση τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου στὴν ἐπ. 86: *Σὺ δὲ βούλει μὲν καὶ τοῦ παιδὸς εἶνεκα τοὺς ἐξ ἐπιστημῶν λόγους ἐπεισκυκλοῦν ταῖς ἐπιστολαῖς*⁴. Ὅπως δείχνει ἡ φράση *τοῦ παιδὸς εἶνεκα* σκοπὸς τοῦ δεν θα μπορούσε νὰ εἶναι μόνον νὰ γράψει μιὰ ἀρτία ἐπιστολὴ ἀλλὰ καὶ νὰ ἐκπαιδεύσει ἐπιστημονικὰ. Πράγματι στὸ σύνολο τῶν ἐπιστολῶν, πολλὲς εἶναι οἱ ἐπεξηγήσεις σε φιλοσοφικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ ζητήματα, τὰ ὁποῖα δεν ἀπευθύνονται μόνον στὸν ἀποδέκτη, ἀλλὰ ὅπως φαίνεται σε ἕνα ευρύτερο θέατρο ἀκροατῶν.

Ὁ Τζέτζης στὸ δεῦτερο μισὸ τῆς ἐπ. 8 ἐπίσης κάνει λόγο γιὰ ρητορικὴ ἐκπαίδευση⁵, καταλήγοντας στὸ κλείσιμο τῆς ἐπιστολῆς: *ταῦτά μοι πάντα ἠκριβωμένως ἐκμάνθανε καὶ ὡς οἶόν τε ὅτε καιρὸς ἐστὶ γράφε ἡμῖν*. Προτρέπει τὸν ἀποδέκτη νὰ μελετήσῃ θέματα ρητορικῆς, ὅπως τὰ *προγυμνάσματα*, τὶς *στάσεις*, τὴν *προσιμίων εὔρεσιν* καὶ τὴν *ιδέαν λόγου ῥητορικοῦ*. Ὅποτε πιστεύει ὅτι τὰ ἔχει ἐμπεδώσει, τὸν προσκαλεῖ νὰ τοῦ γράψει. Οἱ ὅροι αὐτοῖ στὴν οὐσία ἀποτελοῦν παραπομπὲς στα ρητορικὰ εγχειρίδια τοῦ Ἐρμογένη, τὰ *Προγυμνάσματα*, τὸ *Περὶ στάσεων*, τὸ *Περὶ εὐρέσεως*, τὸ *Περὶ ιδεῶν τοῦ λόγου*, ἐνῶ ὑπάρχει νύξη καὶ στὸ *Περὶ τῆς μεθόδου δεινότητος*. Ἐπαλήθευση δίνει ὁ ἴδιος ὁ Τζέτζης στὸ σχετικὸ λήμμα τῶν *Χιλιάδων*, *Περὶ τοῦ γύμναζε σαυτὸν πραγμυμνάσμασιν*, μιὰ ἐπιτομὴ τῆς ρητορικῆς ἐκπαίδευσης στὴν ἐποχὴ τοῦ με βάση τὸν Ἐρμογένη⁶. Τὸ πρῶτο μέρος περιγράφει τὰ παραπάνω πέντε εγχειρίδια: *Ῥητορικὴν μὲν γίνωσκε τὴν δικηγόρων τέχνην, | τὴν βίβλον Ἐρμογένους δὲ σοφιστικὴν μοι κάλει. | αὕτη δ' ἢ σοφιστεύουσα ῥητορικῆς ἢ βίβλος | πεντάβιβλος ὑπάρχει μὲν, εἰς πέντε διαιρεῖται, | εἰς τε τὰ προγυμνάσματα, στάσεις καὶ τὰς εὐρέσεις, | ιδέας, καὶ πρὸς μέθοδον δεινότητος σὺν τούτοις*⁷. Στους στίχους ποὺ ἀκολουθοῦν, ἀναλύει τὸ περιεχόμενον καὶ τὸν σκοπὸ τοῦ κάθε εγχειριδίου, δίνοντας περισσότερο βάση στὸ *Περὶ τῆς μεθόδου δεινότητος*, τὸ ὁποῖο μάλιστα παρουσιάζει σε περισσότερους στίχους⁸. Ὁ ὀρος *τεχνικῶ* παρουσιάζεται ἐδῶ ὡς ζωτικῆς σημασίας γιὰ τὴ ρητορικὴ τῆς ἐπιστολῆς⁹.

¹ Σάθας, 1972, 325.

² Σάθας, 1972, 444.

³ Σάθας, 1972, 444: *τί μὴ καὶ τοῖς μεγάλοις τοῦτο πατράσιν ἐπιρριπτεῖς, ἀφ' ὧν ἐκεῖνοι τοῖς Εὐνομίοις καὶ Ἀπολιναρίοις τὰς αἰρέσεις ἀνέτρεψαν, βάλλοντες ἀκριθείαις συλλογισμῶν; Εἰ δ' ὅτι τοῖς δόγμασιν ἔπομαι, ἢ τοῖς ἐκείνου νόμοις ἐπιστηρίζομαι, οὐ καλῶς οἶε περὶ ἡμῶν, ἀδελφέ.*

⁴ Σάθας, 1972, 330.

⁵ Leone, 1972, 17: *ναὶ μὴν καὶ περὶ τὴν κυριακὴν θεραπείαν ἠσχολημένος μηδὲ τῶν ῥητορικῶν λογίων ἀμέλει, ἀλλὰ τῆ σῆ βίβλῳ προσέχων γύμναζε μὲν σαυτὸν προγυμνάσμασι καὶ στάσεις γράφειν καλῶς ἐκμελέτα καὶ προσιμίων εὔρεσιν μάνθανε καὶ ιδέαν λόγου ῥητορικοῦ παντὸς διακρίνειν ἐπίσπευδε· ποῖα τε τῶν προβλημάτων ἀρμόδια δικανικῶ τυγχάνουσι λόγῳ καὶ ποῖα τοῖς ἄλλοις, ποῖα τε τούτων ἐνδόξου καὶ ἀδόξου καὶ ἀμφιδόξου τρόπου τυγχάνουσι, ταῦτά μοι πάντα ἠκριβωμένως ἐκμάνθανε καὶ ὡς οἶόν τε ὅτε καιρὸς ἐστὶ γράφε ἡμῖν.*

⁶ Kennedy, 1983, 53-103. Ἐπεξηγεῖ τὰ πέντε βασικὰ εἶδη εγχειριδίων τῆς ρητορικῆς ἐκπαίδευσης στὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα. Βασικὸς εἶναι ὁ Ἐρμογένης. Σε μὲν δύο στίχους προσηπνᾷ γρήγορα ἄλλους τρεῖς συγγραφεῖς εγχειριδίων ρητορικῆς: *στάσεις τὸν Φοιβάμμωνα καὶ Μινουκιανὸν δε, | ιδέαις Διονύσιον σὺν οὐκ ὀλίγοις ἄλλοις* (Leone, 1968, §VI.788-889).

⁷ Leone, 1968, §VI.743-748.

⁸ Leone, 1968, §VI.800-801: *Μέθοδον σὺ δεινότητος γίνωσκε νῦν μαθῶν μου, | εἶδέναι πάντα τεχνικῶ, ῥητορικῶ τῷ λόγῳ.*

⁹ Ἀρνητικὸς ἀπέναντι στὸ *τεχνικὸν* εἶναι ὁ Ναζιανζηνὸς στὴν ἐπ. 51 (βλ. σ. 15). Ἀντίθετα, θετικὸς ἀπέναντι στὸν ὄρο εἶναι ὁ Λιβάνιος (*τεχνικῶς ἐπιστέλλειν*. βλ. σ. 29).

Κάθε λογοτεχνικό κείμενο, συμπεριλαμβανομένων και των επιστολών, βασίζονται στη βασική ρητορική εκπαίδευση εγχειριδίων όπως τα αντίστοιχα του Ερμογένη.

Για την προσπάθεια κατανόησης μίας επιστολής, τόσο σε επίπεδο ρητορικής, αλλά και νοήματος, πληροφορίες μας παρέχει η επ. 76: *κἄν οὐ καναχῶσι πηγαὶ παρ' ἡμῖν τῶν ἐπῶν τῶν ρευμάτων, οὐδὲ δωδεκάκρουνον ἔχωμεν στόμα Ἰλισσὸν ῥέον ἐκ φάρυγγος, καθὰ φησὶν ὁ Κρατῖνος, ὅμως τῶν ἡμετέρων κρηνῶν, ὡς αὐτὸς φησὶ, προσεκτικῶς εἰ ἀρύοιτο οὐ διψήσεται. εἰ δέ, μὴ μέγα εἰπεῖν, καὶ δεξιῶς μεταλλεῦοι καὶ τῶν λογικῶν ὀστρέων ἀναπτύσσοι τὰ ἔλυτρα, καὶ ψῆγμά τι χρυσίου εὐρήσει καὶ μαργαρίτιν καὶ λίθον, οἷον πέτραι ῥαγάδες ἀναύρων καὶ φλέβες τούτων ὠδίνειν ἐπίστανται*¹. Μπορεί από το στόμα του Τζέτζη να μην πηγάζουν μεγάλες και βουερές πηγές, εκείνος όμως που θα ψάξει στις επιστολές του θα βρει πολύτιμα στοιχεία, παρόμοια όπως κάποιος που ψάχνει ψήγματα χρυσού, μαργαριτάρια και πολύτιμους λίθους.

Η σύλληψη της συλλογής του Τζέτζη είχε κυρίως εκπαιδευτικό σκοπό, ειδικά αν αναλογιστούμε ότι, εκτός από την έκδοση, συνέταξε ἑμμετρους επεξηγήσεις της, τις *Χιλιάδες*². Το έργο αυτό δεν αποτελεί απλά επεξήγηση κάποιων χωρίων, καθώς η ανάλυσή τους είναι ιδιαίτερα εκτενής, ενώ προϋποθέτει το ρητορικό ενδιαφέρον από την πλευρά του αναγνώστη. Έτσι είναι φυσικό να υποθέσουμε ότι απευθυνόταν σε ένα κοινό που ακόμα εκπαιδεύοταν πάνω στα θέματα αυτά. Επιπλέον, ως γνωστόν την περίοδο των Κομνηνών συστηματοποιείται μία νέα τάση στη ρητορική εκπαίδευση της ρητορικής, τα *σχέδη*³, με τέτοια επίδραση ώστε η Άννα Κομνηνή στην *Αλεξιάδα* να καταδικάσει τη χρήση τους⁴. Τα *σχέδη* στηρίζονται στην τεχνική αποδόμησης συγκεκριμένων κειμένων, ώστε μελετάται φράση-φράση και λέξη-λέξη η γραμματική, συντακτική και ρητορική τους δομή⁵. Αντίστοιχα, στις *Χιλιάδες*, η λογική ανάλυσης δεν είναι όπως σε ένα λεξικό της εποχής, με λήμματα λέξεων, όπως π.χ. στη *Σούδα*, αλλά βασίζεται στη δομή λημμάτων ή ανάλυσης που ακολουθεί τη συλλογή των επιστολών (όχι σε απόλυτη συνέχεια σε σχέση με το κείμενο), όπου κάθε φράση αναλύεται υπό διαφορετικό πρίσμα: γραμματική ανάλυση του τύπου, επεξήγηση της μυθολογικής αναφοράς, μέχρι και της αναφοράς σε άλλα βυζαντινά κείμενα. Οι *Χιλιάδες* τρόπον τινά αποτελούν ένα είδος ἑμμετρου *σχέδους* για τη συλλογή των επιστολών του Τζέτζη και ο δημιουργός τους ήθελε να τις συνοδεύουν, όπως φανερώνει και η παράδοση των πρώιμων χειρογράφων. Μέσα από αυτή τη σύνθεση οι μαθητές του μπορούσαν να εκπαιδεύονται τόσο στην επιστολογραφία, όσο και στη ρητορική⁶. Αν υποθέσουμε ότι αποτελούσε και εγχειρίδιο επιστολογραφίας, τότε διαπιστώνουμε την απουσία θεωρίας αποκλειστικά για την επιστολή και την επικράτηση της συνολικής ρητορικής θεωρίας και γι' αυτόν τον σκοπό, τη βελτίωση στη συγγραφή επιστολών.

¹ Leone, 1972, 113.

² Rosenquist, 2008, 176-177. Mullett, 1997, 50-51.

³ Kazhdan, 1991στ, (ODB, «Schedographia») 1849.

⁴ Η Άννα, παρουσιάζοντας την εκπαίδευση σε ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα της εποχής του Αλεξίου Α', περιγράφει την παράλληλη χρήση του παλαιού και του νέου συστήματος: *ἐν ᾧ παιδευτὴς τις προκάθηται καὶ παῖδες περὶ αὐτὸν ἐστᾶσιν, οἱ μὲν περὶ ἐρωτήσεις ἐπτοημένοι γραμματικὰς, οἱ δὲ ξυγγραφεῖς τῶν λεγομένων σχεδῶν* (Kambylis και Reinsch, 2001, §15.7.4-6). Στη συνέχεια εξηγεί τα σχέδη: *τοῦ δὲ σχεδους ἡ τέχνη εὐρημα τῶν νεωτέρων ἐστὶ καὶ τῆς ἐφ' ἡμῶν γενεᾶς (...)* *ἀλλὰ νῦν οὐδ' ἐν δευτέρῳ λόγῳ τὰ περὶ τούτων τῶν μετεώρων καὶ ποιητῶν καὶ αὐτῶν συγγραφέων καὶ τῆς ἀπὸ τούτων ἐμπειρίας· πεττεία δὲ τὸ σπούδασμα καὶ ἄλλὰ τα ἔργα ἀθέμιτα* (Kambylis και Reinsch, 2001, §15.7.10-17). Το είδος αυτό έρχεται σε σύγκρουση με την παραδοσιακή εκπαίδευση και η Άννα, όπως και άλλοι, το απορρίπτει (Hunger, 2009, Β', 397-398). Η αλλαγή αυτή είναι επόμενη σε ένα περιβάλλον με πλήθος λογίων που θέλουν να απορροφηθούν από έναν κορεσμένο κρατικό μηχανισμό, τους λεγόμενους «επαίτες ποιητές» (Rosenquist, 2008, 169). Στο πλαίσιο του ανταγωνισμού δημιουργούν νέες μεθόδους, ευκολότερες προς κατανόηση, για προσέλκυση μαθητῶν (Kazhdan, 1991στ, (ODB, «Schedographia») 1849).

⁵ Αναλυτικά για τη σχεδογραφία βλ. Hunger, 2009, Β', 392-402.

⁶ Γι' αυτόν τον λόγο δεν αποσκοπούσε να γράψει εξ αρχής ένα εκτενές κείμενο με γνώμονα αποκλειστικά το κέρδος (Rosenquist, 2008, 176-177), αλλά ένα εκπαιδευτικό κείμενο που θα εξηγοῦσε όσο το δυνατόν περισσότερα ζητήματα στον αμύητο.

Η επιστολογραφία δεν αποτελεί είδος σταθερό, αλλά εξελισσόμενο όπως και η θεωρία της. Συνεπώς, αν η ανάλυση της θεωρίας λαμβάνει υπόψιν τις αλλαγές της κάθε εποχής, αποφεύγονται συμπεράσματα και διατύπωση αρνητικών κριτικών για το σύνολο των βυζαντινών επιστολογράφων, σαν το είδος να παραμένει στάσιμο¹. Καίρια παρατηρεί ο Hunger ότι η ευφυία του κάθε συγγραφέα φαίνεται στην πληθώρα των στυλιστικών λεπτομερειών και τις φραστικές επιλογές του, κάτι το οποίο δεν εκτιμάται από τον επιφανειακό αναγνώστη που τις βλέπει μόνο ως επαναλαμβανόμενα κλισέ². Η αρνητική κριτική για το είδος στη βάση των σταθερών σημείων ή των αλλαγών, τη δυσκολία κατανόησης του ύφους, ή τις ιστορικές πληροφορίες που παρέχει, επανακαθορίζεται, αν το αντικρίσουμε με βάση τα λογοτεχνικά χαρακτηριστικά του και την αντίστοιχη θεωρία που το διέπει.

Τα πρωτότυπα υπό μελέτη κείμενα στην παρούσα εργασία αποτελούν ποσοτικά μικρό κομμάτι του συνολικού corpus των βυζαντινών επιστολών, όμως οι συγγραφείς των οποίων οι επιστολές έχουν επιλεγεί, αποτελούσαν μοντέλα επιστολικού λόγου για τους βυζαντινούς. Οι βυζαντινοί επιστολογράφοι φαίνεται ότι βασίζονταν στη θεωρία που διατυπώθηκε στην Ύστερη Αρχαιότητα, χωρίς εντούτοις να ακολουθούν τυφλά και απαρέγκλιτα τα πρότυπά τους. Για παράδειγμα, υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές μεταξύ επιστολογράφων ακόμη και μέσα στην ίδια περίοδο (π.χ. μεταξύ Βασιλείου Καισαρείας και Γρηγόριου Ναζιανζηνού), όσο και εμφάνιση εντονότερων αλλαγών στη γραφή επιστολών με την πάροδο των αιώνων. Ζήτημα, λοιπόν, αποτελεί τι αλλάζει και τι παραμένει σταθερό ως βασική αρχή.

Πρωταρχική λειτουργία των επιστολών υπήρξε η μεταφορά μηνύματος. Στην Ύστερη Αρχαιότητα απέκτησε μεγαλύτερη σημασία η επένδυσή του με λογοτεχνική μορφή, με αποτέλεσμα οι επιστολογράφοι να ανταλλάσσουν μεταξύ τους θεωρητικές απόψεις και κριτικές για ένα πλέον διαμορφωμένο είδος. Κατά την πιο δυναμική παρουσία του είδους, μετά τους Σκοτεινούς Αιώνες, στο Μέσο Βυζάντιο οι απόψεις θεωρητικής κριτικής είναι περιορισμένες, ενώ στις επιστολές μετά τον 11^ο αι. το μήνυμα φαίνεται να έρχεται δεύτερο έναντι της καλαισθησίας του ύφους και τη ρητορική επεξεργασία³. Η κριτική πλέον δεν στοχεύει στο περιεχόμενο και το μήνυμα, αλλά στο ύφος του επιστολογράφου, ενώ η επιστολογραφία, από αυτή την οπτική, αγγίζει την ποίηση⁴. Επιπλέον, η κριτική μεταξύ των επιστολογράφων δεν είναι πάντα αμερόληπτη, καθώς επηρεάζεται από την στάση του αποστολέα προς τον αποδέκτη του, ανάλογα αν μοιράζονται τις ίδιες ιδέες λογοτεχνικά και ιδεολογικά⁵.

Η θεωρητική συζήτηση μπορεί να ταξινομηθεί σε δύο κατηγορίες. Στη μία ο αποστολέας θέτει με σαφήνεια, αναφερόμενος σε ρητορικούς όρους, την κριτική του σε σχέση με το ύφος, το λεξιλόγιο, τη σύνταξη κ.α. Στην άλλη ο αποστολέας συχνά παρουσιάζει μία αλληγορική εικόνα με χρήση κοινών τόπων. Για παράδειγμα ο λόγος μπορεί να χαρακτηρίζεται γλυκός ή ευχάριστος (π.χ. ήδύς, γλυκός), ακόμα όμως και αυτές οι αναφορές παραπέμπουν σε ρητορικά στοιχεία, όπως (στο παρόν παράδειγμα) αυτό που ο Ερμογένης ονομάζει *γλυκύτητα*. Βασικά σημεία κριτικής αποτελούν τα τρία θεωρητικά στοιχεία της επ. 51 του Ναζιανζηνού: η σαφήνεια, η χάρη και η συντομία.

Στα επιστολογραφικά εγχειρίδια και σε πολλούς επιστολογράφους ζητούμενο είναι η σαφής και απλή γλώσσα. Ο Φώτιος στη *Βιβλιοθήκη* εκτιμά κυρίως τη σαφήνεια, ιδιαίτερα στην κριτική του για

¹ Βλ. ένα παράδειγμα μιας τέτοιας γενίκευσης, ότι μετά τους σκοτεινούς αιώνες, «*when the turbulence had passed, Byzantine literary interests and modes of expression had not changed to any significant degree. Photios, Psellos, Tzetzes, Kydones, and others from the ninth to the fifteenth centuries read more or less the same Greek classics as had Julian, Libanius, Basil, and Gregory; they learned and applied the same rules of grammar and rhetoric*» (Dennis, 1988, 159). Τα κλασικά αναγνώσματα μπορεί σε γενικές γραμμές να έμειναν τα ίδια, όμως οι αρχές της ρητορικής θεωρίας για κάθε εποχή αποκτούσαν διαφορετική βαρύτητα.

² Hunger, 1969/1970, 33. Βλ. επίσης Horrocks, 2006, 314-317.

³ Στον Θεόδωρο Στουδίτη οι περιπτώσεις κριτικής είναι ελάχιστες. Στον Φώτιο εντοπίζουμε κάπως περισσότερες, χωρίς όμως μία δραματική αλλαγή. Αργότερα, σε αρκετά σχόλια στον Ψελλό και τον Τζέτζη υπάρχουν άμεσες αναφορές σε όρους επιστολογραφικής και ρητορικής θεωρίας.

⁴ Littlewood, 1976, 201. Οι τρεις βασικές λειτουργίες της επιστολής είναι να αποτελέσει ένα μικρό λογοτεχνικό κείμενο, να δείξει τη φιλία και να μεταφέρει ένα μήνυμα, με την πρώτη πολύ σπάνια να παραλείπεται. Επίσης ο Hatlie, παραφράζοντας την Mullett τονίζει την ποιητική λειτουργία της επιστολής, ως μέσο έκφρασης συναισθημάτων (Hatlie, 1996, 227-228).

⁵ Το δεύτερο παρατηρείται ιδιαίτερα σε εκκλησιαστικούς συγγραφείς, στο πλαίσιο δογματικών συγκρούσεων. Γενικά για την κριτική στην αρχαιότητα και το Βυζάντιο, δεν γίνεται διαχωρισμός της αισθητικής από το ήθος του κειμένου (Conley, 2005, 669).

τις επιστολές. Με τον ίδιο αρνητικό τρόπο αντιμετωπίζουν και οι ίδιοι οι επιστολογράφοι την ασάφεια, κυρίως τη δυσνόητη σύνταξη (σολοικισμός) και τη λανθασμένη επιλογή λεξιλογίου. Αν και υφολογικά η ασάφεια ψεύεται, επικροτείται η χρήση αλληγοριών και γρίφων, ώστε να προσδώσουν χάρη στο κείμενο. Σαν να γίνεται ένας άτυπος διαχωρισμός μεταξύ ασάφειας και αλληγορικού ύφους.

Η χάρη περιλαμβάνει την υφολογική καλαισθησία, με τη χρήση περιτεχνων σχημάτων, μυθολογικών παραδειγμάτων, ρυθμό, και άλλα υφολογικά χαρακτηριστικά. Ο ρυθμός του κειμένου αποδίδεται με αλληγορίες για τη μελωδικότητα (π.χ. αηδόνια). Τα παραθέματα στις επιστολές αποτελούν κατά βάση χριστιανικά κείμενα, ενώ αλλαγές συναντάμε κυρίως στη συχνότητα που οι συγγραφείς παραπέμπουν σε έργα της κλασικής αρχαιότητας, με έξαρση στη χρήση τους κατά την περίοδο 11^{ου}-12^{ου} αι.¹. Οι κολλήσεις, όπως και οι αλληγορίες, γίνονται συχνά αντικείμενο κριτικής. Επιπλέον, η χάρη στην Ύστερη Αρχαιότητα συνδέεται κυρίως με το προοίμιο². Η διήγηση (το κύριο μέρος) από την άλλη, στην οποία ο αποστολέας έθετε το κεντρικό μήνυμα, ήταν απλούστερου ύφους. Ύφος και θέμα έπρεπε να είναι αντικείμενο μέριμνας (σπουδής), μία τακτική συνηθισμένη στη βυζαντινή λογοτεχνία³. Στην επιστολογραφία της Μέσης Βυζαντινής περιόδου δεν γίνεται υφολογικός διαχωρισμός. Η «σπουδή» για κάθε συγγραφέα έχει να κάνει με το νόημα και τις ιδέες (*εῦρεσις*), ενώ η «παιδιά» με τη ρητορική επεξεργασία (*λέξις*, το ύφος) στο σύνολο της επιστολής⁴. Τον 11^ο αι. ο Ψελλός χρησιμοποιεί τον όρο *φιλοσοφία* για να δηλώσει το περιεχόμενο και τις ιδέες, ενώ για την καλαισθησία του κειμένου χρησιμοποιεί τον όρο *ρητορική*, μια διάκριση που αφορά την ιδιαίτερη προσέγγιση των επιστολών. Τέλος, ακόμα και όταν γίνεται χρήση υψηλού ύφους, συχνά εκφράζεται μετριοφροσύνη από την πλευρά του γράφοντος⁵. Έτσι, αρκετές φορές υπάρχει έντονη αντίθεση ανάμεσα στα λεγόμενα των επιστολογράφων, σε σχέση με τις γνώσεις και τις ικανότητές τους.

Η συντομία απασχολεί κάθε επιστολογράφο, από τον 4^ο μέχρι τον 12^ο αι. Μπορεί οι επιστολογράφοι να την ξεπερνούν σχετικά συχνά, νιώθουν όμως την ανάγκη να δικαιολογηθούν γι' αυτό. Η σημασία της είναι τέτοια, που τον 12^ο αι. ο Τζέτζης την αναγνωρίζει ως το βασικό στοιχείο της θεωρίας της επιστολής⁶.

Η ηθοποιία, αν και μόνο ο Θέων τη συνδέει με την επιστολογραφία, είναι εξίσου σημαντική. Ο επιστολογράφος φροντίζει να γράψει όσα θα καταλάβει ο αποδέκτης του, χάριν ηθοποιίας. Η προσαρμογή του ύφους στον χαρακτήρα του αποδέκτη είναι η αιτία για την υφολογική ποικιλία ανάμεσα στις επιστολές μίας συλλογής του ίδιου συγγραφέα. Π.χ. οι «κολλήσεις» μίας επιστολής προς μοναχό θα προέρχονταν από την εκκλησιαστική γραμματεία. Αντίστοιχα σε έναν ρήτορα, από την κλασική. Το ύφος της επιστολής προς ένα άτομο που χαρακτηρίζεται ως φιλόσοφος είναι υψηλό, ενώ προς έναν αυτοκράτορα σαφές.

Οι διαφοροποιήσεις στη λειτουργία της επιστολογραφίας αποτελούν έναν βασικό μοχλό εξέλιξης των θεωρητικών στοιχείων. Η λογοτεχνική επιστολή στην Ύστερη Αρχαιότητα λειτουργούσε ως μέσο αναγνώρισης και επικοινωνίας μίας κοινωνικής, πεπαιδευμένης, ελίτ που στελέχωνε τον κρατικό μηχανισμό της αυτοκρατορίας και την εκκλησιαστική ιεραρχία. Στο Μέσο Βυζάντιο η πνευματική ελίτ δεν ταυτίζεται πάντα με την κοινωνική. Ενώ, τον 4^ο αι. ο Βασίλειος συνήθως υπαγορεύει τις επιστολές του σε ένα γραφέα (*νοτάριο*), τον 12^ο αι. ο Τζέτζης γράφει ο ίδιος τις επιστολές του και αποτελεί παράλληλα γραφέα για λογαριασμό τρίτων. Παρόμοιο ρόλο αναλάμβανε ο Ψελλός, αλλά για υψηλά

¹ Littlewood, 1988, όπου παρουσιάζεται μία γενική εικόνα της συχνότητας των παραθεμάτων στις επιστολές, όπως και η συχνότητα που αυτά επαναλαμβάνονται στις συλλογές του ίδιου συγγραφέα. Η δεύτερη περίπτωση δεν είναι συχνό φαινόμενο, δείχνοντας πρωτοτυπία.

² Jeffreys και Kazhdan, 1991, 719. Στα προοίμια φαίνεται η παιδεία του συγγραφέα και χρήζουν ιδιαίτερης επεξεργασίας.

³ Παράδειγμα διαφοράς ύφους μεταξύ προοίμιου και κυρίως έργου παρουσιάζουν τα έργα του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου (10^{ου} αι.), *Περί Βασιλείου τάξεως* (Το προοίμιο Reiske, 1829, τ. Α', 3-5 και Vogt, 1935, τ. Α', 1-2) διαφέρει υφολογικά από την υπόλοιπη πραγματεία, της οποίας το ύφος είναι αρκετά απλό) και *Πρός τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν* (όπου στο προοίμιο (Moravcsik, 1967, §1.8-15) η δήλωση για διαφορά ύφους δικαιολογείται από την παιδεία του συγγραφέα. Βλ. επίσης Horrocks, 2006, 333-334 και 376-381. Στο Ύστερο Βυζάντιο, ο Μιχαήλ Γαβράς κάνει στην επ. 362, διάκριση του ύφους ανάμεσα στα μέρη της επιστολής (Κοτζαμπάση, 1999, 162).

⁴ Ο Θέων κάνει τη διάκριση ανάμεσα σε *πράγματα* και *λέξις* (Kustas, 1973, 79. Για το κείμενο των προγραμμασμάτων βλ. Spengel, 1966, 80).

⁵ Στο *Περί ιδεῶν* η ταπεινότητα αποτελεί το υφολογικό είδος *ἐπιείκεια* (Rabe, 1913, 345-352).

⁶ Η συντομία είναι εξίσου σημαντική και για την δυτική επιστολογραφία. Constable, 1976, 18-20.

ιστάμενα πρόσωπα (π.χ. για τον αυτοκράτορα). Αργότερα, τον 15^ο αι, ο Βρυέννιος καταγράφει τον κόπο συγγραφής επιστολών¹, κάτι που δεν τόνιζε ιδιαίτερα ο Βασίλειος.

Ήδη από τον 4^ο αι., οι επιστολές, ως σύντομα λογοτεχνικά έργα, ίσως παρουσιάζονταν σε θέατρα λόγου, ενώ γίνονταν αντικείμενο λογοτεχνικής κριτικής και μίμησης. Η εκπαίδευση στην επιστολογραφία δεν βασιζόταν τόσο στα εγχειρίδια, με τα οποία θα προετοιμαζόταν θεωρητικά ο ενδιαφερόμενος, αλλά στις ίδιες πρότυπες επιστολές. Σπάνια κάποιος επιστολογράφος παραπέμπει τον μαθητή σε εγχειρίδιο, αλλά σε συλλογές επιστολών (επιστολάρια). Τον 11^ο και 12^ο αι. μάλιστα παρατηρείται μία στροφή σε μία ευρύτερη εκπαίδευση μέσω της επιστολής. Στη θεματική τους ενσωματώνουν επιστημονικά και φιλοσοφικά θέματα τα οποία παραπέμπουν στην *μαθηματική τετρακτὸν* (quadriivium) της εκπαίδευσης². Η συλλογή των επιστολών του του Τζέτζη, ως παράδειγμα αυτής της στροφής, σε συνδυασμό με τις *Χιλιάδες*, στόχευε σε ένα εκπαιδευτικό αμάλγαμα, με στοιχεία από τη ρητορική, την κλασική γραμματεία, τη φιλοσοφία, τη μυθολογία κ.ά.

Κλείνοντας, τονίζουμε τη θέση των βυζαντινών απέναντι στην ρητορική. Η επιστολογραφία πηγάζει ως κλάδος της και δεν νοείται ως κάτι το ξεχωριστό. Η θεωρία της επιστολής ενσωματώνεται στα ρητορικά εγχειρίδια, ενώ υπήρχαν οδηγίες για τα ρητορικά στοιχεία που μπορεί ο επιστολογράφος να χρησιμοποιήσει (π.χ. *Προγυμνάσματα, Περί ἑρμηνείας*). Ακόμα και όταν εμφανίστηκαν ξεχωριστά εγχειρίδια επιστολογραφίας, απευθύνονταν σε κάποιον εξοικειωμένο με τη ρητορική γενικά, και ιδιαίτερα αυτή του Ερμογένη. Με την ίδια λογική, οι απόψεις των επιστολογράφων στην παρούσα μελέτη πολλές φορές παραπέμπουν στα προγυμνάσματα και τα ρητορικά εγχειρίδια, του Ερμογένη, του Μένανδρου, του Δημητρίου κ.τ.λ. Ο επιστολογράφος στην κριτική του, αλλά και το σύνολο της συγγραφής της επιστολής υιοθετούσε ρητορικούς όρους που παρέπεμπαν στα παραπάνω, ενώ στο Μέσο Βυζάντιο είναι εμφανής η όλο και μεγαλύτερη εξάρτηση της επιστολής από την ρητορική, επαληθεύοντας την άποψη³ ότι η ρητορική έχει θέση θεωρίας λογοτεχνίας για τους βυζαντινούς.

¹ Τωμαδάκης, 1983-86, §25.5-18. Παρ' όλα αυτά ο πνευματικός κόπος μοιάζει ο ίδιος. Η παρούσα επιστολή, γραμμένη την περίοδο 14^{ου}-15^{ου} αι., παρουσιάζει ένα επιστολικό τελετουργικό, τόσο όσον αφορά την συγγραφή, όσο και την αποδοχή από τον αποδέκτη, που μοιάζει πλέον κάπως μακρινό. Ο αποδέκτης πετούσε στη φωτιά τις επιστολές και ο Βρυέννιος τον παρακινεί να τις μεταγράψει.

² Kazhdan, 1991ζ, (ODB, «quadriivium») 1765.

³ Κατσαρός, 2002. Παρουσιάζεται η στενή σχέση της ρητορικής με τη λογοτεχνία και τα είδη της, σε σημείο ώστε η ρητορική να αποτελεί θεωρία λογοτεχνίας της εποχής.

- Astruc C. και Concasty M.L. (1960), *Catalogue des Manuscrits Grecs. Le Supplement Grec*, τ. Γ', Paris: Bibliotheque Nationale.
- Beckby H. (επιμ.) (1965), *Anthologia Graeca*, τ. Δ', München: Heimeran.
- Bidez J. (επιμ.) (1972), *L'Empereur Julien. Lettres et Fragments*, Paris: Societe d' Edition "Les Belles Lettres".
- Blanck H. (1994), *Το Βιβλίο στην Αρχαιότητα*, (μεταφ.) Γεωργοβασίλης Δ.Γ., Αθήνα: Παπαδήμας.
- Boulenger F. (επιμ.) (1965), *Saint Basile. Aux Jeunes Gens sur la Maniere de Tirer Profit des Lettres Helleniques*, Paris: Societe d' Edition "Les Belles Lettres".
- Bourbouhakis E. (2010), «Rhetoric and Performance», Stephenson P. (επιμ.), *The Byzantine World*, London: Routledge, 175-187.
- Braounou-Pietsch E. (2010), *Beseelte Bilder. Epigramme des Manuel Philes auf Bildliche Darstellungen*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Chrysos E. (2002), «Illuminating Darkness by Candlelight. Litterature in the Dark Ages», Odorico P. και Agapitos P.A. (Επιμ.), *Pour Une "Nouvelle" Histoire de la Littérature Byzantine: Problèmes, Méthodes, Approches, Propositions*, Paris: Centre d' Études Byzantines, Néo-Helléniques et Sud-est Européennes, École des Hautes Études en Sciences Sociales, 13-24.
- Conley T. (1986), «Byzantine Teaching on Figures and Tropes», *Rhetorica*, 4:4, 335- 374.
- Conley T. (2005), «Byzantine Criticism and the Uses of Literature», Minnis A. και Johnson I. (επιμ.), *The Cambridge History of Literary Criticism*, τ. Β', Cambridge: Cambridge University Press, 669-692.
- Connolly J. (2007), «The New World Order: Greek Rhetoric in Rome», Worthington I. (επιμ.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Oxford: Blackwell Publishing, 139-165.
- Constable G. (1976), *Letters and Letter Collections*, Turnhout: Ed. Brepols.
- Courtonne Y. (επιμ.) (1957-66), *Saint Basile. Lettres*, τ. Α'-Γ', Paris: Societe d'Édition "Les Belles Lettres".
- Cribiore R. (2007), *The School of Libanius in Late Antique Antioch*, Princeton. Oxford: Princeton University Press.
- Γρηγοριάδης Ι. (επιμ.) (2001), *Ιωάννης Τζέτζης. Επιστολαί*, Αθήνα: Κανάκης.
- Darrouzes J. (1960), *Epistoliers Byzantins du Xe siècle*, Paris: Institut Francais d' Etudes Byzantines.
- Dennis G.T. (1988), «The Byzantines as Revealed in Their Letters», Duffy J. και Peradotto J. (επιμ.), *Gonimos: Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westerink at 75*, Buffalo, N.Y.: Arethusa, 155-65.
- Dennis G.T.(επιμ.) (1994), *Michaelis Pselli Orationes Panegyricae*. Stuttgart: Teubner.
- Donnet D. (επιμ.) (1967), *Le Traite Peri Συντάξεως Λόγου de Gregoire de Corinthe. Etude de la Tradition Manuscrite. Edition. Traduction et Commentaire*, Bruxelles-Rome: Academia Belgica.
- Enieux P. (επιμ.) (1997-2000), *Isidore de Peluse. Lettres*, τ. Α'-Β' Paris: Editions du Cerf.
- Fatouros G. (επιμ.) (1991), *Theodori Studitae Epistulae*, τ. Α'-Β', CFHB 31, Berolini: W. de Gruyter.
- Felten J. (επιμ.) (1913), *Nicolai Progymnasmata*, Leipzig: Teubner.
- Feron E. και Battaglini F. (1893), *Codices Manuscripti Graeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae Descripti Praeside Alphonso Cardinali Capeceatratro*, Romae: Ex Typographeo Vaticano.
- Foerster R. (επιμ.) (1921-1927), *Libanii Opera*, τ. Θ' - ΙΑ', Leipzig: Teubner.
- Gallay P. (επιμ.) (1964-7), *Saint Gregoire de Nazianze. Lettres*, τ. Α'-Β', Paris: Societe d'edition "Les Belles Lettres".
- Gautier P. (επιμ.) (1986), *Theophylacte d'Achrida. Lettres*, CFHB 16.2, Thessalonica: Association for Byzantine Research.
- Gibson R.K. και Morrison A.D. (2007), «Introduction: What is a Letter?», Morello R. και Morrison A.D. (επιμ.), *Ancient Letters. Classical and Late Antique Epistolography*, Oxford: Oxford University Press, 1-16.
- Gregory T.E. (1991), «Clement of Alexandria», Kazhdan A. (επιμ.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford: Oxford University Press, 470-471.
- Gregory T.E. και Kazhdan A. (1991), «Eunomios», Kazhdan A. (επιμ.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford: Oxford University Press, 746.

- Grenfell B.P. και Hunt A.S. (1904), *The Oxyrhynchus Papyri*, τ. Δ', London: Egypt exploration fund.
- Grünbart M. (2001), *Epistularum Byzantinarum Initia*, Hildesheim. New York: Olms-Weidmann.
- Guran P. (2012), «The Late Antiquity in Byzantium», Johnson S.F. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, Oxford: Oxford University Press, 1148-1171.
- Halliwel S., Fyfe W.H. και Innes D.C. (επιμ.) (1995), *Aristotle Poetics. Longinus On the Sublime. Demetrius On Style*, LCL 199, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Hatlie P. (1996), «Redeeming Byzantine Epistolography», *BMG*, 20, 213-248.
- Heath M. (1995), *Hermogenes on Issues. Strategies of Argument in Later Greek Rhetoric*, Oxford: Clarendon Press.
- Heine R.E. (2008), «The Alexandrians», Young F., Ayres L. και Louth A. (επιμ.), *The Cambridge History of Early Christian Literature*, Cambridge: Cambridge University Press, 117-130.
- Henry R. (επιμ.) (1959-1991), *Photius Bibliothèque*, τ. Α'-Θ', Paris: Les Belles Lettres.
- Hercher R. (επιμ.) (1873), *Epistolographi Graeci*, Parisii: Ambrosio Firmin Didot.
- Hornblower S. (2003), «Skytale», Hornblower S. και Spawforth A. (επιμ.), *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford: Oxford University Press, 1415.
- Hornblower S. και Spawforth A. (επιμ.) (2003), *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford: Oxford University Press.
- Horrocks G. (2006), *Ελληνικά. Ιστορία της Γλώσσας και των Ομιλητών της*, Σταύρου Μ. και Τζεβελέκου Μ. (μετάφρ.), Αθήνα: Εστία.
- Hunger H. (1969/1970), «On the Imitation (ΜΙΜΗΣΙΣ) of Antiquity in Byzantine Literature», *DOP*, 23/24, 15-38.
- Hunger H. (2009-10), *Βυζαντινή Λογοτεχνία: η Λόγια Κοσμική Γραμματεία των Βυζαντινών*, Μπενάκης Λ.Γ., Αναστασίου Ι.Β. και Μακρής Γ.Χ. (μετάφρ.), τ. Α'-Γ', Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Hunt A.S. και Edgar C.C. (επιμ.) (1963), *Select Papyri*, Τομ. Β', LCL, Cambridge: Harvard University Press.
- Hutchinson¹ G.O. (2007), «Down Among the Documents: Criticism and Papyrus Letters», Morello R. και Morrison A.D. (επιμ.), *Ancient Letters. Classical and Late Antique Epistolography*, Oxford: Oxford University Press, 17-36.
- Hutchinson² O. (2007), «Better than Speech: Some Advantages of the Letter in the Second Sophistic», Morello R. και Morrison A.D. (επιμ.), *Ancient Letters. Classical and Late Antique Epistolography*, Oxford: Oxford University Press, 283-300.
- Innes D.C. (επιμ.) (1995), *Demetrius. On style*, LCL, Cambridge: Harvard University Press.
- Jeffreys E. (2008), «Rhetoric», Jeffreys E. (επιμ.), *Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford: Oxford University Press, 827-837.
- Jeffreys E. (επιμ.) (2008), *Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford: Oxford University Press.
- Jeffreys E. και Kazhdan A. (1991), «Epistolography», Kazhdan A. (επιμ.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford: Oxford University Press, 718-720.
- Jenkins J.R. (1963), «The Hellenistic Origins of Byzantine Literature», *DOP*, 17, 39-52.
- Kambylis A. και Reinsch D.R. (επιμ.) (2001), *Annae Comnenae. Alexias*, CFHB 40/1, Berlin - New York: De Gruyter.
- Karlsson G. (1962), *Ideologie et Ceremonial dans l'Epistolographie Byzantine: Textes du 10e Siecle Analyses et Commentes*, Uppsala: Almqvist & Wiksells.
- Karpozilos A.(επιμ.) (1990), *The Letters of Ioannes Mauropous Metropolitan of Euchaita*, CFHB 34, Thessalonica: Association for Byzantine Research.
- Kayser C.L. (επιμ.) (1871), *Flavii Philostrati Opera*, τ. Β', Leipzig: Teubner.
- Kazhdan A. (επιμ.) (1991), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford: Oxford University Press.
- Kazhdan A. και Ševčenko I. (1991), «Modesty, Topos of», Kazhdan A. (επιμ.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford: Oxford University Press, 1387.
- Kazhdan A., ο Jeffreys E. και Cutler A. (1991), «Rhetoric», Kazhdan A. (επιμ.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford: Oxford University Press, 1788-1790.
- Kazhdan A. (1991α), «Pardos, Gregory», Kazhdan A. (επιμ.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford: Oxford University Press, 1587.
- Kazhdan A. (1991β), «Literature», Kazhdan A. (επιμ.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford: Oxford University Press, 1234-1237.

- Kazhdan A. (1991γ), «Erotapokriseis», Kazhdan A. (επιμ.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford: Oxford University Press, 727.
- Kazhdan A. (1991δ), «Byzantium, History of», Kazhdan A. (επιμ.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford: Oxford University Press, 345-347.
- Kazhdan A. (1991ε), «Theodore of Studios», Kazhdan A. (επιμ.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford: Oxford University Press, 2044-2045.
- Kazhdan A. (1991στ), «Schedographia», Kazhdan A. (επιμ.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford: Oxford University Press, 1849.
- Kazhdan A. (1991ζ), «Quadrivium», Kazhdan A. (επιμ.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford: Oxford University Press, 1765.
- Kazhdan A. (1991η), «Psellos, Michael», Kazhdan A. (επιμ.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford: Oxford University Press, 1754-1755.
- Kazhdan A. (1991θ), « Mauropous, John», Kazhdan A. (επιμ.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford: Oxford University Press, 1319.
- Kennedy G.A. (1983), *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton: Princeton University Press.
- Kennedy G.A., (2005), *Invention and Method: Two Rhetorical Treatises from the Hermogenic Corpus*, Leiden. Boston: Brill.
- Kolovou F. (επιμ.) (2001), *Michaelis Choniatae Epistulae*, CFHB 41, Berolini: De Gruyter.
- Krumbacher K. (1974), *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, Σωτηριάδης Γ. (μετάφρ.), τ. Α'-Β', Αθήνα: Γρηγοριάδης.
- Kurtz E. και Drexl F. (επιμ.) (1936-41), *Michaelis Pselli Scripta Minora. Magnam Partem Adhuc Inedita*, τ. Α'-Β', Milano: Società Editrice "Vita e Pensiero".
- Kustas L.G. (1973), *Studies in Byzantine Rhetoric*, Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών.
- Καρπόζηλος Α. (1997), *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Α', Αθήνα: Κανάκης.
- Κατσαρός Β. (2002), «Η Ρητορική ως "Θεωρία Λογοτεχνίας" των Βυζαντινών», Odorico P. και Agapitos P.A. (επιμ.), *Pour Une "Nouvelle" Histoire de la Littérature Byzantine: Problèmes, Méthodes, Approches, Propositions. Actes du Colloque International Philologique, Nicosie, Chypre, 25-28 Mai 2000*, Paris: Centre d' Études Byzantines, Néo-Helléniques et Sud-est Européennes. École des Hautes Études en Sciences Sociales, 95-106.
- Κομίνης Α. (1960), *Γρηγόριος Πάρδος. Μητροπολίτης Κορίνθου και το Έργον Αυτού*, Ρώμη-Αθήνα: Σπουδαστήριο Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Ρώμης.
- Κοτσαμπάση Σ. (1999), «Επιστολογραφία», Κοπιδάκης Μ.Ζ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Ε.Λ.Ι.Α., 162-163.
- Lampe G.W.H. (1961), *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford: Clarendon Press.
- Laourdas B. και Westerink L.G. (επιμ.) (1983-85), *Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia*, τ. Α'-Γ', Leipzig: Teubner.
- Lausberg H. (1998), *Handbook of Literary Rhetoric. A Foundation for Literary Study*, Matthew T. Bliss, Annemiek Jansen, David E. Orton (μετάφρ.), Leiden. Boston. Koln: Brill.
- Legrand E. (1885), *Bibliographie Hellénique: ou Description Raisonnée des Ouvrages Publiés en Grec par des Grecs aux XVe et XVIe Siècle*, τ. Α', Paris: Ernest Leroux, Éditeur.
- Legrand E. (1894), *Bibliographie Hellénique: ou Description Raisonnée des Ouvrages Publiés par des Grecs au Dix-Septième Siècle*, τ. Α', Paris: Alphonse Picard et Fils.
- Lemerle P. (2007), *Ο Πρώτος Βυζαντινός Ουμανισμός: Σημειώσεις και Παρατηρήσεις για την Εκπαίδευση και την Παιδεία στο Βυζάντιο από τις Αρχές ως τον 10ο Αιώνα*, Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μ. (μετάφρ.), Αθήνα: MIET.
- Leone P.M. (επιμ.) (1968), *Ioannis Tzetzae. Historiae*, Naples: Libreria Scientifica Editrice.
- Leone P.M. (επιμ.) (1972), *Ioannis Tzetzae. Epistulae*, Leipzig: Teubner.
- Liddel H.G., Scott R. και Sir Jones H.S. (1996), *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Oxford University Press.
- Littlewood A.R. (1976) «An 'Icon of the Soul': The Byzantine Letter», *Visible Language*, 10, 197-226.
- Littlewood A.R. (επιμ.) (1985), *Michaelis Pselli Oratoria Minora*, Leipzig: Teubner.

- Littlewood A.R. (1988), «A Statistical Survey of the Incidence of Repeated Quotations in Select Byzantine Letter-Writers», Duffy J. και Peradotto J. (επιμ.), *Gonimos: Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westerink at 75*, Buffalo, N.Y.: Arethusa, 137-154.
- Ljubarskij J.N. (2004), *Η Προσωπικότητα και το Έργο του Μιχαήλ Ψελλού*, Τζέλεσι Α. (μετάφρ.), Αθήνα: Κανάκης.
- Λαμπάκης Σ. (2001), «Παρατηρήσεις Σχετικά με τις Όψεις της Αρχαιογνωσίας στο Έργο του Ιγνατίου Διακόνου», Κουντούρα-Γαλάκη, Ε. (επιμ.), *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Διεθνή Συμπόσια 9, Αθήνα: Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., 109-132.
- Λάμπρου Σπ.Π. (επιμ.) (1926), *Παλαιολογία και Πελοποννησιακά*, τ. Γ', Εν Αθήναις: Επιτροπή Εκδόσεως των Καταλοίπων Σπυρίδωνος Λάμπρου.
- Λάουρδας Β. (1951), «Παρατηρήσεις επί του Χαρακτήρος των Επιστολών του Φωτίου», *ΕΕΒΣ*, 21, 74-109.
- Madan F. (1905), *A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford Which Have not Hitherto Been Catalogued in the Quarto Series with References to the Oriental and Other Manuscripts*, τ. Ε', Oxford: Clarendon Press.
- Malherbe A. (1988), *Ancient Epistolary Theorists*, Atlanta: Scholars Press.
- Mango C. (Επιμ.) (2006), *Ιστορία του Βυζαντίου*, Καραγιώργου Ο. (μετάφρ.), Αθήνα: Νεφέλη.
- Mango C.A. και Efthymiadis S. (επιμ.) (1997), *The Correspondence of Ignatios the Deacon*, CFHB 39, Washington D.C.: Dumbarton Oaks.
- Maraval P (επιμ.) (1990), *Gregoire de Nysse. Lettres*, Paris: Editions du Cerf.
- Marciniac P. (2007), «Byzantine Theatron – A Place of Performance?», Grünbart M. (επιμ.), *Theatron: Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter. Rhetorical Culture in Late Antiquity and the Middle Ages*, Berlin: De Gruyter, 277-286.
- Markopoulos A. (2008), «Education», Jeffreys E. (επιμ.), *Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford: Oxford University Press, 785-795.
- Markopoulos A. (επιμ.) (2000), *Anonymi Professoris Epistulae*, CFHB 37, Berolini: de Gruyter.
- Martini A. και Bassi D. (1978), *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, Hildesheim. New York: Georg Olms Verlag.
- Migne J.P. (Επιμ.) (1857–1866), *Patrologiae Cursus Completes. Series Graeca*, Τομ. Α' - ΡΕΑ', Paris.
- Miller E. (1066), *Catalogue des Manuscrits Grecs de la Bibliotheque de l'Escurial*, Amsterdam: Adolf M. Hakkert.
- Milne H.J.M. (1934), *Greek Shorthand Manuals. Syllabary and Commentary Edited from Papyri and Waxed Tablets in the British Museum and from the Antinoë Papyri in the Possession of the Egypt Exploration Society*, London: Egypt Exploration Society.
- Mommsen T. και Meyer P.M. (επιμ.) (1905), *Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges Novellae ad Theodosianum Pertinentes*, τ. Α', Berlin: apvd Weismannos.
- Moravcsik G. (επιμ.) (1967), *Constantine Porphyrogenitus. De administrando Imperio*, CFHB 1, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks.
- Morello R. και Morrison A.D. (επιμ.) (2007), *Ancient Letters. Classical and Late Antique Epistolography*, Oxford: Oxford University Press.
- Muir J. (2009), *Life and Letters in the Ancient Greek World*, London: Routledge.
- Mullett M. (1997), *Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*, Aldershot: Variorum.
- Mullett M. (2008), «Epistolography», Jeffreys E. (επιμ.), *Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford: Oxford University Press, 882-893.
- Murphy J. (1974), *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to Renaissance*, Berkeley: University of California Press.
- Omout H. (1886-98), *Inventaire Sommaire des Manuscrits Grecs de la Bibliothèque Nationale et des Autres Bibliothèques de Paris et des Departmenets*, τ. Α' -Ε', Paris: Alphonse Picard, Libraire.
- Papadoyannakis G. (2006), «Instruction by Question and Answer: The Case of Late Antique and Byzantine Erotapokriseis», Johnson C.F., *Greek Literature in Late Antiquity. Dynamism, Didacticism, Classicism*, Aldershot: Ashgate. Από την ιστοσελίδα <http://chs.harvard.edu/CHS/article/display/3258>. Προσπελάστηκε 8.3.2015.

- Papaioannou S. (2010), «Letter Writing», Stephenson P. (επιμ.), *The Byzantine World*, London: Routledge, 188-199.
- Papaioannou S. (2012), «Fragile Literature: Byzantine Letter-Collections and the Case of Michael Psellos», Odorico P. (Επιμ.), *La Face Cachée de la Littérature Byzantine. Le Texte en Tant que Message Immédiat*, Paris, 289-328.
- Papaioannou S. (2013), *Michael Psellos. Rhetoric and Authorship in Byzantium*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Parker R.C.T. (2003), «Hōrae», Hornblower S. και Spawforth A. (επιμ.), *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford: Oxford University Press, 727.
- Pharr C., Davidson T.S. και Pharr M.B. (1952), *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, New York: Greenwood Press.
- Pinakes. Textes et Manuscrits Grecs (<http://pinakes.irht.cnrs.fr/>). Προσπελάστηκε 8.3.2015.
- Poster C. (2007), «A Conversation Halved: Epistolary Theory in Greco-Roman Antiquity», Poster C. και Mitchell. L.C. (επιμ.), *Letter-writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present*, Columbia: University of South Carolina Press, 21-51.
- Poster C. και Mitchell. L.C. (επιμ.) (2007), *Letter-writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present*, Columbia: University of South Carolina Press.
- Rabe R. (επιμ.) (1913), *Hermogenis opera*, Rhetores Graeci τ. ΣΤ', Leipzig: Teubner.
- Rabe R. (επιμ.) (1926), *Aphthonii Progymnasmata*, Rhetores Graeci τ. Ι', Leipzig: Teubner.
- Radermacher L. (επιμ.) (1901), *Demetrii Phalerei qui Dicitur de Elocutione Libellus*. Leipzig: Teubner.
- Reiske J.J. (Επιμ.) (1829), *Constantini Porphyrogeniti Imperatoris de Cerimoniis Aulae Byzantinae Libri Duo*, CSHB, τ. Α'-Β', Bonnae: Impensis Ed. Weberi.
- Renauld É. (επιμ.) (1926-1928), *Michel Psellos. Chronographie ou Histoire d'un Siècle de Byzance (976-1077)*, τ. Α'-Β', Paris: Les Belles Lettres.
- Richardson M. (2007), «The Ars Dictaminis, the Formulary, and Medieval Epistolary Practice», Poster C. και LMitchell. L.C. (επιμ.), *Letter-writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present*, Columbia: University of South Carolina Press, 52-66.
- Rosenqvist J.O. (2008), *Η βυζαντινή Λογοτεχνία από τον 6ο Αιώνα έως την Άλωση της Κωνσταντινούπολης*, Βάσσης Ι. (μετάφρ.), Αθήνα: Κανάκης.
- Ross W.D. (επιμ.) (1950), *Aristotelis Physica*, Oxford: Clarendon Press.
- Russel D.A. (1988), «The Ass in the Lions Skin: Thoughts in the Letters of Phalaris», *JHS*, 108, 94-106.
- Russel D.A. (2003α), «Theon (3)», Hornblower S. και Spawforth A. (επιμ.), *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford: Oxford University Press, 1503-1504.
- Russel D.A. και Wilson N.G. (επιμ.) (1981), *Menander Rhetor*, Oxford: Clarendon Press.
- Russel D.A. (2003β), «Demetrius (17)», Hornblower S. και Spawforth A. (επιμ.), *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford: Oxford University Press, 450.
- Shepard J. (επιμ.) (2008), *The Cambridge History of the Byzantine Empire. c. 500–1492*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Spengel L. (επιμ.) (1966), *Rhetores Graeci*, τ. Β', Frankfurt/Main: Minerva.
- Stephenson P. (επιμ.) (2010), *The Byzantine World*, London: Routledge.
- Sullivan R.G. (2007), «Classical Epistolary Theory and the Letters of Isocrates», Poster C. και LMitchell. L.C. (επιμ.), *Letter-writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present*, Columbia: University of South Carolina Press, 7-20.
- Σάθας Κ. (1972), *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Ε', Αθήνα: Γρηγοριάδης.
- Σακκελίων Ι. (1890), *Πατριακή Βιβλιοθήκη. Ητοι Αναγραφή των εν τη Βιβλιοθήκη της κατά την Νήσον Πάτμον Γεραράς και Βασιλικής Μονής του Αγίου Αποστόλου και Ευαγγελιστού Ιωάννου του Θεολόγου Τεθησαυρισμένων Χειρογράφων Τευχών*, Αθήνησιν: Εκ του Τυπογραφείου Αλεξάνδρου Παπαγεωργίου.
- Σαρρής Α.Β. (2005), *Η Βυζαντινή Παραμυθητική Επιστολή από τον Θεόδωρο Στουδίτη έως τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης (9^{ος}-12^{ος} αι.). Ο Θεραπευτικός Λόγος των Βυζαντινών Ενάντια στο Πάθος της Λύπης*, Αθήνα: Σταμούλης.
- Συκουτρής Ι. (1988), *Αρχαία Επιστολογραφία*, (μετάφρ.) Ιακώβ Δ.Ι., Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.

- Talbot A.M. (1991), «Joseph Rhakendytes», Kazhdan A. (επιμ.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford: Oxford University Press, 1074.
- Trapp M.B. (επιμ.) (2003α), *Greek and Latin Letters: an Anthology with Translation*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Trapp M.B. (2003β), «Letters, Greek», Hornblower S. και Spawforth A. (επιμ.), *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford: Oxford University Press, 846-847.
- Trapp M.B. (2003γ), «Demetrius (15)», Hornblower S. και Spawforth A. (επιμ.), *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford: Oxford University Press, 450.
- Treadgold W. (1988), *The Byzantine Revival. 780-842*, Standforf, Calif.: Standforf University Press.
- Τωμαδάκης Ν. (1983-86), «Εκ της Βυζαντινής Επιστολογραφίας. Ιωσήφ Μοναχού του Βρυεννίου Επιστολαί Α' και προς Αυτόν Γ'», *ΕΕΒΣ*, 46, 283-362.
- Τωμαδάκης Ν. (1993), *Βυζαντινή Επιστολογραφία*, Θεσσαλονίκη: Πουρνάρας.
- Usener H. και Radermacher L. (επιμ.) (1967-85), *Dionysius Halicarnaseus*, τ. Α'-ΣΤ', Stutgardiae: B.G. Teubneri.
- Vanderspoel J. (2007), «Hellenistic Rhetoric in Theory and Practice», Worthington I. (επιμ.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Oxford: Blackwell Publishing, 124-138.
- Venning T. (2006), *A Chronology of the Byzantine Empire*, Hampshire. New York: Palgrave Macmillan.
- Vogt A. (Επιμ.) (1935-39), *Le Livre des Cérémonies*, τ. Α'-Β'. Paris: Les Belles Lettres.
- von Heinemann O. (1966), *Die Augusteischen Handschriften. Codex Guelferbytanus 77.4 Aug. 2° bis 34 Augusteus 4°*, τ. Δ', Frankfurt am Main: Klostermann.
- Walz C. (επιμ.) (1832-36), *Rhetores Graeci, ex Codicibus Florentinis, Mediolanensibus, Monacensibus, Neapolitanis, Parisiensibus, Romanis, Venetis, Taurinensibus et Vindobonensibus*, τ. Α'-Θ', Stuttgartiae et Tubingae: J. G. Cotta.
- Weichert V. (επιμ.) (1910), *Demetrii et Libanii qui Feruntur Τόποι Ἐπιστολικοί et Ἐπιστολιμαῖοι Χαρακτήρες*, Leipzig: Teubner.
- White S. (1981), *Patriarch Photios of Constantinople. His Life, Scholarly Contributions, and Correspondence Together with a Translation of Fifty-two of His Letters*, Brookline. Massachusetts: Holy Orthodox Press.
- Wilson N.G. (1991), *Οι Λόγιοι στο Βυζάντιο*, (μετάφρ.) Κονομής Ν., Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Wooten C.W. (1987), *Hermogenes' on Types of Style*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Young F. (2008), «Classical Genres in Christian Guise; Christian Genres in Classical Guise», Young F., Ayres L. και Louth A. (επιμ.), *The Cambridge History of Early Christian Literature*, Cambridge: Cambridge University Press, 251-258.

Όροι επιστολογραφικής θεωρίας

Απλοῦς λόγος: Ο προφορικός λόγος. Άλλοι όροι με την ίδια σημασία είναι οι *ἐγχώριος φωνή*, *βαρβάρου φωνής*, *ἀπλῶς λέγειν*, *ἀπλαῖς ὀμιλίαις*. Οι χρήση του επιθέτου *απλός* για τον χαρακτηρισμό της συνομιλίας στρέφεται στην συνομιλία μεταξύ λογίων με απλούστερο λόγο σε σχέση με την λογοτεχνία. Η χρήση άλλων χαρακτηρισμών προσδίδει αρνητική χροιά.

Ἀρχαῖοι λόγοι: Η κλασική λογοτεχνία.

Ἀσιανικός: Το ασιανικό (περίπλοκο) ύφος, με πλήθος ρητορικών σχημάτων και περίπλοκη σύνταξη. Επίσης ως ρήμα *ἀσιανίζω*.

Ἀττικός: Η χρήση της αττικής γλώσσας. Καθιερώνεται ως λογοτεχνική γλώσσα από τον Διονύσιο Αλικαρνασσέα και τη δεύτερη σοφιστική ως αντίδραση στην απλούστερη ελληνιστική κοινή και ιδιαίτερα στο ασιανικό ύφος.

Ἐγκώμιον: Αποτελεί μέρος της επιστολής ή ολόκληρη επιστολή. Θεωρία για το εγκώμιο υπάρχει στα προγυμνάσματα, και αναλυτικότερα στο εγχειρίδιο του Μένανδρου *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*.

Εἰκὼν τῆς ψυχῆς: Η επιστολή σύμφωνα με τη θεωρία αποτυπώνει τα συναισθήματα και τη πνευματική παρουσία του συγγραφέα της. Ως έκφραση αποτελεί συχνά ορισμό της επιστολογραφίας, ενώ σχετίζεται με την ηθοποιία, ως προγύμνασμα.

Ἐκκλησιαστικὸς τύπος: Μορφή επιστολικού ύφους, η οποία διαμορφώνεται για ζητήματα που αφορούν το χριστιανικό δόγμα και τη γραμματεία.

Ἑλληνισμός: Η καθαρότητα της γλώσσας και του ύφους.

Ἐνθύμημα: Το κλείσιμο ενός συλλογισμού με σκοπό, ανακεφαλαιώνοντας την βασική του ιδέα, να αφήσει μια εντύπωση στον ακροατή-αποδέκτη (Αναλύεται στο αντίστοιχο κεφάλαιο του *Περὶ εὐρέσεως*. Στο *Περὶ ἑρμηνείας* (§30) ενθύμημα είναι ο συλλογισμός).

Ἔννοια: Η σκέψη του συγγραφέα. Οι ιδέες του κειμένου.

Ἐπιστολῆς τύπος: Ο συγκεκριμένος τύπος επιστολής, με ειδικά γνωρίσματα (π.χ. φιλικός, παραμυθητικός, συστατικός κ.τ.λ.). Ο Φώτιος τον 9^ο αι. χρησιμοποιούσε τον όρο γενικά για το είδος της επιστολής. Η χρήση του όρου στον πληθυντικό, τον 11ο αι. αναφέρεται επίσης στην επιστολογραφία γενικά ως είδος.

Ἐπιστολιμαῖος λόγος: Ονομασία της επιστολογραφίας. Δείγμα ότι αναγνωρίζεται ως ξεχωριστό λογοτεχνικό είδος και όχι ως απλή υφολογική κατηγορία.

Ἐπιστολιμαῖος χαρακτήρ: Οι υφολογικοί κανόνες της επιστολής. Επίσης γενικά οι κανόνες και το είδος της επιστολογραφίας.

Ἔργασία: Όρος της θεωρίας των στάσεων, για τη χρήση παραδειγμάτων, κυρίως μυθολογικών ή ιστορικών, για να στηρίξει ο ρήτορας ένα επιχειρήματά του (κεφάλαιο στο *Περὶ στάσεων* του Ερμογένη).

Ἑρμηνεία: Το ύφος σύμφωνα με το *Περὶ ἑρμηνείας* του Δημητρίου. Για ύφος βλ. *Χαρακτήρ*.

Εὐρεσις: βλ. *τάξις*. (Ερμογένης, *Περὶ εὐρέσεως*).

Εὐταξία: Το αποτέλεσμα της *εὐρέσεως* (inventio). Σε αντίθεση με την *ἀταξία*.

Ἡθοποιία: Στη ρητορική σχετίζεται με τα λόγια που θα εκφωνούσε ένα άτομο σε μία συγκεκριμένη περίπτωση. Στην επιστολή αφορά την προσαρμογή του ύφους του αποστολέα, αλλά και του μηνύματος, στον αποδέκτη και την περίπτωση.

Ἥθος: Η μόνιμη συναισθηματική κατάσταση ενός προσώπου. Σε αντίθεση με το *πάθος*, που είναι η στιγμιαία. Κομμάτι της θεωρίας της ηθοποιίας.

Θέατρον: Το αντίστοιχο με το «λογοτεχνικό σαλόνι» κατά την Ύστερη Αρχαιότητα και το Βυζάντιο. Ονομάζεται επίσης *ἡ τοῦ λόγου σκηνή* ή και *λογικὸν θέατρον*, ακριβώς γιατί αφορά τη λογοτεχνία.

Ἰδέα τοῦ λόγου: Το είδος του ύφους (Ερμογένης, *Περὶ ιδεῶν τοῦ λόγου*).

Καινός: Η έννοια της καινοτομίας που όσον αφορά τη γλώσσα και τη ρητορική συνήθως δεν είναι θετική.

Καιρός: Η χρήση ενός θέματος ή όρου στα σωστά συμφραζόμενα, την κατάλληλη στιγμή.

Καλλιπέπεια: Η όμορφη γλώσσα.

Κεφάλαιον: Τα βασικά σημεία του λόγου. Τα επιχειρήματα του ρήτορα. Σημαντική έννοια στο *Περὶ στάσεων* του Ερμογένη, όπου κάθε στάση αποτελεί ένα κεφάλαιο.

Κόλλησις: Το απόφθεγμα και το παράθεμα από άλλο έργο.

Κῶλον: Η πρόταση.

Σφάλλω: Χρησιμοποιείται για να δηλωθούν τα λάθη στη θεωρία, όπως και το *ἀμαρτάνω*. Στον Τζέτζη τη σημασία του διαγράφο έχει το *χιώσας*.

Λακωνίζειν: Η δυνατότητα να ειπωθεί κάτι συνοπτικά και με σαφήνεια. Από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της επιστολογραφίας.

Λέξις: Αναφορά είτε σε συγκεκριμένη λέξη, είτε στο σύνολο του λεξιλογίου.

Λογίους ἐπιστολάς: Οι λόγιες (λογοτεχνικές) επιστολές.

Λόγος: Ένα κείμενο με λογοτεχνική διάσταση. Ο κοντινότερος όρος σε αυτό που ονομάζουμε σήμερα λογοτεχνία. Χρησιμοποιείται όμως και για αναφορά σε έργα περισσότερο πρακτικά.

Μέθοδος: Στο *Περὶ τῆς Μεθόδου δεινότητος* του Ερμογένη, μέθοδος είναι η δικαστική δίωξη και γενικά η χρήση της ρητορικής στο πλαίσιο δικαστηρίων. Μπορεί να εννοηθεί και ως η ρητορική πραγμάτωση (ο ρητορικός λόγος).

Μέτρον (τῆς ἐπιστολῆς): Το όριο της έκτασης των επιστολών. Δεν ορίζεται ακριβώς. Ο καθαρότερος ορισμός του έχει γίνει από τον Γρηγόριο Ναζιανζινό. Εξαρτάται από τη σημασία του θέματος και την ικανότητα του επιστολογράφου να το παρουσιάζει σύντομα. Ως ρήμα *μετριάζω*.

Μίμησις: Η μίμηση της γλώσσας (κυρίως αττική), των ρητορικών και των δομικών στοιχείων από συγκεκριμένους συγγραφείς πρότυπα. βλ. αναλυτικά κεφ. 1.1.

Ὁ τῆς ἐπιστολῆς νόμος: Οι κανόνες της επιστολογραφίας.

Πάθος: Η στιγμιαία συναισθηματική κατάσταση. Σε αντίθεση με το *ἦθος*, το οποίο είναι η μόνιμη. Βασικά στοιχεία της θεωρίας της ηθοποιίας.

Παίζειν: Ως ρήμα στην Ὑστερη Αρχαιότητα αφορά το περίτεχνο και υψηλό ύφος. Στο Μέσο Βυζάντιο αλλάζει η σημασία του όρου και αφορά τη ρητορική επεξεργασία του θέματος. Η ρητορική παιδιά.

Παραμυθία: Ο παρηγορητικός (παραμυθητικός) λόγος. Αποτελεί είδος (τύπο) επιστολής. Συναντάται επίσης με τον όρο *παρακλητικός λόγος*. Τις θεωρητικές θέσεις του είδους συναντάμε στον Μένανδρο, σε αντίστοιχο κεφάλαιο του *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*.

Ρυθμός: Η καλή ακουστική των φωνηέντων στον ρητορικό λόγο και στις επιστολές.

Σαφήνεια: Ὑφος κοντά στην αλεξανδρινή κοινή (και τον προφορικό λόγο), αλλά με λογοτεχνικά (ρητορικά) στοιχεία, εύκολα κατανοητό από τον αναγνώστη. Το αντίθετό της είναι *τὸ ἀσαφές* ή και *σκοτεινός λόγος*.

Σολοικισμός: Ασυνταξίες, λανθασμένη χρήση του λόγου.

Σπουδάζων: Ως ρήμα στην Ὑστερη Αρχαιότητα αφορά το σαφές ύφος, με το οποίο εκφράζονται σοβαρά θέματα. Στο Μέσο Βυζάντιο αλλάζει η σημασία του όρου και αφορά το νόημα και τη φιλοσοφική διάσταση του κειμένου.

Στάσεις: Στάσεις είναι οι διάφορες «στάσεις» που μπορεί να κρατήσει ο ρήτορας απέναντι σε ένα θέμα. Ο τρόπος με τον οποίο θα βασίσει τον συλλογισμό του. Βασικό εγχειρίδιο αποτελεί το *Περὶ στάσεων* του Ερμογένη.

Συνθήκη: Η κατάταξη των στοιχείων στον ρητορικό λόγο. Αυτό αφορά τις λέξεις, τις προτάσεις και τα σχήματα.

Συντομία: βλ. *μέτρον (τῆς ἐπιστολῆς)*.

Σχεδάρια: Οι σημειώσεις. Στον Τζέτζη έτσι ονομάζονται οι επιστολές στην πρώτη μορφή τους πριν να ενσωματωθούν στη συλλογή (επίσης και *σχεδίαν*).

Σχήματα: Τα σχήματα λόγου (*σχῆμα λόγου*). Σχήματα λέξεως και σχήματα νόησης.

Τάξις: Ο σωστός χωρισμός του λόγου σε δομικά μέρη και η αντιστοίχιση των νοημάτων σε αυτά. Η *τάξις* στις επιστολές έχει ως εξής: Επιγραφή (χαιρετισμός), προοίμιο, διήγησις, χαιρετισμός (ευχή προς τον αποδέκτη) ή επίλογος.

Ταπεινώσις: Ο τόπος της ταπεινώσεως. Ο τόπος αυτός προέρχεται από το *Περὶ ἰδεῶν* του Ερμογένη και το κεφάλαιο *ἐπιείκεια*. Σε αυτό περιγράφεται το υφολογικό είδος της ταπεινότητας, του οποίου γίνεται εκτεταμένη χρήση από τους βυζαντινούς συγγραφείς, ως ένδειξη μετριοφροσύνης.

Τεχνικός: Η ρητορική επεξεργασία του κειμένου. Στην Ὑστερη Αρχαιότητα και τα εγχειρίδια έχει αρνητική χροιά, όμως στο Μέσο Βυζάντιο αποκτά θετική.

Υπόθεσις: Το θέμα του ρητορικού λόγου, της επιστολής και γενικά η θέση την οποία πραγματεύεται το κείμενο. Αποτελεί κεφάλαιο στο *Περὶ Εὐρέσεως*.

Φιλία: Η σχέση μεταξύ ατόμων σε διάφορα επίπεδα (φιλικό, επαγγελματικό, λογοτεχνικό κ.τ.λ.). Η επιστολογραφία είναι κατά κάποιο τρόπο μία μορφή πραγμάτωσης της φιλίας και τρόπος ενίσχυσής της.

Φίλτρον: Το φίλτρο που επιφέρει τον έρωτα. Συχνή αλληγορία με χρήση στην επιστολογραφία.

Χαρακτήρ: Το ύφος, η δυνατότητα να ειπωθεί μία ιδέα με διαφορετικές λέξεις (Ερμολογία). Οι συγγραφείς των εγχειριδίων ρητορικής δεν συμφωνούν σε έναν καθολικό χωρισμό υφολογικών ειδών.

Στο *Περὶ ἑρμηνείας* συναντάμε τέσσερα είδη ύφους: *ἰσχνόν* (απλό), *μεγαλοπρεπές* (υψηλό), *γλαφυρόν* (κομψό) και *δεινόν* (δυναμικό). Στο *Περὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ λόγου* η διαίρεση είναι περισσότερο περίπλοκη, με επτά βασικά είδη, τα οποία έχουν επίσης υποδιαίρεσεις. Σύνολο είκοσι είδη.

Χάρη: Η λογοτεχνικότητα του ύφους και ο συχνός χαρακτηρισμός επιστολών ως προς το ύφος τους.

Απαντάται ως υφολογικό είδος (*χαρίεν*) στον Δημήτριο. Τα χαρακτηριστικά του σε σχέση με την επιστολογραφία παρουσιάζονται στην επ. 51 του Ναζιανζηνού. Ένα είναι τα *αινίγματα* (*ὁ αἰνιγματιστῆς λόγος*).

Ψυχή: Η επιστολή συνδέεται στενά με αυτό το μέρος της ανθρώπινης ύπαρξης και σύμφωνα με τους επιστολογράφους αποτελεί εικόνα της.

Ὡς ἀπό τινος: Φράση που στον τίτλο-επιγραφή δείχνει ότι η επιστολή έχει γραφτεί για λογαριασμό άλλου προσώπου που εμφανίζεται ως αποστολέας.

